

MAGYAR NYELVŐR

141. ÉVF.

*

2017. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

Egy Weöres Sándor-vers szövegfölépítéséről – Gravitáció

1. Az „*egy gerenda legurul | piros csörgők tündökölnek | kék tojások énekelnek | tarka csigaszarvak lengnek*” kezdetű Weöres Sándor-versben (Fughetta) a történet nem elbeszélve van, hanem „[...] közvetlenül is lejátszódik szemünk előtt maga a folyamat” – írja Tamás Attila (1978: 149), tudniillik az *egy gerenda legurul* verssor szakaszonként a négysoros versszakokban mindig lejjebb kerül, és összetöri, ami útjába kerül, minthogy súlya legörgeti. A gravitáció a tudományosságban: általános tömegvonzás, a mindennapokban: nehézkedés, nehézkedési erő. Weörest e jelenség már korán képzettársításra ösztönözte, versírási módjáról egyik levelében (1943 nyarán a szombathelyi kórházból, ahol neuraszténiával gyógykezelték) ezt írta: „[...] a kötőanyag többé nem az értelmi láncolat, hanem a gondolatok valami csillagszerű gravitációja” tartja össze a költeményt (Várkonyi Nándor 1964: 133). (NB. A Várkonyi által közölt levél nincs meg a költő összegyűjtött levelezésében: Weöres 1998). A gravitáció mint olyan – Roman Ingarden (1977: 227) kifejezésével mondva: – „ábrázolt tárgyiasságként” aligha ábrázolható az „*egy gerenda legurul*”-féle eseményhez hasonlón. Egyébként a természettudomány nem tudja, voltaképpen mitől és miért van gravitáció a világban.

A verset Weöres 2009: III, 308–9 helyről idézem; a versszakok számozása és a sorok betűjelzése tőlem való.

Gravitáció

(ⁱ) csillagpályák metszése ének	A
(ha csillagpályák metszenek)	B
mintha kristályként csengenének	C
(szinte kristályok csengenek)	D
(ⁱⁱ) ha csillagpályák metszenek	B
(mintha kristályként csengenének)	C
szinte kristályok csengenek	D
(csillagpályák metszése ének)	A
(ⁱⁱⁱ) mintha kristályként csengenének	C
(szinte kristályok csengenek)	D
csillagpályák metszése ének	A
(ha csillagpályák metszenek)	B

(iii) ha csillagpályák metszenek	B
(csillagpályák metszése ének)	A
szinte kristályok csengenek	D
(mintha kristályként repednének)	C ^{var.}

*szinte kristályok csengenek	D
*(csillagpályák metszése ének)	A
*ha csillagpályák metszenek	B
*(mintha kristályként csengenének)	C

2. Négy elemnek tartva a versszakokat, elhelyezésük rendje a következő, ha az új csoport az első csoport tagjainak sorrendjében alakul. A^{WS} jelzés mutatja a költő megoldásait i–iiii-ig számozva a megfelelő csoportokat, a^{var.} jelzés a zárósorra mint variánsra utal.

A	B	C ^{WS}	D
B	C	D ^{WS}	A
C	D	A ^{WS}	B
D	A	B ^{WS}	C ^{var.}

iii.

Ha nem a fenti a sorrend, minden csoportban négy elhelyezési mód lehetne. A^{WS} jelzés itt is mutatja, melyikeket használta a költő.

A elemmel kezdve így: A B elemmel kezdve ekként:

A ^{WS}	A	A	A	B ^{WS}	B	B	B ^{WS}
B ^{WS}	C	D	B	C ^{WS}	D	A	A ^{WS}
C ^{WS}	D	C	D	D ^{WS}	C	C	D ^{WS}
D ^{WS}	B	B	C	A ^{WS}	A	D	C ^{WS/var}

ii. iii.

Az összesen tizenhat lehetőség bemutatása aligha szükséges, minthogy már látható a $\{B A D C\}$ csoportosítás, amely a szövegmű utolsó versszakában lévő sorok elhelyezési rendje, továbbá az az $\{A B D C\}$ csoport, amelyik alapján nem írt a költő záró versszakot. A weöresi felépítés tehát az alábbi:

A	B	C	B
B	C	D	A
C	D	A	D
D	A	B	C ^{var.}

Ha a költő az $\{A B C D\}$ permutációs rendet használta volna a iiii. versszak megírására, a következő szakaszt írhatta volna:

*szinte kristályok csengenek	D
*(csillagpályák metszése ének)	A
*ha csillagpályák metszenek	B
*(mintha kristályként csengenének)	C

2.1. A szöveg tartalma és stílusa egységes egész, ezért a stílusjelenségek szerves egységben vannak a szövegegésszel (vö. Szabó Zoltán 1988: 99). Nyilván a költő által kifejezendő tartalommal együtt valósul meg a verssorfölepítés iménti rendje, illetőleg az elméleti lehetőség(ek)től való eltérés. Az eddig leírt formális rendszerben nincs figyelembe véve, hogy a vers utolsó sora ($C^{WS/var.}$) tartalmi különbséget mutat. A rendszervizonyok megállapítása a weöresi szövegmű szövegmondatainak fölepítésvizsgálata révén mutatkozhat meg.

A szövegmondatok megállapíthatóságára Weöres nem ad központosítást, mindössze egyes egységeket zárójelbe tesz. A zárójelezés mintegy a rendszermondategység (szokásos megnevezéssel: tagmondat) írásbeli rögzítésének eljárását mutatja mintegy grafikusán – a szövegmondat és rendszermondat fogalmára l. Károly Sándor 1980–1981 –, ami alapján a versszakok egy szövegmondatnak tarthatók. Az első versszak szövegmondattá tagolhatóságának egyik lehetősége:

*⁻ⁱ *Csillagpályák metszése ének, |és| ha csillagpályák metszenek, |akkor| mintha kristályként csengenének, |vagyis| szinte kristályok csengenek.*

A második versszak szövegmondattá tagolhatósága:

*⁻ⁱⁱ *Ha csillagpályák metszenek, |akkor| mintha kristályként csengenének: |azaz| szinte kristályok csengenek, |hiszen ~ mert| csillagpályák metszése ének.*

A harmadik versszak szövegmondattá tagolhatósága:

*⁻ⁱⁱⁱ *Mintha kristályként csengenének, szinte kristályok csengenek, |hiszen ~ mert| csillagpályák metszése ének, ha csillagpályák metszenek.*

A negyedik versszak szövegmondattá tagolhatósága:

*⁻ⁱⁱⁱⁱ *Ha csillagpályák metszenek, |akkor| csillagpályák metszése ének, |és| szinte kristályok csengenek, |vagyis| mintha kristályként repednének.*

A fentebb említett permutációs rend alapján lehetséges összeállítású $\{D A B C\}$ versszakasz szövegmondatokká tagolhatósága:

*^{-v} *Szinte kristályok csengenek⁽¹⁾. Csillagpályák metszése ének.⁽²⁾ Ha csillagpályák metszenek, |akkor| mintha kristályként csengenének.⁽³⁾*

Az így létrehozott szövegdarab mutatja, hogy Weöres nem használja ki a permutációt minden lehetséges formájában; más művében is tesz így (l. Büky 2015). Ennek oka lehetne a változatok számának nagy mennyisége is, de nyilván grammatikai ok(ok) és a szövegegésszel kifejezendő értelem ugyancsak. Az ismétlődő szavak, kifejezések értelmét határozottan befolyásolja, illetőleg meghatározza előfordulásuk környezete és kapcsolódásviszonyaik (Beaugrande–Dressler 2000: 84–5; 88; 134). A költő megváltoztatta az ismétlődő szövegmondategységekben az addigi *csengenének* igét *repednének*-re. Így az addigi állítások – *csillagpályák metszése # ének; kristályok # csengenek; [vmik] # csengenének* – magyarázatot kapnak.

A szövegművet alkotó szóanyagban a *metszenek* igealak kapcsolódásának a környezettől függő lehetőségei vannak a *metsz* tárgyias ige különböző jelentései folytán. Az ÉrtSz. öt jelentéscsoportot tartalmaz, ugyanígy az ÉKsz.², utóbbi ekként (a példákat nem idézve): „1. Éles eszközzel levág vmit. 2. (t. n. is) *Mezőg* Fa, bokor, szőlőtőke fölösleges hajtásait levágja. 3. *Műv is* <Feliratot, ábrát> vés vmibe. 4. *Mat is* <Vonal, sík, út> egy másikat keresztez. 5. (t. n. is) *ritk* Metsző fájdalmat okoz.”

A *csillagpálya* főnév sem az ÉrtSz.-ban, sem a NSzt.-ban nem szerepel. A mai természettudomány a magfúziós folyamatokat mutató égitesteket tekinti csillagnak, amelyeknek – mint a Napnak is – különböző mozgásai vannak. A közfelfogásban minden éjszaka látható égitest csillag, ezek egy részének mozgása, pályája megfigyelhető az éji égbolton. A *csillagpálya* szó a MTSz.-ban három 19., egy 20. századi adattal szerepel, a MNSzt.-ban hat előfordulás van. Az adatok költői-irodalmi nyelvhasználatra mutatnak (Papp Endre, Kölcsey Ferenc, Tóvölgyi Titusz, Határ Győző, Csoóri Sándor a szerzők), a gyakoriság kicsinysége nagy hírértékkel jár. (A MNSzt. 187 644 886 szó közül, a MSzt. 24 434 szövegből emelte ki 2016. VIII. 31-én az adatokat.)

„A tagolási és pragmatikus információk különbözősége alapján előállott szintaktikai változatok”-ból Károly Sándor (1970: 197–8) a teljesség igénye nélkül ötvenkettőt sorolt föl egy Petőfi-vers elemzése kapcsán. Majd arra mutat rá, hogy a kommunikáció valójában válogatás a rendelkezésre álló nyelvi lehetőségek és kötöttségek alapján. A valamely ige kapcsán előálló, -állítható szintaktikai alternációhoz l. még Kiefer Ferenc 2000: 232–4. Mindezek alapján az *A* egységhez a különféle vonzatok, illetőleg tartalmak kapcsolódhatnak (a szótár nyelvrétegre vonatkozó megjegyzéseire kevésbé ügyelve):

- α – *ha csillagpályák metszenek* [≈ „1. Éles eszközzel levág vmit”] {?}
- β – *ha csillagpályák metszenek* [= „1. Éles eszközzel levág vmit”] {*engem*}
- γ – *ha csillagpályák metszenek* [= „2. (t. n. is) *Mezőg* Fa, bokor, szőlőtőke fölösleges hajtásait levágja”] {*valamit ~ engem*}
- δ – *ha csillagpályák metszenek* [= „3. *Műv is* <Feliratot, ábrát> vés vmibe”] {*engem* 'arcképemet' *linóleumba*}
- ε – *ha csillagpályák metszenek* [= „4. *Mat is* <Vonal, sík, út> egy másikat keresztez”] {*másik csillagpályát*}
- ζ – *ha csillagpályák metszenek* [= „5. (t. n. is) *ritk* Metsző fájdalmat okoz”] {*nekem*}

Mindezekből a lehetséges α szövegmondat egység azt fejezi ki, hogy az alany a cselekvés állapotában van, a szótári jelentésben leírt vonzat (*vmit*) hiányzik. A többi lehetséges példában tartalmas szóval, -szerkezettel van a vonzat kiegészítve, de önmagukban a β és a γ csupán metaforikusan (és akként is nehezen) értelmezhető.

A szövegmondattá tagolhatóság azt mutatja, hogy a *metszés* derivátum miatt leginkább az ε szerkezet illik a szövegműbe. Az égitestek mint olyanok a püthagoreus csillagászat szerint a Föld körül szférákban (tömbökben, kerekben) forognak, közben állandóan muzsikát keltenek, ez a szférák harmóniája, amelyet Püthagorász (állítólag) hallott is. Ezeknek az ismereteknek alapján (is) jöhetett létre a költő képzettársítása. Ilyeténképpen az átírások ebben az antikvitásra viszszamenő fölfogásban születtek.

Nyilván az *ének* főnév jelentéseinek figyelembevételével a szövegértelem más kapcsolatokra is kiterjed. A *csillagpályák metszése ének* kifejezésben metaforát apperceptálhatni, amelyben az *ének* lehetne „1. <Ember> hangképző szerveivel létrehozott, rendsz. szöveghez kapcsolódó zenei hangok sora. [...] Az éneklés mint művészet”; „6. (*átv, költ*) Költői mű, költemény, es. prófétai szó, szózat” (ÉrtSz. *ének* a.), és lehetne a PetSz.-ban leírt „2. (*átv*) ’hangszeren felhangzó dallam’ jelentés is, ha a *csillagpályák* ’hangszerek’ a metaforában. E jelentésbehelyettesítések alapján előismeretei alapján szabadon asszociálhat az olvasó. A **csillagpályák hangszerek* látens metafora igazolást nyer: *⁻ⁱ [*Csillagpályák metszése ének,*] |és| *ha csillagpályák metszenek*, |akkor| *mintha kristályként csengenének*, |vagyis| *szinte kristályok csengenek*. A *cseng* ige alapjelentése az ÉrtSz.-ban: „Megütött keményebb fém, üveg v. ebből készült tárgy) magas, tiszta, kellemes, rendsz. hosszabb ideig hangzó és fokozatosan elhalkuló hangot ad”, amely jelentés beleillik a korábbi asszociációs tartalomba. Maga a föltételezett szövegmondat egységei között |és| mellérendelés, |*ha – akkor*| (feltételes jellegű időhatározói mellékmondatban) kondicionális logikai művelet van, továbbá magyarázati |*vagyis*| viszony van.

Ezek a viszonyok változnak a továbbiakban:

A *⁻ⁱⁱ feltételezhető szövegmondat szintén a |*ha – akkor*| műveleti sémával indul, majd a következményt az |*azaz*| és a |*mert*| kötőszókkal folytatott szövegmondat egységekkel teszi nyilvánvalóvá. Előbbi azonosítással, utóbbi okadó magyarázattal.

A *⁻ⁱⁱⁱ hipotétikus szövegmondat hasonlító szövegmondat egységgel kezdődik (*Mintha...*), majd a következményként kifejezett fokozás nyomósítása következik (*szinte...*). Végül fordított sorrendben megjelenik a következtetési forma.

A *⁻ⁱⁱⁱⁱ jeles kialakítható szövegmondat ugyancsak a |*ha – akkor*| műveleti formával indul, és hozzáköti (konjunkció) a már ismeretes következményt kifejező fokozást (*szinte*) és ennek |*vagyis*| magyarázatát. Weöres e résznek eredetijével zárja a szövegművet, bár – elvileg – a permutációs rend alapján az *^{-v} jelzésű szövegmondatoknak kellett volna következniük – *^{-v} *Szinte kristályok csengenek*⁽¹⁾. *Csillagpályák metszése ének.*⁽²⁾ *Ha csillagpályák metszenek,*⁽³⁾ |akkor| *mintha kristályként csengenének*⁽⁴⁾ –, amelyekben az első két szövegmondat nincs közvetlen tartalmi összefüggésben egymással. A koherencia később sem valósul meg, hiszen az (1)-ben a **Szinte kristályok* réma olyan hír(anyag), amelynek a (3) szövegmondat: *mintha kristályként csengenének* szintén réma, hír gyanánt ellentmond: *szinte*

(‘csaknem, majdnem’) *kristályok csengenek* ↔ *mintha kristályként csengenének* (vö. ÉrtSz.: *szinte, mintha*). Amíg a kohéziót alig jelölő grammatikai rend – a már említett zárójelezést nem tekintve – a négy weöresi szövegegység megértését nem gátolja, a *-^v jelű konstrukció igen. A lezárást különösen segíti, hogy a *repednének* állítmány teljesen új híranyag a szövegműben, és így a kiszámítottság kiküszöbölése is, amint már szó esett róla.

2.2. A szövegmű zárójelezését figyelembe véve más, az előzőtől eltérő szövegmondat-tagolás is létrehozható azzal a megfontolással, hogy zárójel not-at-issue információt hordoz. Ezért például a következő értelmezés is elképzelhető (az előzőnél egyszerűbb bemutatással szemléltetve):

**⁻ⁱ *csillagpályák metszése ének* {|olyan| (*mintha kristályként csengenének*)} {|és|} (*ha csillagpályák metszenek*) {|akkor| *szinte kristályok csengenek*}

**⁻ⁱⁱ *ha csillagpályák metszenek* {|akkor| (*mintha kristályként csengenének*)} {|és|} *szinte kristályok csengenek* {|hiszen ~ mert| (*csillagpályák metszése ének*)}

**⁻ⁱⁱⁱ *mintha kristályként csengenének* {|azaz| (*szinte kristályok csengenek*)} {|hiszen| *csillagpályák metszése ének* |akkor|} (*ha csillagpályák metszenek*)

**⁻ⁱⁱⁱⁱ *ha csillagpályák metszenek* {|akkor| (*csillagpályák metszése ének*)} {|és| *szinte kristályok csengenek* |úgy|} (*mintha kristályok repednének*)

Természetesen van még további lehetőség, minthogy a |*ha – akkor*| összetett állításformából Weöres csupán a |*ha*| elemhez tett kijelentést, az |*akkor*|-hoz nem. A |*ha p*, (akkor) *q*| állítmód használata esetén van valami alapunk arra, hogy a *p* igazsága esetén a *q* is igaz (Pólos–Ruzsa 1987: 66), ezért fogadhatók el a különböző szövegmondat-fölepítések. E tekintetben az a szemantikai változtatás, amelyet a vers utolsó sorában tett (C^{var}), nem befolyásolja a többféleképpen értelmezhető és értelmezendő műalkotás szerkezetéből adódó (stílus)hatást.

3. Weöres Sándor egyes verseit az irodalomtudományban olyan „zene- és iparművészeti nyelvi alkotástípusok”-ként tartják számon némely kutatók, amilyenekben a mű „[...] motívumainak elrendezéséből adódó kombinációrendszer mondható zeneinek, s az a sajátja, hogy a logikus gondolkodás és a hozzá kapcsolódó szemlélet [...] teljesen háttérbe szorult” (Tamás Attila 1978: 148, 160). Éppen-séggel a Gravitáció is mondható zeneinek, de e kérdéstől eltekintve az efféle fölfogásnak jelen esetben (is) ellentmond, hogy Weöres nem követte a permutációt, vagyis nem írta le a *-^v jelzésű versszakot. Voltaképpen úgy járt el, mint a dodekafónia alapján komponáló Arnold Schönberg, aki mindig hangsúlyozta a tizenkét hangú szeriális szerkesztés (musique sérielle) kiszámítottságával szemben az egyéni leleményt. (Weöres lírájában az önmaga által föllállított szerkesztési rendre

és annak betartására példaként szolgálhat a Téma és variáció című verse és annak illetően vizsgálata, l. Büky 2006.) A Gravitáció szövegfelépítésében sem szolgálta ki magát a költő az elvi lehetőség(ek)nek.

SZAKIRODALOM

- Beaugrande, Robert de – Wolfgang Dressler 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina, [Budapest].
- Büky László 2006. Téma és variáció. *Magyar Nyelv* 102: 57–72.
- Büky László 2015. „Tenger felhő csillag szántás” – A tekhné egy Weöres Sándor-versben. *Magyar Nyelv* 111: 68–74.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ingarden, Roman 1977. *Az irodalmi műalkotás*. Gondolat, Budapest.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor 1980–1981. Mondat és megnyilatkozás. *Néprajz és Nyelvtudomány*, 49–63.
- MNSzt. = *Magyar nemzeti szövegtár*. [Elérhető: <http://corpus.nytud.hu/mnszt/>.]
- MTSzt. = *Magyar történelmi szövegtár* [Elérhető: <http://www.nytud.hu/hcc/>.]
- NSzt. = Ittész Nóra főszerk. 2006–. *A magyar nyelv nagyszótára* I –. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- PetőfiSz. = J. Soltész Katalin – Szabó Dénes – Wacha Imre szerk. 1973–1987. *Petőfi-szótár: Petőfi Sándor életművének szókészlete* I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tamás Attila 1978. *Weöres Sándor*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Kortársaink)
- Várkonyi Nándor 1964. Weöres Sándor pécsi éve. *Életünk* I: 113–33.
- Weöres Sándor 1998. *Egybegyűjtött levelek* I–II. Pesti Szalon – Marfa Mediterrán Kiadó. H. n. [Budapest.]
- Weöres Sándor 2009. *Egybegyűjtött költemények* I–III. Helikon, [Budapest.]

Büky László
ny. egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem

SUMMARY

Büky, László

On the textual structure of a poem by Sándor Weöres – Gravitación

Some poems by Sándor Weöres are considered by literary scholars to be pieces of linguistic work of high-level musicality and craftsmanship, lacking logical thought or structure. The poem entitled Gravitación shows that this view is unfounded: the structure of the poem is based on an order of construction created by the poet, rather than on a formal system of permutation.

Keywords: permutation, conditional logical operation, articulation and pragmatic information, text-sentence, sense of text, order of construction

Mi a kulturális metafora?

1. Bevezetés

A világ jelenségeire irányuló megismerő tevékenységben a metaforának kiemelt szerepe van, jól reprezentálja ezt az a szerteágazó kutatás, amely Lakoff és Johnson *Metaphors We Live By* (Hétköznapi metaforáink) című nagy hatású könyve nyomán indult a 80-as években. Metaforák sokaságát használjuk többnyire öntudatlanul megnyilatkozásainkban, és ez jelzi azt, hogy milyen mélyen beágyazódtak a tudatunkba. A kognitív metaforaelmélet (pl. Gibbs 1994; Kövecses 2005b, 2008, 2009; Lakoff 1993; Lakoff–Johnson 1980; Lakoff–Turner 1989; Tolcsvai Nagy 2013: 211–27), elsősorban a metafora fogalmi aspektusát emeli ki, miközben a metaforikus kifejezést csupán a fogalmi szerkezet nyelvi megvalósulásának tekinti. Ez az elmélet, számos megkérdőjelezett feltevése ellenére is, a figuratív nyelvhasználat sok jelenségét megmagyarázza. Az utóbbi években azonban számos kutató arra a következtetésre jutott, hogy a metaforák diverzitására irányuló tanulmányokban, főként a kultúrák közötti különbség feltárásában, a kognitív metaforaelmélet teoretikus felvetései és módszertana nem elégséges vagy nem megfelelő választ ad a releváns kérdésekre. Ennek fő okai a következők: a) a metaforák a korábban felvázolt jellemzőkhöz képest több különbözőséget és kevesebb egységes jellemzőt mutatnak (Kövecses 2005a, 2015); b) a korpuszalapú vizsgálat eredményei nem mindig vágnak egybe a fogalmi metaforaelmélet tételeivel (Deignan 2005); c) sok esetben a metaforikus nyelv nem az egyén választásán alapul, hanem egy kulturális csoport megismerő tevékenységét jellemzi.

A metafora és a kulturális tapasztalat közötti kapcsolat a metaforakutatás egyik markáns és heterogén területe (Gibbs 2017). Ezen belül a kulturális nyelvészet (Sharifian 2011, 2017) amellet érvel, hogy a nyelvészeti vizsgálatba be kell vonni más kultúrával összefüggő tudományterület módszertanát és eredményeit, és így a kulturálisan releváns nyelvi jelenségeket a kulturális aspektus hangsúlyozásával érdemes vizsgálni. A **kulturális metaforákat** tehát olyan multidiszciplináris keretben célszerű elemezni, amely a nyelv, a konceptualizáció (jelentésalkotás) és a kultúra hármass összefüggésrendszerét teszi tárgyává, a kulturális metaforákat pedig a kulturális konceptualizációk részeként értelmezi. Míg a kulturális nyelvészet erőteljesen kognitív alapú tudományterület, így nagy átfedést mutat a kognitív szemantika és pszichológia egyes területeivel (Sharifian 2011: xvii), elsősorban a csoportszintű megismerő tevékenységet és nyelvi reprezentációt vizsgálja, miközben a kulturális konceptualizációk motivációjára keresi a választ. A kulturális nyelvészet vizsgálati hatóköre, a kulturális metaforákkal kapcsolatos problémafelvetése alapvetően különbözik a fogalmi metaforaelméletben megfogalmazott irányokhoz képest.

A tanulmány célja a kulturális metafora fogalmának meghatározása és annak bemutatása, hogy a „kulturális” jelző mit jelent a metaforaelemzés gyakorlatában.

A dolgozat három fő részre tagolódik: Elsőként a kulturális konceptualizáció fogalmát definiálom (2.), ezt követi néhány, a fogalmi metaforaelméletre és a nyomában kibontakozó kutatások egy részére vonatkozó kritikai észrevétel áttekintése, amely a kulturális tapasztalat szerepének elhanyagolását emeli ki (3). Végül a kulturális metaforák főbb jellemzőinek felvázolása következik (4.): összefüggése a kulturális sémákkal (4.1.) és a kulturális kategóriákkal (4.2.), fogalmi szerkezetének néhány jellemző vonása (4.3.), majd pedig a kulturális megismerésbe való beágyazódása (4.4), kitérve a metaforapreferenciák esetére (4.5). A tanulmányban kifejtett szemlélet amellett érvel, hogy a kulturális metaforák nem tekinthetők olyan homogén csoportnak, amelynek tagjai azonos mechanizmus szerint elemezhetők. Helyette inkább olyan heterogén halmazt alkotnak, amelynek elemeire (a családi hasonlóság elve szerint) az alább vázolt jellemzőkből hol az csak egyetlen vonás, hol pedig több is igaz. A dolgozat elméleti alapvetéseit a vonatkozó szakirodalomból kölcsönzött példák mellett (Benczes–Ságvári [megjelenés alatt]; Yu 2017; Yu–Jia 2016) a magyar népdalokban reprezentálódó kulturális metaforák támasztják alá. A népdalokban rejlő metaforák azonosítása korpusznyelvészeti módszerrel történt a mintegy 2500 népdalt tartalmazó *Magyar népdalok I–II.* című, szövegvizsgálat céljából összeállított gyűjtemény alapján (Ortutay–Katona 1975).¹

2. A kulturális konceptualizáció

A kulturális nyelvészet olyan multidiszciplináris nyelvészeti irányzat, amelynek célja a kultúra hatásának vizsgálata az emberi élet különböző, dinamikusan változó területeire és azok megnyilvánulására a nyelvi tevékenységben. A kulturális nyelvészeti kutatás központjában ennek megfelelően a kulturális konceptualizációk és a nyelv kapcsolata áll. A kulturális konceptualizációk az élet minden szegmensére kiterjednek, így az élet és a halál, az érzelmek, a test, az életkor, a vallás, a nemek, a rokonság, a házasság vagy a politika területeire (Sharifian 2017: 26). A nyelv-kultúra-konceptualizáció viszonyában kiemelkedő fontosságú a konceptualizáció, amely szoros összefüggést mutat a kettős, kulturális és egyéni beágyazottságú jelentés fogalmával (Sharifian 2003, 2011). A kulturális konceptualizáció tág halmaz, az emberi megismeréshez kapcsolódó számos, különböző típusú jelenséget foglal magába, beleértve a sémákat (pl. Talmy 1983), a kategóriákat (Rosch 1978; Kövecses–Benczes 2010), a metaforákat (Lakoff–Johnson 1980; Kövecses 2005b, 2015; Kövecses–Benczes 2010), a metonímiákat (Benczes et al. 2011; Kövecses–Benczes 2010) és a fogalmi integrációkat (Fauconnier 1997; Kövecses 2009; Tolcsvai Nagy 2013: 228–32). A kulturális nyelvészet azt hangsúlyozza, hogy ezek a folyamatok nem kizárólag az egyén kognitív műveleteit jellemzik, hanem kisebb vagy nagyobb mértékben a megismerés közösségi dimenziójában is működnek. „A megismerő ember közösség(ek)ben szocializálódva tevékenykedik. Megismerési folyamatait befolyásolja, alakítja az a közösségi alapú kultúra, amelybe belenő” (Tolcsvai Nagy 2013: 20).

¹ A tanulmányban szereplő határozott névelős népdalokra utalás a szöveggyűjteményben szereplő népdalok összességére vonatkozik.

A kulturális nyelvészeti kutatás célja egy kulturális közösséget jellemző megismerési rendszernek és a hozzá kapcsolódó nyelvi realizációknak a fölfejtése és a kettő közötti viszony elemzése. Ebben az összefüggésben a **kultúra** egy közösséget meghatározó világszemléletet (hiedelmeket, vélekedéseket, értékeket) jelent, ahol a közösség tagjai adott társadalmi, történelmi és fizikai környezetben élnek, valamint a tapasztalataikat többé-kevésbé azonos módon értelmezik (Kövecses 2012), ám a kulturális megismerés a közösség tagjainak elméjében nem egyenlőképpen oszlik meg (Sharifian 2008: 124). Ez azt jelenti, hogy a kulturális modellekről alkotott tudás, a kulturális orientáció kontinuumot alkot. A megismerés emellett időben és térben dinamikusan változó, interakciók sorozatában kibontakozó (emergens) rendszer, miközben ezzel egyidejűleg az interakciókat a kulturális megismerés alakítja (Sharifian [megjelenés alatt]; 2011).

A közösségek a kulturális megismerésbe ágyazódó konceptualizációkat más és más vehikulumokon (hordozókon) keresztül fejezik ki (Sharifian 2011: 12); ezek lehetnek nyelvi és nem nyelvi jellegűek is: kulturális események, rituálék, nonverbális viselkedési formák, érzelmek, vizuális alkotások stb. A különböző kulturális vehikulumok nem választhatók el élesen egymástól, hanem együttesen szemlélendők. Így például a népdalok szövegeit a folklór, a néprajz vagy a népzetudomány eredményeinek a bevonásával szükséges elemezni.

A kulturális konceptualizációkon belül a **kulturális kategóriák** kulturálisan megszerkesztett fogalmi kategóriák a nyelvben: ilyenek az érzelmek, a színek, az életkor, az események vagy a rokonsági viszonyok kategóriái. Egy másik fontos csoportot alkotnak a **kulturális sémák**, amelyek különböző jelenségekhez fűződő normákat, elvárásokat, értékeket jelenítenek meg, például eseménysémák (Mandler 1984), érzelemsémák, képi sémák (olyan könnyen felidézhető, gyakran ikonikus képek, amelyek egyértelműen a fizikai [testi] vagy a szociális tapasztalatokhoz kapcsolódnak, vö. Palmer 1996: 66), szerepsémák (Nishida 1999) stb.. **Kulturális metaforának** tekinthetők azok a fogalmi metaforák (tehát egy forrás- és egy céltartomány közötti megfeleltetések), amelyek olyan sémákon alapulnak, mint a tágabb értelemben használt népi világkép, hitvilág vagy gyógyászat (Sharifian 2017: 4). A kulturális konceptualizációk a nyelv számos szintjén megjelenhetnek, így a grammatikában és a szöveg szintjén is: ilyen többek között a **kulturális konstruálási séma**, amely olyan, szövegtípusokhoz köthető szövegalkotásai mintázatot jelent, amely egy közösség megismerésének valamely jellemzőjét fejezi ki, például a népdalokban gyakran alkalmazott referenciapontszerkezeti láncokban történő építkezés és a VÁGY szubjektív mozgással történő kifejezése (Baranyiné Kóczy [megjelenés alatt]; 2016).

3. A kultúra reflexiója a metaforakutatásban

Bár a kulturális nyelvészet a kulturális metafora fogalmát nem a kognitív metaforához képest, ahhoz viszonyítva definiálja, mégis a kognitív metaforaelmélettel kapcsolatos kritikai felvetések, az egyes elméleti állítások megkérdőjelezése szerepet játszottak mind a kulturális nyelvészet mint diszciplína kialakulásában,

mind pedig az alapvetően újszerű megközelítést igénylő kulturális metafora fogalmának a bevezetésében. A fejezet röviden áttekinti azokat a kognitív metaforaelméletet illető bírálatokat, amelyek a metafora és a kultúra viszonyát érintik (vö. pl. Gibbs 2017; Deignan 2005; Kövecses 2008), majd röviden leírja a kultúra-metafora nexus néhány értelmezési lehetőségét a kognitív nyelvtudományban, elsősorban Kövecses (2015, 2017) alapján.

Lakoff és Johnson elméletének fő megállapítása, amely szerint a metafora fogalmi jellegű és nem csupán dekoratív célú nyelvi jelenség, áttörést hozott a metaforakutatásban. Eszerint a metafora két fogalmi tartomány közti megfeleltetésen alapul, ahol a forrástartomány elemeit egy céltartomány elemeihez rendeljük, azaz egy dolgot egy másikon keresztül értünk és tapasztalunk meg (Lakoff–Johnson 1980: 5). Lakoffék a fogalmi metaforák kialakulásában központi szerepet tulajdonítanak a testesültségnek (embodiment), amely azt fejezi ki, hogy a környezetünkről szerzett tapasztalatainkat, függetlenül attól, hogy hol és milyen szociokulturális közegben élünk, a testünk korlátai között szerezzük. A testünk ezáltal a fogalmi rendszerünk alapját is képezi, beleértve a metaforikus megfeleltetéseket (Gibbs 2005; Johnson 1987).

[...] a jelentést és az értékelést a testünk adottságai határozzák meg, mivel olyan, környezettel folytatott interakciók sorozatában alakulnak ki, amelyeknek fizikai, szociális és kulturális dimenziói vannak. A testesült tapasztalataink elősegítik és egyben korlátozzák azt, ahogyan a dolgok értelemmel bírnak számunkra (Johnson 1997: 154).

Noha Johnson a jelentést befolyásoló tényezők között a kulturális környezeti hatást is megemlíti, a fogalmi metaforaelméletről kiinduló kutatások jelentős része figyelmen kívül hagyta ennek fontosságát a metafora alkotási és befogadási folyamatainak leírásában. Ezzel párhuzamosan viszont ugyanezen kutatások a fiziológiai tapasztalat hatását túlértékelve olyan metaforákat is egyetemesnek állítottak, amelyekről a későbbiekben kiderült, hogy nem azok. Egyik ismert példája ennek a MEGÉRTÉS/TUDÁS LÁTÁS metafora, amely a látásnak elsősorban a gondolkodással való konceptuális kapcsolatát jelzi, és amelyet Lakoff és Johnson (1980, 1999) valamint Sweetser (1990) egyetemesnek vélt. Valóban, számos indoeurópai nyelvben, sőt még a kínai nyelvben is kimutatták a metafora jelenlétét (Ibarretxe-Antuñano 1999, 2002; Sweetser 1990; Tolcsvai Nagy 2013: 217–21; Viberg 2008; Yu 2004). Ezzel egyidejűleg azonban bebizonyosodott, hogy léteznek olyan nyelvek, így többek között az ausztrál bennszülött (Evans–Wilkins 2000) vagy a perzsa nyelvek (Sharifian 2011: 179–92), amelyekben a metaforikus/metonimikus kifejezések a LÁTÁSHOZ kapcsolódóan nem elsősorban a MEGÉRTÉS LÁTÁS metaforát mint domináns konceptualizációt tárják fel, valamint a MEGÉRTÉS metaforáiban más érzékszervek is fontos szerepet töltenek be (Ibarretxe-Antuñano 2008).

Újabban egyes kognitív nyelvészeti kutatások felismerték a testi adottságokon keresztül szerzett tapasztalat kultúrák közötti különbségeit és kulturális modellekbe való ágyazódását (pl. Gibbs 1999; Kövecses 2000; Sharifian et al. 2008; Tolcsvai Nagy 2013: 81–3; Yu 2001, 2003, 2008). Gibbs szerint: „Megismerésnek

azt nevezzük, amikor a test kapcsolatba kerül a fizikai, kulturális világgal, ezért azt az emberek és a környezet dinamikus kölcsönhatásában kell tanulmányozni” (Gibbs 2006: 9). Hasonló megállapításra jut Yu a metafora szemlélete kapcsán, azt hangsúlyozva, hogy „a metafora, a test és a kultúra kapcsolata rendkívül bonyolult, mivel olyan egyveleget képeznek, ahol az elemek átjárnak egymásba, és így a megismerési lehetőségek színes palettáját eredményezik” (Yu, 2003: 14).

A fogalommetafora-elméletet érő kritikák egy másik iránya azt kifogásolja, hogy az elmélet egyes alapvetései elnagyoltak, túlságosan a metafora fogalmi aspektusára összpontosítanak, amely a használatalapú vizsgálat elhanyagolásával jár együtt. Ezzel összefüggésben az egyik bíráló szerint az elméletet viszonylag kevés korpusznyelvészeti vizsgálat támasztja őket alá, és az érvelések gyakran felülről lefelé építkeznek (Dobrovolskij–Piirainen 2005). Az itt megfogalmazott „körkörös érvelés” arra utal, hogy a gyakran dekontextualizált nyelvi kifejezések mögött felfedezett fogalmi rendszer újabb nyelvi kifejezések bizonyítékául szolgál (Valenzuela 2009: 237). A másik kritikai észrevétel a metafora nyelvi megvalósulásával kapcsolatos: az elmélet nem veszi figyelembe a nyelvi realizáció során felmerülő jellemzőket, például adott forrástartomány különböző céltartományokhoz kapcsolódó nyelvi kifejezéseiben a jellegzetes grammatikai szerkezeti mintázatokat (Deignan 2005; Simon 2016). A harmadik fő bíráló a metafora diszkurzív jellegének háttérbe szorítását említi, amely az alulról felfelé építkező vizsgálatral szorosan összefügg:

A metafora tehát egyszerre fogalmi és szocializációs eszköz, elsajátításuk és alkalmazásuk részben társalgási interakciók során történik. [...] Mindez arra utal, hogy a metafora vizsgálatában egyesíteni kell a fogalmi és a diszkurzív szemléletet. [...] Ebben az értelemben a kognitív nyelvészet alulról felfelé építkező megközelítése a szöveg és a szövegtípusok elemzésének felülről lefelé irányuló műveleteit is gazdagíthatja, ezáltal gazdagabb képet adhat egy adott társalgási közösségen belül megosztott kulturális és kognitív sémákról (Caballero 2006: 231).

A használatalapú metaforavizsgálat hiánya nagymértékben a kulturális jellemzők fölötti elsiklást is jelenti, ugyanis a kontextusnak mind a kulturálisan különböző metaforák létrehozása (Kövecses 2015a), mind pedig eltérő értelmezésük szempontjából fontos szerep jut (Mulsoff 2015).

A metafora és a kultúra viszonyát illetően számos szemlélet látott napvilágot. Kövecses korábbi kutatásaiban rámutat, hogy a kulturálisan eltérő metaforák egyik magyarázata egy közös generikus séma kultúraspecifikus változatának a létrejötte. Eszerint a jelentésfókusz (azaz a kulturális megegyezésen alapuló konceptuális tartalom, a metafora fő témája, vö. Kövecses 2005b: 119) kifejezi a metafora kultúraspecifikus tartalmát. Például a HŐ forrástartomány jellemzően intenzitást fejez ki, innen ered az angolban a szexuális vágy intenzitására utaló A SZEXUÁLIS VÁGY HŐ metafora, amelyet Lakoff egyetemesnek vél (1987). Emanatian azonban kimutatta (1995), hogy a hő a csagga nyelvben nem a vágy intenzitására utal, hanem a nőnemű fél kívánatos tulajdonságaira.

Újabb kutatásaiban Kövecses a metafora-kultúra viszonyában a kultúrának (legalább) kétféle értelmezési lehetőségét említi: funkcionálhat egyrészt lokális kontextusként, amely nagyjából a metafora közvetlen szituációs kontextusát jelenti; másrészt globális kontextusként, amely egy kulturális csoport közös fogalmi rendszerét jelenti: a testi, a szituációs, a diszkurzív és a konceptuális-kognitív kontextust (Kövecses 2017). A második kultúraértelmezés rávilágít a megismerés erőteljesen kulturális meghatározottságára, arra, hogy a fogalmi rendszert egy adott kulturális közegben szerezzük vagy adjuk át (Díaz Vera 2014; Goddard 1996; Idström–Piirainen 2012; Lakoff–Johnson 1980; Kövecses 2005; Mulsoff 2015; Sharifian 2011, [megjelenés alatt]; Sharifian et al. 2008; Yu 2003, 2008). Ezen belül a metafora központi szerepet tölt be a világra irányuló megismerő folyamatok kulturális különbségeinek a jelzésében, még ha egyes premodern társadalmak fogalmi rendszere és metaforái a globálizáció hatására a nyugati társadalmak térhódításával periférikus helyzetbe is kerültek (Longmailai–Rabha 2012; Rice 2012).

4. A kulturális metaforák fő jellemzői

A kulturális metaforák is fogalmi természetűek, de tanulmányozásuk elsősorban a konceptualizáció kulturális aspektusára összpontosít. Ezek a metaforák nem homogén csoportot alkotnak, hanem inkább olyan kontinuumként kell őket elképzelni, amelynek egyik végét a kulturális közösséget meghatározó, világképét tükröző metaforák találhatók, míg a másik végét olyan fogalmi metaforák foglalják el, amelyek fogalmi szerkezete legkevésbé vagy egyáltalán nem mutat kulturális hatást. Mivel a kulturális metaforák kutatása elsősorban a kulturális értékek jelenlétét vizsgálja, általános jellemzőik feltárása az egyéb kulturális konceptualizációkkal való viszonyban mutat eredményeket. Ennek megfelelően a kulturális metaforák tulajdonságait az alábbi viszonyokban vizsgáljuk:

- a) a kulturális metaforák és a kulturális sémák (4.1.)
- b) a kulturális metaforák és a kulturális kategóriák (4.2.)
- c) a kulturális metaforák fogalmi szerkezete (4.3.)
- d) a kulturális metaforák és a kulturális megismerés (4.4.)
- e) a kulturális metaforák és a metaforapreferenciák (4.5.)

4.1. Kulturális metaforák vs. kulturális sémák

4.1.1. A kulturális metaforák és az érzelemsémák

A kulturális metaforák egyik alapvető tulajdonsága a kulturális sémákhoz (modellekhez) való kapcsolatuk. A sémák típusain belül az érzelemsémák is különbséget mutatnak egyes csoportok között: Geeraerts és Grondelaers (1995) például bebizonyították, hogy a nyugati hagyományban a *DŰH* konceptualizációja és az érzelmek általában arra a hippokratészi elméleten nyugvó, középkori teóriára vezethetők vissza, amely szerint a négy testnedv (a vér, a fekete epe, a sárga

epe és a váladék) irányítják az emberi test létfontosságú folyamatait. Az elmélet a nyugati kultúrában központi szerepet töltött be, és többek között megmagyarázza a DÜH NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLY metaforát. Geeraerts és Grondelaers rámutattak arra is, hogy az elmélet nemcsak az érzelmek konceptualizációjára hatott, hanem számos fiziológiai, pszichológiai fogalomra is (mint a testnedvek által meghatározott személyiség típusok, pl. szangvinikus, flegmatikus), valamint orvostudományi folyamatot is magyarázott (vö. Kövecses 2005b: 191; Tolcsvai Nagy 2013: 215).

Az érzelmek azonban nem ugyanazt jelentik az egyes kultúrákban élők számára (Shweder 1991). A „jelentés” fogalmán Shweder azt érti, „ami vele jár, amit implikál vagy sugall azok számára, akik megértik” (Shweder 1991: 244). A DÜH kultúrák közti összehasonlító vizsgálata kapcsán a következőt állapítja meg:

Az érzelmeknek jelentése van, és ennek a jelentésnek szerepe van abban, hogyan érzünk. Dühösnek lenni [...] nem pontosan ugyanazt jelenti az ilongotok számára, akik úgy vélik: a düh olyan veszélyes, hogy tönkretetheti a társadalmat; az eszkimók számára, akik a dühöt olyasminek látják, amit csak egy gyermek tapasztalhat meg; és a amerikai munkásoknak, akik hisznek abban, hogy a düh segít úrrá lenni a félelmen és függetlenné tesz (Shweder 1991: 245).

Míg az angolok számára a düh az egyént jellemző érzelem, addig a mikronéziai ifaluk nyelvközösség tagjai elsősorban olyan eseményekkel vagy helyzetekkel kapcsolatban definiálják, magyarázzák vagy értelmezik az érzelmeket, amelyekben az érzelmek előfordulnak (Lutz 1987: 292), azaz társadalmi forgatókönyveket kapcsolnak az egyes érzelmekhez. Hasonló megállapításra jut Palmer: „az érzelmek az érzelmi állapotokat és helyzeteket, többek között a diskurzushelyzeteket meghatározó komplex, célorientált képek felidézései” (Palmer 1996: 109). Bizonyos kultúrákban az érzelmek szociokulturális jelenségek, így jellemzőik erősen kultúrafüggők (Lutz 1987), és érzelemsémákban írhatók le (Sharifian 2003: 196–7).

A kulturális metaforák és az érzelemsémák összefüggését az alábbiakban a népdalok néhány példáján mutatom be. A magyar népdalokat egy átfogó érzelemséma, a SZEMÉRMESSÉG sémája² jellemzi, amely nagyjából azt a paraszti közösségekben elvárt társadalmi elvárást jelenti, hogy az érzelmekről és személyes ügyekről nem volt illendő nyilvánosan közvetlen módon nyilatkozni (Baranyiné Kóczy [megjelenés alatt(b)]). A séma legnyilvánvalóbban a népdalokban összetett hálózatot alkotó ÉRZELEM MINT TERMÉSZET³ kulturális metaforában jelenik meg. A népdalszövegekben megjelenő SZERELEM érzelemséma számos társadalmi, kulturális és gazdasági okra vezethető vissza: a vallási erkölcs, a pogány hitvilág, a társadalmi szokások, a férfi-női szerepek mind szerepet játszottak a kialakulásában. A séma létrejöttét, alakulását nagymértékben befolyásolta a párválasztás

² A metaforákhoz hasonlóan a kulturális sémákat, kategóriákat és konceptualizációkat is kiskapitálissal jelzem.

³ A kulturális metaforák jelölése a kulturális nyelvészet konvenciója szerint az „A mint B” formát követi (Sharifian 2017).

és házasság körüli szokásrend, a „vagyonot a vagyonhoz” elv, amely gazdasági alapon, a szülők döntése szerint történt. Egy másik fontos, erkölcsi tényező a lányok szüzességének megőrzése volt, amelyet hozományként vittek a házasságba – miközben a legények felé elvárás volt a szerelemben való jártasság, a sikeres hódítás (Bódán 2008). Ez azt jelentette, hogy gyakran nem összeillő párok között lobbant fel a szerelem, és a szexualitás megélésének kérdése morális dilemma elé állította a feleket.

- (1) *Mély a Tiszának a széle,
De még mélyebb a közepe.
Barna legény kerülgeti,
Átal akar rajta menni.*

*Átal akar rajta menni
Tearózsát szakítani.
Tearózsa, ne illatozz!
Reám, babám, ne várakozz!*

*Mert ha reám várakozol,
Akkor meg nem házasodol.
Gyenge vagy a házasságra,
Nem illik a csók a szádra.*

A népdalok aprólékos elemzésére itt nem kerülhet sor, csupán az érvelés szempontjából lényeges elemeket emeljük ki (részletes elemzések található Baranyiné Kóczy [megjelenés alatt(b)] és 2017-ben). Az elemzések a szerző interpretációját tükrözik. Az (1)-es népdalban a legényt és a tearózsa képében megjelenő leányt egy fizikai akadály választja el egymástól, amely metaforikusan TÁRSADALMI-MORÁLIS AKADÁLYT jelez. A legény vágya, hogy leszakítsa a tearózsát, szexuális motivációra utal (A SZEXUÁLIS EGYÜTTLÉT MINT A VIRÁG LESZAKÍTÁSA).⁴ Ezzel párhuzamosan azonban az is kiderül, hogy hezitál, átkeljen-e a folyón, vagy sem. Ezt a dilemmát jeleníti meg a VIRÁG ILLATA mint VONZERŐ és a FOLYÓ mint fizikai akadály, amely metaforikus értelemben a legény belső dilemmáját képezi le. A *Gyenge vagy a házasságra* pontos értelmezése a sematikus, homályos reprezentáció miatt lehetetlen, azt azonban egyértelműen jelzi, hogy a kapcsolatból nem lehet házasság – talán azért, mert a lány vagyoni helyzete alapján nem megfelelő házastárs a legény számára. A belső konfliktus tehát arról szól, hogy kezdeményezzen-e a legény szexuális kapcsolatot egy olyan lánnyal, akit nem vehet el. A népdal központi metaforája az ÉRZELMI/SZEXUÁLIS KÖZELEDÉS MINT ÁTKELÉS A FOLYÓN kulturális metafora (Baranyiné Kóczy 2017: 240).

⁴ Hasonlóan az alábbi népdalhoz:
*Kis kertemben nyílik a rózsza.
Jaj, de ide érzik a szaga!
Leszajtom egyik virágát.
Ólelem a rózsám derekát.*

A metafora párosítókban is megtalálható, itt pozitív konnotációval (2).

- (2) *Széles a Tisza, keskeny a partja.
Nincs olyan legény, ki át ne ussza.
Ez a legény átalússza, ha babája úgy akarja.
Ez ám a legény!*

*Leteszi szűrét a rózsafa mellé,
Lehajtja fejét a babája mellé.
A babája átöleli, páros csókot is ad neki.
Ez ám a legény!*

A FOLYÓ metaforikus jelentése itt még egyértelműbben kapcsolható a KAPCSOLATI NEHÉZSÉG fogalmához, ezáltal a folyó kulturális metaforája itt a következő: KAPCSOLATI NEHÉZSÉG MINT FOLYÓ. Összességében tehát a szerelmi jelenet metaforikus értelmezése, többek között a FOLYÓ metafora fölfejtése a magyar népi közösségekre érvényes szerelemsémáról való tudás alkalmazását kívánja.

4.1.2. A kulturális metafora és az eseménysémák

A kulturális metaforák összefügghetnek eseménysémákkal és közösségi rituálékkal is. Az eseménysémák olyan kulturálisan meghatározott tudást jelentenek, amelyek az egyes események (esküvő, temetés, karácsony stb.) lefolyásáról, a velük kapcsolatos normákról, elvárt viselkedésformákról szólnak, valamint az egyes kultúrákban eltérnek. Az eseménysémákat felidézzük minden alkalommal, amikor részt veszünk benne, vagy szóba hozunk egy eseményt. Egy eseménysémára utal az EGYSÉG/HÁZASSÁG MINT RUTAFÁ kulturális metafora is.

- (3) *Magos a rutafa,
Ága elágadzik
Selyem sár haja,
Magyar Ilona
Egyik ága hajlik
Barna legény udvarába
Másik ága hajlik
Szőke leány udvarába
Haján fölű gyöngykoszorúja, gyöngy.*

A népdal központjában a RUTAFÁ áll, amelynek metaforikus jelentését a nyári napfordulót jelző Szent Iván-éji rituálék felidézésével fejthetjük föl. A hagyomány szerint Szent Iván éjjelén a paraszti közösségek tüzet gyújtottak (ez az ún. Szent Iván-éji tűz), és a fiatal fiúk és lányok átugrottak rajta, miközben Szent Iván-éji dalokat énekeltek – a legismertebb közülük a (3)-as népdal volt (Ortutay 1981: 661–4). A tűzugrás szokása ötvözte a keresztény hagyományt azzal az ősi pogány

szokással,⁵ hogy köszönetet mondtak az égi hatalmaknak, hogy ismét elhozták a nyarat, valamint bőséges aratásért fohászkodtak (Vasné Tóth 2007: 10). A rutafa a tűzre dobva kellemes illatú füstöt árasztott, és egyben a szüzesség és a tiszta szerelem jelképe is volt (Vasné Tóth 2007: 25). A tűz átugrása olyan rituálé volt, amelynek mágikus erőt tulajdonítottak: a lányok így jósolták meg a jövődöbelijüket. A (3)-as népdalban a RUTAFÁ úgy jelenik meg, mint a PÁR EGYSÉGE/HÁZASSÁGA, ahol a bokor ágai fizikailag kötik össze a párt,⁶ Lükő szerint azonban a RUTAFÁ AZ ÁLDÁSÁT ADÓ SZÜLŐT jeleníti meg (Lükő 1942/2001: 140), amely a házasság szükséges feltétele volt.

A fenti elemzés annak példája, hogy a kulturális metaforák gyakran szoros összefüggést mutatnak kulturális eseménysémákkal és rituálékkal. Ez a kapcsolatot még nyilvánvalóbb olyan metaforák esetében, amelyek eredetüknél fogva valójában metonímiák, és a kulturális tudás hiányában félreértelmezhetők. Például Szelid kognitív nyelvészeti módszerrel vizsgálta a csángó népdalokban a szerelemmetaforákat és a mögöttük rejlő kulturális modellt. A (4)-es népdal a csángó kulturális tudatban a szerelmi kapcsolat értékeit mutatja be.

- (4) *... pedig az a malom
háromkevé legyen;
A legelső keve
bélagyengyet járjon,
A mászodik keve
aprópénzt hullasszon
Sz a harmadik keve
Szeretetet járjon.*

Szelid értelmezése szerint a *bélagyengy* (fehér gyöngy) a TISZTASÁGOT jelenti, amelynek alapja a TÁRGY SZÍNE A TÁRGY ÁLLAPOTA HELYETT metonímia, amely a TISZTA FEHÉR (Kövecses–Benczes 2010: 104) és a SZERELEM TÁRGYA ÉRTÉKES TÁRGY metaforára/metonímiára vezethető vissza (Szelid 2010: 230, vö. Szelid 2007). Az ESKÜVŐ eseménysémáját és kulturális szokásait ismerő számára azonban nyilvánvaló, hogy a *bélagyengy* metonimikus utalás a menyasszony koszorújára, azaz a házasságra. Természetesen lehetséges, hogy az esküvőn viselt gyöngykoszorú értékre és tisztaságra utal, ez azonban csak másodlagos jelentés a sokkal hozzáférhetőbb kulturális konceptualizáció felidézése után. A népdal szerint az ideális kapcsolat három pillére tehát a HÁZASSÁG, a JÓMÓD és a SZERELEM, azaz a feleknek a házasság szentségében is egyesülniük kell.

⁵ A „kevert tudat” – ahogy a folklórkutatásban említik (Erdélyi, 2013) – az ősi pogány hitvilág és a keresztény vallás elemeinek sajátos, a magyar paraszti közösségeket jellemző vegyes tudatformát jelenti.

⁶ A SZERELMESEK EGYSÉGE MINT FA/BOKOR metaforára lásd:

*Amoda le van egy erdő, jaj, de nagyon messze van!
Közepibe, közepibe két rozmaringbokor van.
Egyik hajlik a vállamra, másik a babáméra;
Így hát, kedves kis angyalom, tiéd leszek valaha.*

4.2. A kulturális metafora és a kulturális kategória

A kulturális metaforák további fontos tulajdonsága, hogy forrástartományuk vagy céltartományuk egy kulturális közösséget jellemző kulturális kategórián alapul. Ennek példája a kínai kultúrközösségben az ÉLETRE vonatkozó ÉLET MINT OPERA kulturális metafora, amely Yu szerint a KÍNAI/PEKINGI OPERA kulturális kategória és az ÉLET sémája közötti megfeleltetésén alapul (Yu 2017). Yu szerint az ÉLET MINT OPERA metafora a nyugati kultúrában elterjedt ÉLET (SZÍN)JÁTÉK metafora (Lakoff–Turner 1989) kultúraspecifikus kifejeződése. Az ÉLET (SZÍN)JÁTÉK metafora mély beágyazottsága kultúrtörténeti okokra vezethető vissza: a színházasz nyugati kultúrában az előadó-művészet egyik fő formája volt, ennek egyik példája a shakespeare-i színházi tradíció az angolszász kultúrában. A metafora létrejöttének feltétele volt a közösség tagjai számára a színházasz fogalmához kapcsolódó széleskörű tudás és így a fogalom hozzáférhetősége. Kövecses (2005a) még egy, az ÉLET (SZÍN)JÁTÉK metafora fölött egy szinttel elhelyezkedő metaforát említ, ez az ÉLET SHOWMŰSOR (LIFE IS A SHOW), amely az amerikai kultúrában az ÉLETRE leginkább jellemző metafora. A kínai kultúrában az ÉLET SHOWMŰSOR két specifikusabb verziója, az ÉLET (SZÍN)JÁTÉK és az ÉLET FILM metafora is megtalálható, Yu és Jia azonban rámutat: a domináns konceptualizáció AZ ÉLET OPERA metafora (Yu–Jia 2016).

A kínai megismerésben az OPERA kategóriája alatt a hagyományos kínai népi opera különböző típusai értendők, és az életről alkotott elképzeléseket, vagyis az ÉLET kulturális modelljét tükrözi. Az ÉLET OPERA metafora számos különböző vehikulumon (kulturális hordozókon) megjelenik, például dalszövegekben vagy vizuális termékeken: kalligráfián, festményen vagy fényképen (Yu 2017). Elmondható tehát, hogy a pekingi opera a hagyományos kínai kultúra egyik ikonikus jellegzetessége, önálló érvényű kulturális kategóriát alkot, és gazdag sematikus ismeretet takar. Bár a kínai OPERA kategóriáját jellemző fogalmi tartományok (EMBEREK, ELŐADÁS, HELYSZÍN), több közös jegyet is mutatnak más kultúrák előadási formáival, számos tulajdonságban eltérnek azoktól. Az OPERA kategóriájának lényeges elemei például különböző speciális szereptípusok, amelyeknek saját nevük van, és amelyek további alkategóriákra bomlanak a szerepek kora, személyisége és neme szerint. Az egyes szerepeket a különféle arcfestések és jelmezek is jelzik.

AZ ÉLET OPERA metafora központi szerepét a kínai kultúrában Yu és Jia (2016) a kvalitatív vizsgálat mellett kvantitatív vizsgálattal is igazolta (vö. még Yu 2011), amelynek alapján megállapítható, hogy az ÉLET OPERA a kínai kulturális közösséget jellemző kulturális metafora, valamint a kínai 京剧 ' (opera) szó kulturális kategóriának vagy kulcsszónak tekinthető, amelyen keresztül betekintést nyerhetünk egy adott kultúrába (Wierzbicka 1992, 1997).

4.3. A kulturális metaforák fogalmi szerkezete

A fogalmi metaforák fogalmi szerkezetében rejlő kulturális eltéréseket vizsgálva Kövecses két fő lehetőséget emel ki. Az alternatív metaforák azt jelentik, hogy

egy adott kultúrában egy céltartományt más forrástartománnyal fejeznek ki, vagy fordítva. A másik típus a kongruens (egybevágó) metaforák, amely azt jelenti, hogy a generikus szintű metaforák, amelyek (majdnem) univerzálisak, az egyes kultúrákban specifikus változatban kapják meg végső, konkrét formájukat, tehát a specifikus szintű metafora szerkezete egybevág a generikus megfelelőjével. Ezekben a metaforákban az egyes közösségek a generikus sémát a saját kultúrájukra jellemző tartalommal töltik meg (Kövecses 2005a: 68–70; Kövecses–Bences 2010: 97–8).

Vegyük a 4.2.-ben említett példát, az ÉLET (SZÍN)JÁTÉK metafora esetét. Amint Lakoff és Turner rámutatott (1989), ez a megfeleltetés igen termékeny metafora az angolban, mivel a színjátszásról való ismeretek a nyugati kultúrában széleskörűek: ide tartoznak olyan elemek, mint a darab szerkezete, a színészek, a smink, a jelmezek, a színpad, a világítás, a díszlet, a közönség, a forgatókönyv, a ságó, a szerepek, a rendező, a színdarab írója, a szereposztás stb.. Az ÉLET (SZÍN)JÁTÉK metafora a generikus-specifikus hierarchiában általánosabb szinten lévő ÉLET SHOWMŰSOR metafora specifikusabb verziója (Kövecses 2005a). Másfelől, az ÉLET OPERA metafora az ÉLET (SZÍN)JÁTÉK metafora fölött még specifikusabb szintet képvisel, és kulturális jelentősége még nagyobb, hiszen általa az életéről alkotott kínai kulturális modell különféle tartományai rendszerszerűen kapcsolódnak az előadókhoz, a nézőkhöz, a történetekhez, a körülményekhez és a pekingi opera egyéb velejáróihoz (Yu–Jia 2016). Az ÉLET MINT OPERA KULTURÁLIS metafora tehát egybevág a nála generikusabb ÉLET (SZÍN)JÁTÉK metaforával.

A népdalok korpuszvezérelt vizsgálata során azonosított kulturális metaforák fogalmi szerkezetének elemzése azonban arra utal, hogy vannak olyan esetek, amikor a metaforát nem tekinthetjük sem alternatív metaforának, sem pedig egyértelműen valamely generikus metaforával kongruens specifikus metaforának sem. Ennek bizonyítására figyeljük meg az ÉRZELEM MINT FOLYÓVÍZ kulturális metafora néhány esetét a népdalokban. A metafora azonosítását a korpusz összes, folyót reprezentáló népdalának kiválogatásával és szemantikai elemzésével végeztük el (Baranyiné Kóczy [megjelenés alatt(a)]).

- (5) *Kiöntött a Tisza vize;
Szőke kislány fürdik benne.
Én is megfürödtem benne,
Rám is ragadt a szerelme.*

Az (5)-ös népdal elemzésében elsősorban a FOLYÓ és a FOLYÓVÍZ szemantikai szerepére összpontosítva a folyót áradáskor szemlélhetjük, ahol a FOLYÓ fogalmi szerkezete a generikus(abb) fogalmi szinten – első ránézésre – a TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK sémára vezethető vissza, ahol a FOLYADÉK a folyóvíz, a TARTÁLY pedig a folyómeder megfelelője. Ezt a gondolatmenetet követve az áradó folyó az ÉRZELEM NYOMÁS ALATT LÉVŐ TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK metaforára vezethető vissza (Kövecses 2005a: 42), amelyre a hétköznapi nyelvben is találunk példát: *túlcsordult benne az érzelem, elborították az érzelmeik*. A népdalban az áradást a következő kulturális metafora fejezi ki: az ÉRZELMI ÁRADAT MINT A FOLYÓVÍZ ÁRADÁSA. Másfelől

azonban egy további cselekmény is megfigyelhető a népdalban, a fürdés. A FÜRDÉS forgatókönyve alapján hasonló a SZERELEM BETEGSÉG/FERTŐZÉS metaforához (Kövecses 2000: 26), mivel a két fél ugyanabban a vízben megfürödve fertőződik meg a szerelem által, tehát a víz a fertőzés közvetítő közege vagy a fertőzést okozó folyadék maga. A SZERELEM és a FÜRDÉS közötti fogalmi kapcsolatot a SZERELEMBE ESÉS MINT FÜRDÉS A(Z ÁRADÓ) FOLYÓVÍZBEN kulturális metafora fejezi ki. Látható tehát, hogy a FOLYÓVÍZ MINT ÉRZELEM kulturális metaforában két lényegesen különböző konceptualizáció egyesül természetes módon egyetlen jelenetben: az ÉRZELMI ÁRADAT MINT A FOLYÓVÍZ ÁRADÁSA és a SZERELEMBE ESÉS MINT FÜRDÉS A(Z ÁRADÓ) FOLYÓVÍZBEN. A két metaforában az figyelemreméltó, hogy más és más generikus metaforákkal mutatnak konceptuális kapcsolatot, miközben mindkét esetben a folyóvíznek fontos szerepe van, és mindkettő a szerelemre utal.

Most figyeljük meg a folyóvíz szerepét (6)-ban!

- (6) *Lefelé folyik a Tisza,
Nem folyik a többé vissza.
Rajtam van a rúzsám csókja,
Ha sajnálja, vegye vissza.*

A folyóvíz reprezentációjában a *lefelé* irány a természetes folyásirányt jelenti; a folyó megjelenítésében az egyirányú mozgás kerül előtérbe. A folyóvízzel kapcsolatos egyik legalapvetőbb tapasztalat az, hogy a víz apró részecskékből áll, amelyek a szemlélőhöz közelednek majd tőle távolodnak. Itt az eltávolodás és a visszafelé folyás fizikai lehetetlensége kerül a figyelem középpontjába. Az első két sor természeti jelenetével párhuzamba állított utolsó két sor segíti az elfolyó víz értelmezését: a beszélő csókot kapott a kedvesétől, amelyet az most „visszavenne”, azaz az érzelmei kihültek. A csók tehát nemcsak az intimitásra utal, hanem metonimikusan a szexualitásra vagy az érzelmi kapcsolat egészére. Az elhagyott szerető ironikusan azt tanácsolja kedvesének, hogy vegye vissza szerelme bizonyítékait; a megtörtént események azonban nem tehetők semmissé, mint ahogy az idő sem fordítható vissza. A folyóvíz térbeli aspektusa így az időre képeződik le (ezt fejezi ki az ELMŰLŐ IDŐ EGY MOZGÓ TÁRGY metafora, vö. Lakoff 1993: 213–4). Az idő az intimitás eseményein túl a kedves hűtlenségére, elmúlt érzelmére is vonatkozik, így a (6)-os népdalban megjelenő kulturális metafora a MŰLŐ ÉRZELEM MINT ELFOLYÓ FOLYÓVÍZ metaforával jellemezhető. Ebben a konceptualizációban az ÉRZELEM és a FOLYÓVÍZ közötti konceptuális kapcsolat egyértelműen jelen van, míg a kulturális metafora szerkezetével kongruens generikusabb szintű metafora ismét más jellegű az (5)-ös népdalhoz képest: az ELMŰLŐ IDŐ EGY TÁRGY.

Összefoglalva, az ÉRZELEM MINT FOLYÓVÍZ kulturális metafora számos további metaforákban jelenik meg a népdalokban, többek között az alábbiakban (Baranyiné Kóczy [megjelenés alatt(b)]):

- A SZERELEMBE ESÉS MINT FÜRDÉS A(Z ÁRADÓ) FOLYÓVÍZBEN
AZ ÉRZELMI ÁRADAT MINT A FOLYÓVÍZ ÁRADÁSA
A SZEXUÁLIS AKTUS MINT IVÁS A FOLYÓVÍZBŐL
A ZAVAROS VÍZ MINT A LÁNY ELUTASÍTÁSA

AZ ELMŰLŐ SZERELEM MINT BEFAGYOTT VÍZ
AZ ELMŰLŐ SZERELEM MINT ELFOLYÓ FOLYÓVÍZ
A KAPCSOLAT NEHÉZSÉGEI MINT FOLYÓ
A BAJBA KERÜLÉS MINT FOLYÓBA ESÉS

A fenti elemzés alapján az ÉRZELEM MINT FOLYÓVÍZ kulturális metafora fogalmi szerkezetéről néhány figyelemre méltó megállapítást tehetünk. Elsőként érdekes kérdés az, hogy a FOLYÓ konceptualizációja valóban a TARTÁLYBAN LÉVŐ FOLYADÉK sémára vezethető-e vissza – amely az érzelmetmetaforák egyik központi metaforája (Kövecses 2000) –, ugyanis a tartály egyetlen nyílással rendelkezik, a benne lévő folyadék nyugalmi állapotban statikus, ezzel szemben a folyómeder két (gyakorlatilag végtelenként konceptualizált) irányban nyitott, és a víz nyugalmi állapotban folyik benne. A másik lényeges megfigyelés az, hogy a metafora számos változata alapul a FOLYÓVÍZ forrástartományán, ezzel egyidejűleg azonban, amikor a metaforák hierarchikus szerveződésében keressük a hozzájuk tartozó, generikusabb szintű, szerkezetileg egybevágó metaforákat, a FOLYÓVÍZ-reprezentációk alapvetően különböző konceptualizációkra vezethetők vissza. Látható tehát, hogy az ÉRZELEM MINT FOLYÓVÍZ metafora nem tekinthető egyetlen generikusabb szintű fogalmi metafora specifikációjának sem, helyesebben, egyidejűleg többre is visszavezethető.

Ezzel kapcsolatban az egyik felmerülő kérdés az, hogy a fent említett metaforák valóban az ÉRZELEM MINT FOLYÓVÍZ kulturális metafora alesetei-e, azaz összefüggnek-e egymással. A válasz igen: egyrészt, mivel a folyók leggyakrabban nevesített formában szerepelnek, a Tisza említése pedig jelzi a fogalmi kapcsolatot az egyes népdalok között; a másik bizonyíték, amely alátámasztja a pozitív választ, az, hogy sok esetben több metafora integrálódik egyetlen természeti képbe vagy eseménybe (l. az [5]-ös népdalban). Egyértelműnek tűnik, hogy a metaforák szoros kapcsolatát a FOLYÓ séma biztosítja, amely a népdalt éneklő közösségek számára gazdag tapasztalati forrás volt: ide tartozik az évszakok változásával kapcsolatos jelenségek és következményeik (fagyás, áradás), a folyóban fürdés öröme, az időnként bekövetkező fulladásos tragédiák, a lovak itatása a folyókban vagy olyan élmények, mint a vízzel elúszó tárgy figyelése és a folyó egyik partjáról a másikra való átkeléskor tapasztalt nehézségek.

A másik lényeges megállapítás az, hogy a FOLYÓVAL kapcsolatos különféle metaforák esetében nem beszélhetünk a tartományok rendszerszerű megfeleltetéséről. A folyót reprezentáló természeti jelenetekben az egyes komponensek más és más jelentést kapnak a különböző kontextusokban. Így a FOLYÓVÍZ a kontextustól függően jelenthet SZERELMET (magát az érzelmet), KAPCSOLATOT a szerelmesek között, a SZEXUÁLIS KAPCSOLAT KÖVETKEZMÉNYÉT, a MÁSIK FÉL ÉRZELMÉT, a KAPCSOLAT NEHÉZSÉGEIT és így tovább. Ezért az egyes komponensek jelentését nem egy átfogó megfeleltetési rendszerben kell elképzelni, hanem szoros függési relációban bizonyos ikonikus képektől vagy képi sémáktól. Ilyen képi sémák az ÁTKELÉS A FOLYÓN vagy az IVÁS/LÓITATÁS A FOLYÓBAN (Baranyiné Kóczy [megjelenés alatt(a)], 2017).

A fenti elemzés összegzéseként megállapíthatjuk, hogy a népdalokban minden folyóval kapcsolatos metafora fogalmi alapja a FOLYÓ séma. Ezt nem egy generikusabb metafora specifikációjaként kell elképzelni, hanem elsődleges, kulturálisan meghatározott tapasztalati alapként, amely mellesleg összefüggésbe hozható generikusabb metaforákkal is. Amellett szeretnék tehát érvelni, hogy a metafora létrejöttét és fogalmi szerkezetét a paraszti közösség megismerésében a folyókról alkotott tapasztalat határozza meg, és a kulturális metaforák ezen csoportja nem redukálható egyetlen generikusabb szintű metaforára.

4.4. A kulturális metaforák és a kulturális megismerés

A metaforakutatás egyik lényeges kérdése az, hogy mi motiválja egy adott metafora forrástartománya és a céltartománya közötti fogalmi kapcsolatot. Ahogy említettem, a fogalmimetafora-elméletben ilyen motivációs bázisként említik a testet, hozzáátve, hogy a test egyetemes tapasztalati alapnak tekinthető. A legszűkebb értelemben vett testesültség a különböző testrészekhez és szervekhez fűződő asszociációkat jelenti, például a szív konceptualizációja a nyugati kultúrában AZ ÉRZELMEK HELYE. Eiről az általánosnak vélt metaforáról azonban bizonyosodott, hogy számos nyelvre nem érvényes (Sharifian et al. 2008). Többek között Siahaan (2008) kutatásában rámutat, hogy az indonéz nyelvben a *hati*, azaz a MÁJ a szeretethez kapcsolódó folyamatok helye, amelynek magyarázata az ősi indonéziai rituális állatáldozatokban és ennek részeként az úgynevezett „májjövendülésben” keresendő. Az indonéz nyelv tanúsága szerint az érzelmi központ nem a szív, helyette a MÁJ. Egy másik kutatás szerint a kínai nyelvben a *xin*, azaz a szív konceptualizációja a hagyományos kínai filozófiában és orvostudományban keresendő (Yu 2009). Eszerint a szívhez számos funkció kapcsolódik: ez a test fiziológiás centruma, valamint a megismerési központja is, amely az egész test (beleértve az agy) működését irányítja. Ezen felül a szív a kozmikus folyamatokkal is összefüggésbe hozható, az „univerzum tükréeként” funkcionál.

Ezek a kutatások azt bizonyítják, hogy a testrészekhez fűzött konceptualizációk nemcsak arról adnak ismeretet, hogy az egyes kultúrák hogyan vélekednek egy adott testrészről (pl. a szívről), hanem arról is, hogy miként konceptualizálják a test egészét mint komplex struktúrát, milyen rendszerszerű konceptuális háló vonatkozik az érzékszervek, a végtagok, a belső szervek stb. közti funkcionális/konceptuális megoszlásra. Ez alatt azt értjük, hogy az egyes kultúrákban hogyan feleltethetők meg a különböző testrészek az intellektuális, érzelmi, erkölcsi vagy társadalmi folyamatoknak.

A magyar népdalok metaforáinak rendszerszerű szemléletében alapvető kérdés az, hogy az érzelmeket miért a természet jelenségein keresztül konceptualizálják, tehát mi motiválja az átfogó ÉRZELEM MINT TERMÉSZET metafora létrejöttét. A magyarázat a paraszti közösségeket jellemző kulturális, szociális, vallási, gazdasági, környezeti stb. tényezők összességében rejlik. A forrástartományt illetően, a hagyományos paraszti társadalom életében a természetnek sajátos szerepe volt, amely nagyon különbözött az általános romantikus felfogástól. A mezőgazdasági életvitel

részét jelentette a természettel való szoros együttélés és a tőle való szoros függés. „A parasztot nem önmagában, hanem a milió-egyén rendszerben lehet megismerni. Ennek egyik nagy rétege a szociális milió-egyén rendszer, tehát a parasztközösség, mely azonban szintén nem szemlélhető önmagában, mert maga a közösségi szellem is a milió többi rétegéhez való viszonynak megfelelően alakult. A parasztnak a milióhoz való viszonyát röviden az öntudatlan »bennelevés« jellemzi, a természetbe és a természethez való hozzáövés ennek csak egyik kifejeződése. Az öntudatlan »bennelevés« elemei: a belenyugvás, alkalmazkodás, szituációhoz kötöttség, az életritmus polaritása” (Tomori, 1935: 87). Mindez nagymértékben megmagyarázza azt, hogy természet miért töltött be olyan fontos szerepet a megismerésben, és ennek részeként miért tekinthető az absztrakt fogalmak konceptualizációjához segítségül hívott (leg)főbb konkrét tapasztalati alapnak.

A FOLYÓRA mint forrástartományra leszűkítve a kérdést, a néprajzi leírásokban egyértelműen kitűnik, hogy a földrajzi környezet alakulása évszázadokon át meghatározta a paraszti közösség tudatát. A folyókon belül a Tisza speciális, produktív státusza azzal magyarázható, hogy a honfoglalástól kezdve egészen a 19. századi nagy szabályozási műveletekig (amelynek célja a mezőgazdasági területek növelése volt), a Tisza menti területek ártérnek minősültek, azaz az év nagy részében víz borította őket. Ezek az állandó árvízi fenyegetettségnek kitett területek az ország jelentős részét elfoglalták. Emellett a környéken élők életvitelét mind gazdasági, mind kulturális szempontból meghatározták a föld és az ember, valamint a víz és az ember harmonikus együttélése által (Bellon 2003).

AZ ÉRZELEM céltartománnyal összefüggésben azt kell megvizsgálni, hogy a paraszti közösségek miként tekintették a különböző érzelmeket, elsősorban a szerelmet. Idéztük már Shweder fontos megállapítását, miszerint az egyes kultúrák között eltérés tapasztalható az egyes érzelmelek megtapasztalásában, az érzelmelekkel kapcsolatos helyzetekben, eseményekben, szokásokban (pl. udvarlási szokások, vö. Shweder 1991: 245). A SZERELEM érzelemsémájának jellemzőit a paraszti közösségekben 4.1.1.-ben tárgyaltam, és rámutattam arra a három fő jellemzőre, hogy a) az érzélem magánügy volt; b) a házasság elsősorban nem vonzó alapon kötöttett, így a „nem megfelelő” személy iránt fellobbanó érzelmelek gyakran feszültséget okoztak; c) az érzelmelek kifejezését szigorú erkölcsi elvek és a férfi-női szerepekhez kapcsolódó társadalmi szokások irányították.

Összefoglalva, az ÉRZELEM MINT TERMÉSZET metafora dominanciája a népdalokban részben a parasztság gyakori és mélyre ható természeti tapasztatával magyarázható. Másfelől az érzélem és a természet „találkozása” nemcsak fogalmi szinten, hanem konkrét eseményekben is létrejöhetett: a falvak környékén lévő búzaföldek, erdők, folyópartok a falu társadalmi normáin, törvényein kívül estek, így ott, védett körülmények között, az érzelmelek – legyen az szerelem vagy bánat – szabadon ki lehetett fejezni. Ilyenformán a metaforák eredete metonimikus is lehet, az ÉRZELEM HELYETT AZ ÉRZELEMKIFEJEZÉS HELYSZÍNE metonímia alapján.

4.5. A kulturális metafora mint preferencia

Vannak olyan fogalmak, amelyeket számos metaforán keresztül kifejezhetünk: ilyen például az ÉLET vagy a SZERELEM. Míg az egyes kultúrák konceptualizációjában sok közös metafora található adott célfogalom leképezésére, addig jelentős eltérések tapasztalhatók a metaforák használatát illető preferenciákban (Kövecses 2005a: 68; Kövecses–Benczes 2010: 97). A kulturális metafora fogalma ebben a kontextusban metaforapreferenciaként értelmezendő, vagyis arra a fogalmi metaforára vonatkozik, amelyet egy kulturális közösség társadalmi, történelmi stb. körülményei, kulturális tényezői (vélekedések, attitűdök) alapján előnyben részesít.

Jó példa erre az ÉLETTŐL alkotott metaforák esete. Köves (2002) írásbeli fogalmazások alapján összehasonlította a magyarok és az amerikai hallgatók életre alkalmazott metaforáit, és kimutatta, hogy míg az amerikaiak az ÉLET EGY ÉRTÉKES TULAJDON ÉS AZ ÉLET JÁTÉK metaforát részesítették előnyben, addig a magyar diákok az ÉLET HARC/KÜZDELEM ÉS AZ ÉLET KOMPROMISSZUM metaforákat használták túlnyomó részben (vö. Kövecses 2015: 101; Kövecses–Benczes 2010: 210–1). A jelentős nyelvi-fogalmi eltérés mögött az élet merőben különböző szemlélete rejlik. A magyarok negatív viszonyulása feltehetőleg az 1100 éves viharos történelemmel magyarázható, amelynek során az életben való boldogulás küzdelmekkel járt együtt. Benczes és Ságvári (megjelenés alatt) újabb adalékokkal szolgál a magyarok életről való fogalmának, attitűdjeinek a vizsgálatához. A 2594 diák bevonásával történt reprezentatív kutatás eredménye szerint a fiatalok már jóval pozitívabb módon gondolkodnak az életről. Benczes és Ságvári a globális kultúra terjedésével magyarázza ezt a változást, kézenfekvőbbnek tűnik azonban, hogy az utóbbi évek demokratizálódási folyamatai, valamint az életkörülményekben bekövetkezett javulás miatt indult el a pozitív irányú folyamat. A kutatás azt is megállapítja, hogy a szociokulturális tényezők (végzettség) és a vagyoni státusz szintén meghatározzák az élethez való viszonyulást. A tanulmány jól mutatja a kulturális metaforák komplex hátterét és dinamikus változását, és bizonyítja, hogy az egyes kultúrák és szubkultúrák közötti eltérés a metaforapreferenciában szintén egy kulturális közösséget jellemző metaforaként értelmezhető.

5. Konklúzió

A tanulmány célja a kulturális metafora fogalmának használatalapú, korpuszvezérelt értelmezése kulturális nyelvészeti keretben. A kulturális metaforákat számos dimenzióban vizsgáltuk: először bemutattuk a kulturális sémákkal és kategóriákkal való összefüggésüket, majd a fogalmi szerkezetük jellemzőit, ezen belül a generikusabb szintű metaforákkal való viszonyukat és leképezési rendszerüket elemeztük; ezután a kulturális megismerésben való beágyazottságukat vizsgáltuk, végül pedig a metaforák preferenciájának esetét mutattuk be. A tanulmány során hangsúlyoztuk, hogy a kulturális metaforák nem alkotnak homogén halmazt, és nem tekinthetők igen/nem kategóriának sem. Sokkal inkább skalárisan kell őket szemlélni, aszerint, hogy mennyire meghatározó és ikonikus egy metafora egy

közösség kollektív megismerő tevékenységben, milyen mértékű és mennyire összetett kulturális tudást aktivál az alkalmazása, ami egyben azt is jelenti, hogy mennyire prototipikus egyede a kulturális metaforák kategóriájának. A kontinuumot alkotó skála egyik végén a kulturálisan legrelevánsabb metaforákat képzelhetjük el (pl. a kulturális kategóriákat magába foglaló metaforákat), a másik végén pedig a kevésbé prototipikus példányokat (a metaforapreferencia eseteit).

Az elemzés alapján a kulturális metafora jellemzői a következőkben foglalhatók össze. A kulturális metaforák

- a) fogalmi metaforák;
- b) kulturális sémakon (pl. érzelemsémakon, esemény-sémakon, szerepsémakon) alapulhatnak, ezért megértésük ezek ismeretét igényli;
- c) kulturális kategóriákat foglalnak magukban, amelyek egy adott kultúrára jellemzők, és amelyek egyben betekintést nyújtanak egy adott kultúrába;
- d) fogalmi szerkezete esetenként nem vezethető vissza egyetlen generikusabb szintű metaforára, azaz nem tekinthető annak specifikációjaként sem, sokkal inkább önálló érvényű „alapszintű” metaforaként értelmezendő;
- e) esetében nem mindig beszélhetünk a forrás- és céltartományok szisztematikus megfeleltetéséről, hanem az egyes komponensek aktuális jelentése csak szoros függési relációban írható le bizonyos ikonikus képektől vagy képi sémáktól;
- f) forrás- és céltartományainak létrejötte és a megfeleltetés motivációja a kulturális megismerés tényezőivel magyarázhatók;
- g) gyakran metonimikus eredetűek;
- h) több metafora közül bizonyos megfeleltetések előnybe részesítéseként is értelmezendők, amelyet a szociokulturális körülmények igazolnak.

Az említett definitív tulajdonságok nem mind érvényesek egyetlen kulturális metaforára, hanem a családi hasonlóság elve szerint az egyes példányokra csak néhány tulajdonság igaz közülük, illetve a metaforák néhány közös vonásban osztoznak. Emellett hangsúlyozni kell, hogy a fentiek csupán a legfőbb tényezők a kulturális metafora megközelítésében, de jól jelzik a vizsgálat összetettségét és multidiszciplináris eszköztárat igénylő módszertanát. A kulturális metaforákra még nem irányult elegendő széleskörű vizsgálat, ezért a további korpuszvezérelt elemzések újabb adalékokkal szolgálhatnak majd a fogalom leírásához.

SZAKIRODALOM

- Baranyiné Kóczy Judit (megjelenés alatt[a]). Kulturális metaforák és sémák a magyar népdalok FOLYÓ-reprezentációiban. *Magyar Nyelv*.
- Baranyiné Kóczy Judit (megjelenés alatt[b]). *Nature, metaphor, culture: Cultural conceptualizations in Hungarian folksongs*. Springer-Verlag, Singapore.
- Baranyiné Kóczy Judit 2016. Reference point constructions in the meaning construal of Hungarian folksongs. *Cognitive Linguistic Studies* 3(1): 113–33.
- Baranyiné Kóczy Judit 2017. Cultural conceptualizations of RIVER in Hungarian folksongs. In: Farzad Sharifian (ed.): *Advances in Cultural Linguistics*. Springer-Verlag, Berlin, New York, 223–45.
- Bellon Tibor 2003. *A Tisza néprajza. Artérii gazdálkodás a tiszai Alföldön*. Timp Kiadó, Budapest.

- Benczes, Réka – Barcelona, Antonio – Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco J. (eds.) 2011. *Defining metonymy in cognitive linguistics: Towards a consensus view*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia.
- Benczes, Réka – Ságvári, Bence (megjelenés alatt). Where metaphors really come from: Social factors as contextual influence in metaphorical conceptualizations of life. *Cognitive Linguistics*.
- Bódán Zsolt 2008. Erkölc, szerelem, szexualitás: a megesett lány a régi falusi társadalomban. In: Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest, 316–37.
- Caballero, Rosario 2006. *Re-Viewing Space: Figurative Language in Architects' Assessment of Built Space*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Cameron, Lynne–Deignan, Alice 2006. The emergence of metaphor in discourse. *Applied Linguistics* 27(4): 671–90.
- Danesi, Marcel 1990. Thinking is Seeing: Visual Metaphors and the Nature of Abstract Thought. *Semiotica* 80(3/4): 221–37.
- Deignan, Alice 2005. *Metaphor and corpus linguistics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia.
- Díaz Vera, Javier E. (ed.) 2014. *Metaphor and Metonymy across Time and Cultures: Perspectives on the Socio-historical Linguistics of Figurative Language*. De Gruyter Mouton, Berlin.
- Dobrovól'skij, Dimitri – Piirainen, Elisabeth 2005. *Figurative Language: Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives*. Elsevier, Amsterdam.
- Erdélyi, Zsuzsanna 2013. *Hegyet hágék, lőtőt lépék: Archaikus népi imádságok*. Kalligram Kiadó, Budapest.
- Evans, Nicholas – Wilkins, David 2000. In the Mind's Ear: The Semantic Extensions of Perception Verbs in Australian Languages. *Language* 76(3): 546–92.
- Fauconnier, Gilles 1997. *Mappings in Thought and Language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Geeraerts, Dirk – Grondelaers, Stefan 1995. Cultural traditions and metaphorical patterns. In: John R. Taylor – Robert E. MacLauri (eds.): *Language and the Construal of the World*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 153–79.
- Gibbs, Raymond W. 1994. *The poetic mind: Figurative thought, language and understanding*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gibbs, Raymond W. 1999. *Intentions in the experience of meaning*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gibbs, Raymond W. 2006. *Embodiment and cognitive science*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Gibbs, Raymond W. 2017. *Metaphor wars: Conceptual metaphors in human life*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Goddard, Cliff 1996. Cross-linguistic research on metaphor. *Language & Communication* 16(2): 145–51.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide 1999. Metaphorical Mappings in the Sense of Smell. In: Raymond W. Gibbs – Gerard J. Steen (eds.): *Metaphor in Cognitive Linguistics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia, 29–45.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide 2002. MIND-AS-BODY as a Cross-linguistic Conceptual Metaphor. *Miscelánea. A Journal of English and American Studies* 25: 93–119.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide 2008. Vision metaphors for the intellect: Are they really cross-linguistic? *Atlantis* 30(1): 15–33.
- Ibarretxe-Antuñano, Iraide 2013. The relationship between conceptual metaphor and culture. *Intercultural Pragmatics* 10(2): 315–40.
- Idström, Anna–Piirainen, Elisabeth 2012. *Endangered Metaphors*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia.
- Johnson, Mark 1987. *The Body in the Mind. The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Kimmel, Michael 2010. Why we mix metaphors (and mix them well): Discourse coherence, conceptual metaphor, and beyond. *Journal of Pragmatics* 42: 97–115.
- Kövecses, Zoltán 2000. *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kövecses, Zoltán 2005a. *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Kövecses Zoltán 2005b. *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Typotex, Budapest.
- Kövecses, Zoltán 2008. Conceptual metaphor theory. Some criticisms and alternative proposals. *Annual Review of Cognitive Linguistics* 6: 168–84.
- Kövecses Zoltán 2009. Versengő metaforaelmélet? „Ez a sebész egy hentes”. *Magyar Nyelv* 105: 271–80.
- Kövecses Zoltán 2012. Mi a kulturális nyelvészet? In: Balázs Géza – Veszelszky Ágnes (szerk.): *Nyelv és Kultúra: Kulturális nyelvészet*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 16–20.
- Kövecses, Zoltán 2015. *Where Metaphors Come From: Reconsidering Context in Metaphor*. Oxford University Press, Oxford.

- Kövecses, Zoltán 2017. Context in Cultural Linguistics: The Case of Metaphor. In: Farzad Sharifian (ed.): *Advances in Cultural Linguistics*. Springer-Verlag, Berlin, New York, 307–24.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Köves, Nikolettá 2002. *American and Hungarian dreamworks of life*. Term paper. Eötvös Loránd University, Budapest.
- Lakoff, George 1987. *Women, fire, and dangerous things. What categories reveal about the mind*. The University of Chicago Press, Chicago, London.
- Lakoff, George 1993. The contemporary theory of metaphor. In: Andrew Ortony (ed.): *Metaphor and Thought* (2nd ed.). Cambridge University Press, Cambridge, 202–51.
- Lakoff, George–Johnson, Mark 1980. *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press, Chicago.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1999. *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and its Challenge to Western thought*. Basic Books, New York.
- Lakoff, George – Turner, Mark 1989. *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*. University of Chicago Press, Chicago.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Littlemore, Jeannette 2003. The effect of cultural background on metaphor interpretation. *Metaphor and Symbol* 18(4): 273–88.
- Longmailai, Monali–Rabha, Lakshminath 2012. Metaphors in Dimasa and Rabha – A comparative study. In: Anna Idström – Elisabeth Piirainen (eds.): *Endangered metaphors*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia, 205–19.
- Lutz, Catherine 1987. Goals, events and understanding in Ifaluk emotion theory. In: Naomi Quinn – Dorothy Holland (eds.): *Cultural Models in Language and Thought*. Cambridge, Cambridge University Press, 181–238.
- Lükő, Gábor 1942/2001. *A magyar lélek formái*. Táton, Budapest.
- Mandler, Jean Matter 1984. *Stories, scripts, and scenes: Aspects of schema theory*. Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ.
- Mulsoff, Andreas 2015. Metaphor Interpretation and Cultural Linguistics. *Language and Semiotic Studies* 1(3): 35–51.
- Nishida, Hiroko 1999. A cognitive approach to intercultural communication based on schema theory. *International Journal of Intercultural Relations* 23(5): 753–77.
- Ortutay Gyula (szerk.) 1981. *Magyar néprajzi lexikon IV*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Ortutay Gyula – Katona Imre (szerk.) 1975. *Magyar népdalok I–II*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Palmer, Gary 1996. *Toward a theory of cultural linguistics*. University of Texas Press, Austin, TX.
- Rice, Sally 2012. “Our language is very literal:” Figurative expression in Dene Sųliné. In: Anna Idström – Elisabeth Piirainen (eds.): *Endangered Metaphors*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia, 21–76.
- Rosch, Eleanor 1978. Principles of categorization. In: Eleanor Rosch – Barbara B. Lloyd (eds.): *Cognition and Categorization*. Lawrence Erlbaum, Hillsdale, New York. 27–48.
- Sharifian, Farzad 2003. On cultural conceptualisations. *Journal of Cognition and Culture* 3(3): 187–207.
- Sharifian, Farzad 2008. Distributed, emergent cultural cognition, conceptualisation, and language. In: Roslyn M. Frank et al. (eds.): *Body, Language, and Mind (Vol. 2): Sociocultural Situatedness*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York. 109–36.
- Sharifian, Farzad 2011. *Cultural conceptualisations and language: Theoretical framework and applications*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia.
- Sharifian, Farzad (ed.). 2015. *Cultural Linguistics*. In: Farzad Sharifian (ed.): *The Routledge handbook of language and culture*. Routledge, London, New York.
- Sharifian, Farzad 2014. Conceptual metaphor in intercultural communication between speakers of Aboriginal English and Australian English. In: Anderas Mulsoff et al. (eds.): *Metaphor and Intercultural Communication*. Bloomsbury Publishing, London, 117–29.
- Sharifian, Farzad 2017. *Cultural Linguistics: The state of the art*. In: Farzad Sharifian (ed.): *Advances in Cultural Linguistics*. Springer-Verlag, Berlin, New York, 1–28.
- Sharifian, Farzad. (megjelenés alatt). *Cultural Linguistics*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia.
- Sharifian, Farzad et al. (eds.) 2008. *Culture, Body, and Language: Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York.
- Shweder, Richard A. 1991. *Thinking through cultures: Expeditions in cultural psychology*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Siahaan, Poppy 2008. “Did he break your heart or your liver? A contrastive study on metaphorical concepts from the source domain ORGAN in English and in Indonesian”. In: Farzad Sharifian – René Dirven – Ning Yu – Susanne Niemeier (eds.): *Culture, Body, and Language. Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 45–74.

- Simon Gábor 2016. A metaforikus jelentés nyelvtanvezérelt megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 140(2): 178–99.
- Steen, Gerard J. 2007. *Finding metaphor in grammar and usage*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia.
- Sweetser, Eve 1990. *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Szelid Veronika 2007. *Szerelem és erkölcs a moldvai déli csángó nyelvhasználatban. Kognitív szemantikai elemzés*. Doktori disszertáció. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Szelid Veronika 2010. Devastating flames or warmth of a fire-place: A cognitive linguistic analysis of the concept of ‘love’ in Moldavian Southern Csango and Standard Hungarian. In: Csúcs Sándor et al. (eds.): *Congressus XI Internationalis Fenno-ugristarum: Pars V. Dissertationes symposiorum ad linguisticam*, Piliscsaba, 2010.08.09–2010.08.14. Reguly Társaság, Piliscsaba, 156–63.
- Talmy, Leonard 1983. How language structures space. In: Herbert L. Pick, Jr. – Linda Acredolo (eds.): *Spatial Orientation: Theory, Research, and Application*. Plenum Press, New York, 225–82.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tomori, Viola 1935. *A parasztság szemléletének alakulása: A parasztság szemléletének és eszméleti fokának lélektani vizsgálata. Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma 23*. Prometheus, Szeged.
- Trompenaars, Fons 1993. *Riding the Waves of Culture. Understanding Cultural Diversity in Business*. Nicholas Brealey Publishing, London.
- Valenzuela, Javier 2009. What empirical work can tell us about Primary Metaphors. *Quaderns de Filologia. Estudis lingüístics* XIV: 235–49.
- Vasné Tóth, Kornélia 2007. *Szent Iván-éj hazánkban és külföldön: Az ünnep hagyományai az érdi kistérségben*. Csuka Zoltán Városi Könyvtár, Erd.
- Viberg, Åke 2008. “Swedish verbs of perception from a typological and contrastive perspective”. In: María de los Ángeles Gómez González et al (eds.): *Languages and Cultures in Contrast and Comparison*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia, 123–72.
- Wierzbicka, Anna 1992. *Semantics, culture and cognition: Human concepts in culture-specific configurations*. Oxford University Press, Oxford.
- Wierzbicka, Anna 1997. *Understanding cultures through their key words*. Oxford University Press, Oxford.
- Yu, Ning. 2001. What does our face mean to us? *Pragmatics & Cognition* 9(1): 1–36.
- Yu, Ning 2003. Metaphor, body, and culture: The Chinese understanding of *gallbladder* and *courage*. *Metaphor and Symbol* 18(1): 13–31.
- Yu, Ning 2004. The eyes for sight and mind. *Journal of Pragmatics* 36(4): 663–86.
- Yu, Ning 2008. The Chinese heart as the central faculty of cognition. In: Farzad et al. (eds.): *Culture, Body, and Language: Conceptualizations of Internal Body Organs across Cultures and Languages*. Mouton de Gruyter, Berlin, New York, 131–68.
- Yu, Ning 2009. *Form body to meaning in culture: Papers on cognitive semantic studies of Chinese*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, Philadelphia.
- Yu, Ning 2011. Beijing Olympics and Beijing opera: A multimodal metaphor in a CCTV Olympics commercial. *Cognitive Linguistics* 22(3): 595–628.
- Yu, Ning 2017. LIFE AS OPERA: A Cultural Metaphor in Chinese. In: Farzad Sharifian (ed.): *Advances in Cultural Linguistics*. Springer-Verlag, Berlin, New York, 65–87.
- Yu, Ning–Jia, Dingding 2016. Metaphor in culture: LIFE IS A SHOW in Chinese. *Cognitive Linguistics* 27(2): 146–79.

Baranyiné Kóczy Judit

egyetemi adjunktus
Széchenyi István Egyetem, Győr

SUMMARY

Baranyiné Kóczy, Judit

What are cultural metaphors?

One of the central issues in metaphor research is the interrelation of metaphors and cultural experience (Gibbs 2017; Kövecses 2005a, 2015; Sharifian 2011). As part of that research agenda, the notion of cultural metaphor has become one of the major categories of cultural linguistics (Sharifian

2011, to appear). The multidisciplinary theoretical framework interprets cultural metaphors within the set of cultural conceptualisations whose common trait is that they are rooted in a system of values and principles characteristic of a community.

The aim of this paper is to outline the notion of cultural metaphor, and present its most important characteristics and dimensions of study in a cultural linguistic framework. First, its close connection is introduced with cultural schemas (including emotional schemas and event schemas) and cultural categories, and then it is argued that individual cultural metaphors cannot be taken to be elaborations of a more generic conceptual metaphor (Kövecses 2005ab). Next, it is discussed how source domains and target domains can be brought to bear on cultural cognition. Finally, metaphor preference (Benczes & Ságvári to appear) is discussed as an instance, broadly construed, of cultural metaphors. It is argued that, albeit cultural metaphors are of a conceptual nature, their conceptual structure is largely determined by cultural experience, hence their analysis primarily targets experiences and suppositions that make them culturally decisive. The theoretical claims of the paper are illustrated by cultural metaphors taken from Hungarian folk songs, along with examples borrowed from the relevant literature (Yu 2017; Yu–Jia 2016).

Keywords: conceptualisation, cultural metaphor, cultural category, cultural schema, cognition

Humor, derű és bölcsesség az érvelésben Arany János epikája alapján

„Rájok minden szemből nevetett a lélek”
(Toldi estéje 2/16)

1. „A nyelv törvényeiről azt mondja Arany: Nyelvész urak jobban »tudják«, | A költő jobban »érzi«. Ugyanezt mondhatnók a humorról is” – írja Szinnyei Ferenc (1905: I/230). Vagyis ne sokat bajlódjunk a humor meghatározásával, mert lehetetlen, amúgy is érezzük (hasonló véleményen lehetett Riedl Frigyes is, mert csak egy szép körülíró, azaz retorikai meghatározást ad Arany-monográfiájában, 1982: 211). Természetesen ez a nagy igazság nem ment fel az alól, hogy ne adjak némi tájékoztatót, elsősorban Arany humorfelfogásáról. Azt hiszem, a lényeget mottóm ragadja meg: nevet a lélek. Az is nagy kérdés, hogy mikor és milyen lélek nevet, vagyis milyen korban, milyen emberek, mit tartanak humorosnak. Az aktuális „hallgatóság” még nehezebbé teszi a választ.

„A humor igen széles jelentésű és képlékeny fogalom, amely a nevetéssel és a vidámsággal kapcsolatos különböző jelenségekre vonatkozik. A humor az a képesség, amely lehetővé teszi a vidám érzületet és a dolgok derűs szemlélését. Humoros az a beszéd, szöveg, műalkotás, személy vagy jelenség, amely nevetést vált ki” – írja Krupp József a *Retorikai lexikonban* (Adamik 2010: 532). Vidám érzület és a dolgok derűs szemlélése – ezek az alapvető jellemzők; a „dolgok derűs szemlélése” megfogalmazásban benne van a 19. századi esztétika és Arany János humorfelfogása. Thomas Mann, akit az irónia nagymesterének tartanak, többre tartja a humort az iróniánál, mert az irónia intellektuális nevetést vált ki, a humor viszont szívet dagasztó kacagást (l. a *Retorikai lexikon* szócikkében). A hétköznapi ember számára is szívet dagasztó kacagást jelent a humor. Van azonban némi különbség a derűs szemlélődés és a harsány kacagás között, ezért vizsgáljuk meg először magát a fogalmat.

A *humor* fogalom eredete a késő középkori temperamentumtanhoz köthető, amely szerint a humorok¹ azok a testfolyadékok, amelyek meghatározzák egy személy temperamentumát. Arany János tudta ezt:

Kedvem van énekelni (ritka kedv
Egy idő óta!) s ami több, vigat,
Vagy víg-szomorkást, melyben játszi *nedv*
(Humor) nevetett s olykor szívre hat. (Bolond Istók I/1)

¹ Hantz Jenő azt írja nagy tanulmánya bevezetésében, hogy a *humor* kapcsolatban van a *humus* (humusz) szóval, és eredetileg a talajban lévő nedvességet jelentette. A két szónak semmi köze egymáshoz etimológiai szempontból, de összekapcsolásuk szellemes. Érdekes, hogy a humortalan emberre azt mondjuk, hogy ’száraz ember’.

Máris felütjük a fejünket: most *víg-szomorkás*ról beszélünk? Aranynak sajátos humorfelfogása van?

Úgy vélem, hogy a nevetéssel foglalkozó szakirodalomnak két nagy vonulata van. A retorikák uralják a terepet a 18–19. századig, ezután jelentkeznek a humorelméletek a filozófiai-esztétikai irodalomban.² Ennek a váltásnak az is lehet az oka, hogy a retorikák átmenetileg visszaszorulnak, elsősorban a romantika hatására.

1.1. A retorikák a szellemességről. A humor speciális, esztétikai fogalmát az antik retorikusok nem ismerték (a szó maga létezett), de sokat írtak a szellemességről és a nevetésről, például Cicero a *De oratore* című művében (2, 54–71) és Quintilianus *Szónoklattana* hatodik könyve harmadik fejezetében. A későbbi századokban is fontosnak tartották a retorikák szerzői; a szellemességet tanácsolták, óvtak viszont a gúnytól, mert visszájára fordulhat; az iróniát sem javasolták, mert nem érték, illetőleg félreérthetik az emberek.

A retorikákban fontos fogalom volt az *acumen* 'elmésség', *acutus* 'elmés'. Cicero és Quintilianus hosszasan fejtegeti mibenlétét és árnyalatait: sok tényezőtől függ, például szellemes metaforáktól, szójátékoktól, enthümémáktól. Különösen sokat írtak a szellemességről (*acutezza* 'elmeél') a humanista és a barokk retorikákban. Baldassare Castiglione *Az udvari ember* (1528) második könyvének háromnegyed részét – jórészt Cicero eszmefuttatását követve – a szellemesség kifejezőeszközeinek szenteli, nyelvi (szellemes mondások, szójátékok, metaforák stb.) és mozgásbeli (pl. gesztusok, arckifejezés) lehetőségeket sorolva. Nálunk Csokonainál fordul elő az *acumen*, *acuta*, *argutiae* terminus (Szalay 1983: 243), ez a terminushasználat a retorikai vonulatba illeszkedik. A komikusra pedig a *furcsa* terminust találta ki, a komikus eposzt *furcsa epopeiának* nevezi. Szalay Károly kiemeli, hogy Csokonai a kontrasztelméletet kiegészítette a késleltetés és a meglepetés fontosságával (Szalay 1983: 244): „a komikum Csokonai szerint eleven struktúra, a téma, az alkotó és a befogadó személy egymáshoz való viszonya döntő szerepet játszik hatásában”. A befogadó figyelembe vétele is a retorikai szemlélet számlájára írható.

1.2. Az esztétikák a humorról. Nagy a humor jelentősége a filozófiai-esztétikai gondolkodásban is, terminussá a 18. század vége felé vált. Alapos áttekintést ad a *Retorikai lexikon*, de sok tanulmányt lehetne még említeni, régieket, újakat egyaránt.

A humorral foglalkozó hazai szakirodalom is nagy. Most csak két tanulmányra hívom fel a figyelmet. Hantz Jenő 1888-ban (Figyelő XXIV, XXV) közölt *A humor és Arany János humora* című tanulmányának kétharmada a humor elméletével foglalkozik, alaposan és korrekten ismerteti a német esztétikai elméleteket. Szinyeyi Ferenc 1903-ban *A humorról szóló magyar elméleti irodalom* áttekintését adja (Egyetemes Philológiai Közlöny 660–73, 735–49). Érdekességképpen megemlítem, hogy az első latin nyelvű magyar esztétika 1778-ban jelent meg, Szerdahelyi

² Attardo *Linguistic Theories of Humor* című, a humorkutatók által sokat idézett könyvének történeti áttekintéséből teljességgel hiányzik a retorikák és a 19. századi német filozófiai-esztétikai irodalom említése.

György műve (*Aesthetica sive doctrina bona gustus*), kétféle humort különböztet meg: vidámat és morózust. Az első nagyobb magyar nyelvű tanulmány ismeretlen szerzőtől (talán Döbrentei Gábortól) a Tudományos Gyűjteményben jelent meg 1825-ben, címe: *A kedvi-csiklandról, vagy kedvi-csapongásról, azaz a szeszélyről és a humorról*. Szinnyei esztétikai munkákat értékelő, alapos áttekintése kiemeli Bérczy Károly és Reviczky Gyula tanulmányait. Szinnyei a következő meghatározást adja: „A humor hangulat, melyet a reflexió táplál. Alapja bizonyos világnézet, mely az élet ellentétein alapul s ezeket az ellentéteket kibékíteni, harmóniába olvasztani törekszik s mint ilyen, magas álláspont. A komolyság és derűtlenség vegyülete; a komikum és a szatíra csak eszközei. Jellemzi a nagy tapasztaltságból és mély kedélyből eredő emberszeretet. A legújabb korban jelenik meg az irodalomban, főleg az északi népeknél s mindinkább terjed” (Szinnyei 1903: 749). Figyelemre méltó, hogy ezek a szerzők a retorikákban már nem vizsgálják a szellemesség, a nevetés fogalmát (a maiak sem), ez feltérképezésre vár.

A 20. század második felében kiemelkedően sokat és alaposan foglalkozik a szatírával, a komikummal és a humorral Szalay Károly. Szerinte megkülönböztethetünk filozófiai vagy esztétikai, pszichológiai, politikai, sőt szerzői komikumelméleteket (Szalay 1983: 222), és egyaránt értékes lehet egy vaskos könyv és egy rövid szerzői megjegyzés. Arany János is röviden írt a komikumról és humorról, mégis alapvető a megállapítása. Napjainkban is sokat írnak a humorról kül- és belföldön egyaránt, például a Magyar Művészet folyóirat 2015/2. májusi száma teljes egészében a humornak van szentelve, ismeretese az interdiszciplináris humorkonferenciák (anyagukat a Tinta Könyvkiadó publikálta).³ A humor óriási szakirodalmára csak utalni kívántam, számunkra sokkal fontosabb Arany humorfelfogása.

1.3. Arany János a humorról. Széptani jegyzeteiben szétválasztja a neveltségest és a humorost. Direkt és indirekt szépet különböztet meg. A kellemes és a fönséges egyenesen hatnak ránk, ezért *direkt* szépek. A neveltséges nem szép, de felidézi bennünk a szép képzetét, mégpedig az ellentét által, mely „a neveltséges tárgy és a bennük lévő *szép* közt van”. „A neveltségest tehát mondhatjuk ellentétes vagy indirekt szépnak” (*Széptani jegyzetek* 15. §). A neveltséges azonban nem mindig valósul meg tisztán, vagyis elvegyül a fönséggel vagy a kellemessel; így jönnek létre a vegyes fajok: a szatíra, a humor és a naiv.

A humor tehát „vegyes faj”, jellemzőit ekképp fogalmazza meg: „*A humor*, (melyet némelyek nedélynek, mások szeszélynek neveznek, de nem elég helyesen), hasonlókép csak álarcát viseli a neveltségesnek. Alapjában véve fönséges. Neveltséges álarcába rejtezett sírás. Élesen különbözik mind a szatírától, mind a komikumtól. Mert a komikum tisztán csak nevetet, semmi keserű íz nem vegyülvén s nevetéshez. A szatíra javítani akar; a humor a fájdalomból ered. A ko-

³ A humorkötetek: Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter szerk. 2008. *Ezerarcú humor*. Tinta Könyvkiadó, Budapest; T. Litovkina Anna – Barta Péter – Hidasi Judit szerk. 2010. *A humor dimenziói*. Tinta Könyvkiadó, Budapest; Vargha Katalin – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna szerk. 2013. *Sokszinű humor*. Tinta Könyvkiadó, Budapest; Boda-Ujlaky Judit – Barta Zsuzsanna – T. Litovkina Anna – Barta Péter szerk. 2016. *A humor nagytón keresztül*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

mikus író nevet a világ bohóságain, mulatja magát és másokat velök. A szatirikus csúffá teszi azokat, hogy térjenek eszökre. A humoros író mély fájdalmat érez a világ romlásán, de nem lévén reménye javítani, kétségbeesetten kacag önma-ga és a világ felett” (*Széptani jegyzetek* 16. §). A „Hamlet-lelkű” Arany (Babits 1978: 169)⁴ a humorról is fájdalmasan gondolkodott. „Arany derűje alatt ólmos testvériségben él a valósággal s mély meghasonlásban az emberek reményeivel” (Németh László 1975: 567). A *Jóka ördögében*, *A bajuszban* még derűs, magával ragadó humora. „Később nagy gonddal fejlesztette magát a rezignált bölcsesség észderűje felé” (uo.). Németh László rátapintott a lényegre: „rezignált bölcsesség észderűje” jellemzi Arany költészetét, legalább is egy részét.

Mindezt igazolva, Arany így ír „vígeposzáról”, *A nagyidai cigányokról*, amelyet megjelenésekor – 1853-ban – nemigen értettek kritikussai:

Igy én, a szent romon, emelve vádat
Magamra, a világra, ellened:
Torzulva érzém sok nemes hibádat,
S kezdék *nevetni*, a sírás helyett;
Rongy mezbe burkolám dicső orcádat,
Hogy rá ne ismerj, és zokon ne vedd:
S oly küzdelemre, mely világcsoda,
Kétség’ esett kacaj lón Nagy-Ida.
(Bolond Istók 2/8).

Arany tehát szétválasztja a neveléséget és a humorost: a humoros csak a felszínen nevetető, a háttérben sokszor keserűség húzódik meg. Reviczky Gyula ebben az értelemben ír Arany humoráról: „Kacag az emberiségen, s megsiratja az egyes embert. E két érzelem keveréke a humor” (*Arany mint humorista*, Fővárosi Lapok 1874, 231. sz.). (A humor tehát összetett érzelem. Az összetett érzelmeket – mert sokféle van, és nagyon jellemzők Aranyra – legjobban példázza a Bolond Istók 2. énekének 7. versszaka.⁵)

Humorának összetettségét életének megpróbáltatásaival magyarázzák a kortársak. Hantz Jenő – a humorelméletek alapos bemutatása után – azt állapítja meg, hogy „A humor megszületésének első feltétele [...], hogy az egyénnek bizonyos

⁴ Riedl Frigyes is Hamlethez hasonlította Aranyt: „nem hiába, hogy épp a tépelődés drámáját, *Hamlet*-et választotta fordításra” (Riedl 1982: 31).

⁵ A retorika egyik nagy témája: a betű és a tartalom ellentéte. Nem véletlenül idézi Babits az alábbi versszakot a *Fortissimo* című versét védelmező írásában (*Istenkáromlás* 1917, vö. Babits 1978: 466), és zárásként, a legerősebb érvként, nem véletlenül idézi Vörösmartynek *A szent ember* című versét: a remete átkoz, de az áldásra gondol (Adamik 2012: 441–59). (Ez a *hamis-való* ellentét olvasható a *Katalin* vége felé is.)

És engem akkor oly érzés fogott el...

A szőlős gazda is, az egyszeri,
Magánkívül s őrzöngve kacagott fel,
Látván, hogy szőlejét a jég veri,
Dorongot ő is hirtelen kapott fel,
Paskolni kezdé, hullván könnyei:
„No hát, no!” így kiált, „én uram isten!
Csak rajta! hadd lám: mire megyünk *ketten!*” (Bolond Istók 2/7, 341)

készsége legyen a reflexióra, melyre leginkább az élet ellentétes behatásai gerjesztenek” (Hantz 1888: III/13). Ezért végigilemzi Arany életeseményeit, rámutatva minden mozzanatnál a humor lehetséges forrására. Sógorához, Ercsey Sándorhoz Nagykörről 1851. november 12-én írt levelének részlete jól érzékelteti, miről van szó: „Azonban, valamint majd minden háznak Kőrösön, ennek is megvan az a hibája, hogy nedves, a lakószobákon kívül, mely elég száraznak mutatkozik. Fizetünk pedig érette 100 pengőt, a nedvességért nem kell fizetni külön” (Ercsey 1883: 61).

Hantz gondolatmenetét követi később Szinnyi Ferenc is: „A sok lelki és testi szenvedés magyarázza meg, hogy Arany humorának alaptónusa sötétebb és inkább a melancholia vagy a keserűség felé hajlik, mint a játshi vidámság felé” (Szinnyi 1905: 250). Hasonló jellemzést ad nagyszalontai barátja, Rozvány György is: „Nála csak a lélek nevetett” (Sáfrán 1973: 166). Ez az összetettség valóban alaptónusa Arany humorának, de fellelhető benne – helyesen veszi észre Nyilasy Balázs – az a féktelen rabelais-i nevetés is, amelyről Bahtyin írt (Nyilasy 1998; vö. Druzsín 2003), de még a fekete humor is (a későbbiekben igazolom).

1880. december 10-én írta Arany János *En philosophe* című versét annak igazolásául, hogy mennyire fontos volt a humor életében, és mennyire fontos általában életünkben:

Azt hívém, hogy életem,
 Filozóf módjára,
 Csöndes daccal végzem majd,
 Ha jutok fogytára.

Azt hívém, tört dal lesz az,
 Mely derülten játszik,
 Míg rájegyzí jámbor kéz:
 „A többi hiányzik.”

Most látom, hogy ami volt,
 Eltűnt édes mámor;
 „Vanitatum vanitas”
 Maga is a *húmor*.

Nem marad Kómosz velem,
 Csak a szende múzsák,
 Csak a húmor-nélküli
 Pusztá nyomorúság.

1.4. Sokféle hangulat, átfedések. A humornak sok fajtája lehet: derűs humor, szomorkás humor, fekete humor, akasztófahumor. A retorika terminusaival azt mondhatjuk, hogy a logosz-éthosz-pathosz hármasságából a pathosz, az érzelmi érvelés a leghatékonyabb: a humorban az érzelm dominál, ezért hatása igen erős (ám ez az érzelm sokféle lehet); bár Bergson szerint „a komikus képzelet a maga

módján akár legnagyobb túlzásaiban is észszerű” (1968: 36). Az iróniában túlságosan is jelen van a logosz, azaz a gondolatiság; a gúny pedig minden változtatásban durva, Arany szerint „tüzes szikrái” vannak: „...s mintha gúny | Tüzes szikráit ontaná” (*Katalin*). Meglehetősen nehéz megmondani, hol a tréfa, a humor, a szatíra, a gúny, az irónia határa. Hantz Jenő szerint a szatirista az ellenfélnek szánja nyilait, nem törődik senkivel, a humorista a nyilat maga ellen irányozza (Hantz 1888: III/18). *A nagyidai cigányok* kapcsán ezt írja Szinnyei: „A humorban lehet sok satira. A derült humorban enyhébb, mely csak megmosolyogja a gyarlóságokat. A gúny célja itt csak mulatság vagy mulattatás. A satíraban a gúnyolódás célja maga a gúny. A keserű humor igen sokszor öngúny. Az objective tekintett komikus dolog célzatát tekintve lehet satirikus” (Szinnyei 1905: 61). Szalay Károly egész könyvet szentel a komikum, a szatíra, a humor, a gúny, az irónia meghatározásának (Szalay 1983); elkülöníthetők, de ritkán jelentkeznek tiszta formában.

Arany műveiben keveredik a sokféle hangulat. Szinnyei szerint *Az elveszett alkotmány* gúnyos, satirikus eposzparódia, *A nagyidai cigányok* humoros komikai eposz; szatíra a *Vöjtina I. és II.*, a *Poétai recept*, a *Lisznyay Kálmánnak*, *A poloska*, az *Írjak? Ne írjak?*; a *Bolond Istók* humoros verses regény (Hantz is, Szinnyei is párhuzamosan elemzi *Az apostollal* és Byron *Don Juan*jával); a *Toldiban* „a humor derült formája” a két Bence alakjában valósul meg; a *Buda halála* komoly eposz, kevés benne a humor,⁶ a *Murány ostromában* még kevesebb; *A Jóka ördöge* viszont „népies zamatú derült humor”, *A bajusz* humor némi szatírával, *A fülemile* humora pedig valóságos remek, és ilyen *A tudós macskája*, a *Hatvani*, a *hegedű* és a *Juliska elbujdosása* is.

Láthatjuk, hogy az Aranyról szóló szakirodalom óriási, és a kezdetektől felfigyelt költészetének humorára. Legutóbb Tarjányi Eszter *Arany János és a parodisztikus hagyomány* című monográfiájában feltérképezi a szakirodalom nagy részét (Tarjányi 2013: 63. kk.), hasonlóan alapos áttekintést ad Z. Kovács Zoltán (2001: 148. kk.).

Általában nyelvi játékaire figyelnek fel méltatói. „Humoros, satirikus, tréfás versei telides-teli vannak a legbohóbb szójátékokkal” – írja Tolnai Vilmos, de hangsúlyozza „szomorkás-víg” humorát is (Tolnai 1917: 370). Szinnyei a következő humort keltő nyelvi eszközöket sorolja fel, sok-sok példával: tréfás, valamint túlzó (hiperbolikus) hasonlatok, furcsa jelzők, népnyelvi fordulatok, tréfás szólások, közönséges, mindennapi szavak használata költői előadásban (ezt nevezzük ma stílustörésnek), idegen szavak használata, a szavakat tréfás szókapcsolatokban használja (*fentírt fülemile*), disszonáns szókapcsolatok (*szép rendetlenség*), szójátékok, tréfás trópusok és figurák (Szinnyei ezeket a terminusokat használja), játékos rímelés (Szinnyei 1905). Ferenczy Géza felhívja a figyelmet a tréfás etimológiákra is (Ferenczy 1957: 396), és ne hagyjuk ki a mókás neveket sem.

⁶ A *Buda halálában* valóban kevés a humor, de azért fellelhető benne. Ott bujkál a hasonlatokban, a metaforákban. A tizedik ének vége felé pedig van egy kacagtató epizód, mégpedig az udvari bolond, Cerkó nonszensz verse. „hahota nagy zendüle rája”:

„Borju nyerítését, uraim! kergettem,
Nyúl köhögős álmát agyon is ütöttem,
Vereb árnyékába szalma nyilat löttem,
Vén fá csikorgással tarsolyt teli szödtem...”

Úgy tűnik, hogy az érvelés humoros lehetőségeivel nem foglalkozott a szakirodalom, ezért Arany érvelésének humorára – humorának sokféle árnyalatára – összpontosítok, követem *Jókai és retorika* című könyvem érvelési részének gondolatmenetét. Először a példa és az enthüméma humoros alkalmazásáról lesz szó, majd a toposz-logika játékosságáról, végül röviden a szerkesztés és a stílus-eszközök humoráról írok, hiszen a szerkezet és a stílus is érvel. De előbb bizonyítanom kell, hogy Aranynak volt némi köze a retorikához.

2. Arany János és a retorika. Szükséges tehát néhány szót ejteni Arany retorikai műveltségéről, valamint retorikus magtartásáról. Majd pedig röviden jelzem, hogy mit értek retorikán.

2.1. Arany János ahhoz a nemzedékhez tartozott, amely az iskolában alapos retorikai képzést kapott: tanulmányozták, sőt eredetiben olvasták a klasszikusokat (Ercsey 1883: 9; Kibédi Varga 1983: 548). Ismerték a korabeli retorikákat is: 1783-ban jelent meg Hugh Blair *Lectures on Rhetoric and Belles-Lettres* (Retorikai és szépirodalmi előadások) című világszerte ismert műve, amelyet több nyelvre lefordítottak, így magyarra is lefordította 1838-ban Kis János *Blair Hugo retorikai és esztetikai leckéi* címen. Arany ismerte Blair retorikáját (Tarjányi 2013: 52), minden bizonnyal hatott is *Széptani jegyzeteire*: mindkét mű az ízlés és a szép fogalmával kezdődik.⁷

Poétika, retorika, dialektika volt az iskolai tanulmányok sorrendje. Arany egységben látta ezeket a területeket (mint Blair), a művészetekről értekezve három csoportot állapít meg, a második: „*Hangzó művészetek* (Artes acusticae, tönende Künste), melyek tárgyukat *hallhatólag* adják elő, mint: *zene, költészet, szónoklat*. Ezek közül a két utolsót, minthogy már nemcsak pusztá hangokban, hanem *értelmes szavakban* nyilatkozik, saját elnevezéssel *szóló művészetnek* (redende Künste) nevezzük” (*Széptani jegyzetek* 4. §). A szónoklatot tehát művészetnek tartotta, egyenrangúnak a zenével és a költészettel.

Költeményeiben is szép számmal találunk retorikai reflexiókat. Kiderül belőlük, hogy ismerte a retorika lényegét.

Az alábbi idézet azt bizonyítja, hogy a formális logikát ismerte, de nem vonzotta. Jól látta, hogy a retorikai és a dialektikai érvelés különbözik a formális logikaitól. Jellemző, hogy az okozat helyett az ok *fíról* ír (hiszen az ok hozza létre az okozatot – logikus), és ez *észtanszerűbb*, vagyis nem azonos az észttannal (az észttan a logika magyarított neve volt), de emberibb, jobban kapcsolódik az ember mindennapi gondolkodásához (pontosan Kant és Spinoza korlátozta az

⁷ Blair az első öt előadásban foglalkozik az irodalomkritikával, az ízléssel, a széppel, a fenségessel, a tehetséggel, vö. a *Retorikai lexikon* Blair-szócikkével. A *Széptani jegyzetek*hez fűzött magyarázatok nem említik Blair hatását, de szerintem kimutatható. Figyelembe vehette a következő művet is: Tatay István: *Költészeti és szónoklati remek, magyar prosódiával, metrikával, s költői és szónoki beszédnek és fajok rövid elméleti fölvilágosításával*. Pest, 1846 (Arany 1962: 633).

érvelést a formális logikára, és nem ismerte el a retorikai érvelést; Arany ezzel is tisztában volt):⁸

Nem volt erős fej: kategóriák
 Szerint sehogysem járt bolond esze;
 A logikában nincs gyöngébb diák,
Major- s *minor*ban ő nyakig vesze,
 Vagy az *okot* nem lelte, vagy *fiát*;
 Kivéve, mint pók, ha mit *érez*e:
 Mert (amin elbámulna Kant, Spinoza)
 Észtanszerűbb volt verse, mint a próza.
 (Bolond Istók 1/27)

A szillogizmus felépítésére utal: három állításból áll, ezek: a nagypremissza vagy premissa maior, a kispremissza vagy premissa minor és a konklúzió. Ezek a formális logika terminusai. A mindennapokban a gyakorlati érvelést használjuk, és ez valószínűségi érvelés. Arisztotelész az *eulogosz* terminust használta, jelentése 'valószínű', de még inkább 'ézszerű'. Erre is utalhat Arany az *éztanszerűbb* kifejezéssel, összerántva az észtant (logikát) és az ézszerűt (valószínűt). Szinyeyei azt írja, hogy az érzéseire bízta magát (Szinyeyei 1905: 235), ez igaz, de szerintem többről van szó ebben a rendkívül tömör megfogalmazásban: olyan világosan látásról, amely csak a 20. század második felének retorikusait, például Perelmant jellemezte. De másutt is felbukkannak verseiben a retorika nyomai, sőt alaptételei:

Ha, kegyes olvasó, immár azt kívánod,
 Hogy az ütközetről neked adjak számot:
 Ki? kit ölt meg? és hol? mért? mikor? miképen?
 Ki segítségével? – hát elmondom szépen.
 (A nagyidai cigányok, 3. ének)

A formális logika tehát nemigen vonzotta, de a retorika rendszerét ismerte. A fentebb idézett versszak a hét retorikai kérdés, pontosabban a körülmények kérdéseinek idézése: *Quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando*, azaz: ki?, kit?, hol?, milyen eszközökkel?, miért?, milyen módon?, mikor? Meglehetően ironikus ez a versszak. Azt jelzi ugyanis, hogy a korabeli olvasónak is volt retorikai műveltsége, voltak az iskolából hozott retorikai elvárásai: ezekre a meglévő ismeretekre appellál, mint egy jó tanár.

⁸ Perelman az *Új retorikában* és *A retorika birodalma* című művében tárgyalja ezt a kérdést. A retorikai érvelés különbözik a formális logikai érveléstől; valószínűségekkel operál, véleményekkel, amelyekről lehet vitázni. Kant kiüzte a véleményeket a filozófiából, Spinoza is (a magyar fordítás, 21). Arany ezt a különbséget tökéletesen tudta. Babits Mihály azt írja, hogy Arany lelkiismeretessége három formában nyilvánul meg, ezek: a költői realizmus, az erkölcsi lelkiismeretesség és a tudós lelkiismerete. Dicséri prózai dolgozatait, és arra a tényre hívja fel a figyelmet, hogy több megállapításával is megelőzi a korát és a világnagyságokat (Babits 1978/1910: 175–6). Ilyen megállapítása az idézett különbségtétel a formális logika és a gyakorlati, ézszerű érvelés között; nyilván olvasta Arisztotelész *Rétorikáját* és a római retorikusokat.

A stílus alapkövetelményei *A C. Herenniusnak ajánlott retorika óta* (Cornificius 2001): nyelvhelyesség, világosság, ékesség és mindenekfelett az illőség; „nevezd meg ön nevéen a gyermeket”: azaz beszélj helyesen és világosan, s tartsd be az illőség szabályát. Ez a három alapvető stíluserev. Arany költészetére jellemző „a külső kifejezésnek teljes simulása a tartalomhoz” (Tolnai 1917: 371), ez tulajdonképpen az illőség elvének követése, amelyről az önmegfigyelésről, önreflexióról ismert Arany így ír:

Szólj *erővel*, és nevezd meg
 Ön nevéen a gyermeket;
 Szólj *gyöngéden*, hol az illik,
 S ne keríts nagy feneket.
 (Intés, 1877. szept. 29.)

A retorikák három beszéd-fajta tárgyaltak, ezek: a bemutató, a tanácsadó és a törvényszéki beszéd. Tanácsadó beszédnek minősülhet néhány költeménye, ilyen a *Domokos napra*, a *Gondolatok a béke-kongresszus felől*⁹ és visszájára fordítva a már-már cinikus *Írjak? Ne írjak?* Több bemutató és tanácsadó beszéd hangzik el a *Buda halálában* (l. lentebb) és a *Murány ostromában*. A retorikák a bemutató beszéd kapcsán hosszasan és aprólékosan tárgyalják a táj, a személy, a műalkotások stb. leírását, olyan stílusesszközöket mutatnak be, mint topographia (helyleírás), proszopographia (személyleírás), ekphraszisz (műalkotások leírása), még a metafora forrásait is részletezik.¹⁰ Lehetséges, hogy Arany gondos leírásai megerősítést kaptak retorikai tanulmányaiból.

Minden retorika hangsúlyozza a hallgatósággal való kapcsolatot (sőt Arisztotelész a hallgatóság alapján határozza meg a három beszéd-fajta, azaz beszédmű-fajta). Ez a kapcsolattartás erős Aranynál (hasonlóképpen Jókainál is); megfigyelhetjük a Toldiban, de sok más művében is. A modern művek jellemzője a perspektíva és a nézőpont folytonos módosítása, az olvasó játékba invitálása (Nyilasi 2011: 12, 104), ez utóbbi a Genette által megfogalmazott narratív metalépszisz (l. a tanulmány végén). (Az olvasóhoz való fordulás stílusesszköz is, az *apostrophé* gondolatalkzata, Arany gyakran él vele, vö. Tarjányi 2013: 147.)

Annak idején azt tanultuk, hogy a „nyájas olvasó” emlegetése a regény fejletlenebb, kezdetleges fajtájára jellemző. Ez a megállapítás így nem igaz: a retorikából örökölt természetes, emberi magatartásról van szó, arról, hogy az író partnerének tartja mindenkori hallgatóját, olvasóját, nem lehet szava pusztába kiáltott szó. Inkább a *nyájas* jelzőnek van valamiféle biedermeieres, édeskés jellege, mint a *kegyesnek* vagy a *kegyednek*. 19. századi művek használják, Arany ironikusan:

⁹ A tanácsadó beszédnek két fajtája van: a *suasoria* a tulajdonképpeni tanácsadó beszéd, a *paraineszisz* életviteli tanácsokat ad; a *Domokos napra* tipikus paraineszisz; a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* is azzá válik a végére.

¹⁰ Sok példát idézhetnénk a klasszikusoktól kezdve a modernekig, de csak első hazai retorikánkra, Pécseli Király Imre *Bevezetés a retorikába két könyvben* című 1639-ben megjelent könyvére utalok. Ebben például részletesen ír arról, hogy a szónok vagy az író honnan merítheti metaforáit, nyolc forrástarmányt számolt meg benne.

Ment, – hogy hová? azt meglátja kegyed,
 Meg fogja látni, nyájas olvasó!
 Csak légyen őt velem követni jó. (Bolond Istók, 1/117)

– Tudnillik, képzeld kegyes olvasnok, hogy ahol jő –
 (Úgy hiszem a *nok*-ot itt meg fogja bocsátni Nagy Ignác,
 Kényszerítő szükség toldatta ki versemet ezzel.)
 (Az elveszett alkotmány, első ének)

Arany lapalji megjegyzése: „Nagy Ignác gúnyolta az igen elszaporodott -nok, -nök szóképzést. Méltán, de azóta még inkább elszaporodott.” (A lelkiismeretes Arany műveiben sok megjegyzés, lábjegyzet található.)

2.2. Mít értek retorikán? Mivel a retorikáról sok tévhit kering, meg kell határoznom, mit értek retorikán (ennek más is szükségét érezte, pl. Corbett 1969). Quintilianus meghatározása szerint „a retorika a jól beszélés tudománya” (*Szónoklattan* 2, 15, 38), amelynek célja egy bizonyos hallgatóság meggyőzése jó beszéddel vagy írásművel, azaz mind szakmai, mind etikai szempontból jó beszéddel. Területei az invenció (feltalálás), a diszpozíció (elrendezés), az élokúció (stílus), a memória (emlékezetbe vésés) és a pronuciáció (előadásmód). Teljes rendszere kialakult az antikvitásban, évszázadokon át az alapoktatás részét képezte (a trivium, vagyis az alapképzés tárgyai grammatika, retorika és dialektika voltak), a romantika korától egy időre háttérbe szorult, majd megújult a 20. század második felében. Már a Herennius-retorikától kezdve (Cornificius 2001), de különösen a reneszánsztól szoros kapcsolatban volt a poétikával és a műfajelmélettel, ezért mind kultúrtörténeti, mind irodalomtörténeti szempontból jelentős (Kibédi Varga 1983: 556): „Egy-egy irodalmi alkotásnak mind megírásához, mind olvasásához és megértéséhez szükség volt a retorikára: nincs irodalom retorika nélkül” (uo. 557). Ez a megállapítás a 17. századra vonatkozik (Kibédi Varga Gyöngyösiről értekezik), de még érvényes jó kétszáz évig.

A retorikának két pillére van: az érvelés és a stílus. Ez a retorika szíve és lelke – ahogy a régiek fogalmaztak. (Az invencióban nemcsak a téma feltalálása és az anyaggyűjtés van, hanem az érvelés is, ezért ez a retorikák leghosszabb része.) Sajnos, a közvélekedésben a retorikát leszűkítik: egyrészt becsapással, a manipulációval azonosítják, másrészt csak a stílussal, szűkebben véve csak a fellengzős stílussal (Riedl Frigyes Aranyra „retorikai fellengést kerülő tömörségét” dicséri – Riedl 1982: 279), harmadrészt pedig egyszerűen csak a beszédtechnikával. Talán mostanra helyreáll az egyensúly, a 20. század második felében megszületett újraértékeléseknek (elsősorban Perelmanék *Új retorikájának*), valamint a klasszikusok magyar nyelven való elérhetőségének köszönhetően.¹¹

A 19. század első felében még sokoldalúságának megfelelően, alaposan tanították, ezért indokolt akkori szerzőink műveit retorikai szempontból is elemez-

¹¹ Perelman, Ch.: *A retorika birodalma*. Ford. Major Hajnalka. Tinta Könyvkiadó, Budapest, közlés alatt; az első hazai latin nyelvű retorika fordítása: Pécseli Király Imre: *Bevezetés a retorikába két könyvben*. Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Anyanyelvpolitika Szövetsége – Trezor Kiadó, Budapest, 2017.

ni. Az érvelés az elemzési szempontom, de tágan értelmezve, hiszen a szerkezet és a stílus is érvel.

2.3. Az érvelésnek szellemeskedésre történő felhasználására már Quintilianus is felhívta a figyelmet: „Az érvelés valamennyi forrása szintén alkalmat ad tréfás megjegyzésekre.” Egy-egy példát ad a meghatározásra és a felosztásra, majd így folytatja: „Éppen így hasonló anyagot biztosít a nem, a faj, a sajátosságok, a különbségek, az összekapcsoltak, a körülmények, a következmények, az előzmények, az ellentmondások, az okok, az okozatok, illetve az egyenlő, nagyobb és kisebb dolgok összehasonlítása. Ez ugyanúgy érvényes az összes trópusra” (*Szónoklat-tan* 6, 3, 65–,6). Ezeket a lehetőségeket azonban nem részletezi, nem ad példákat.

A modern retorikatörténetben korszakalkotó mű Chaïm Perelman és Lucie Olbrechts-Tyteca könyve: *La nouvelle rhétorique. Traité de l'argumentation* (*Új retorika. Értekezés az érvelésről*) 1958 (angol fordítása: *The New Rhetoric. A Treatise on Argumentation* 1969). Perelman később egy rövidített változatot közölt: *L'Empire rhétorique. Rhétorique et argumentation* (*A retorika birodalma. Retorika és érvelés*) 1977, ezt több nyelvre lefordították (angol kiadása: *The Realm of Rhetoric* 1982), magyarul is megjelenik a közeljövőben: *A retorika birodalma*. Perelmant a legnagyobb hatású szerzőnek tartják a retorikai érveléstudomány terén Richard Whately óta, elnyerte a *20. század Arisztotelésze* melléknevet, Joachim Knapé *Allgemeine Rhetorik* című könyvében csak öt emeli ki a modern retorikusok közül.¹² Méltán, ugyanis arisztotelészi alapon saját érvelésrendszert dolgozott ki. *A retorika birodalma* számos fejezetében kitér az érvelés humorára is. Ezen a ponton bővítette ki munkásságát asszisztense, Lucie Olbrechts-Tyteca *Le Comique du discours* (*A szöveg komikumja*) 1974 című könyvében. Ebben Perelman érvelési rendszerét követi, és mindenütt hoz a humoros megoldásra példákat.¹³ Én nem követtem Perelman rendszerét, egyszerűbbnek tartottam megmaradni a klasszikus topikánál (egyébként a két rendszer között sok az átfedés).

Tehát a retorikai érvelést (példa és enthüméma, toposz-logika) vizsgálom, kismértékben a szerkesztést és stílust, főleg a humorra összpontosítva. Egyébként minden érvelési lehetőséget lehet helyesen használni: lehet hibásan használni, lehet manipulálva használni, és lehet játékosan, humorosan használni. „Nincs a világnak olyan tárgya, jelensége, aminek ne lehetne játékként hasznát venni” – írja Vargha Balázs *Arany János játékei* című könyve előszavában (Vargha 1994: 5).

3. A retorikai érvelés két fő eszköze a példa (görög: *paradeigma*, latin: *paradigma*, tkp. retorikai indukció) és az enthüméma (tkp. retorikai dedukció, retorikai szillogizmus). Arisztotelész ezt írja a *Rétorikában*: „Mindenki bizonyítással

¹² Knapé, Joachim 2000, *Allgemeine Rhetorik*. Stuttgart: Reclam. A következőket tárgyalja: Arisztotelész, Rhetorica ad Herennium, Cicero, Quintilianus, Notker Teutonicus (az első német retorika, latin nyelvű), Friedrich Riederer (az első német nyelvű retorika), Petrus Ramus, Johann Christoph Gottsched, Chaïm Perelman.

¹³ Perelman rendszere: összekapcsoló vagy asszociatív érvek – szétválasztó vagy disszociatív érvek. Az összekapcsoló érvek lehetnek: kvázilogikai érvek, a valóságon alapuló érvek és a valóságot megalapozó érvek, mindez számos alcsoporttal. *A retorika birodalma* című könyve nagyrészt ezekről szól.

érvel úgy, hogy vagy példát alkalmaz, vagy enthümémát; e kettőn kívül nincs más” (1356b). Ez első pillanatra meghökkenítő megállapítás – hiszen számtalan érvelési lehetőség van –, de arra kell gondolnunk, hogy a következtetés két lehetősége az indukció és a dedukció, módszereiket a formális logika állapítja meg; a mindennapi érvelésben azonban nem a formális logika szerint érvelünk, hanem a gyakorlati – valószínűségi, észszerű – érvelést alkalmazzuk. A gyakorlati érvelés lehetőségei tehát a példa és az enthüméma. (Arisztotelész tehát nemcsak a formális logikát alapította meg, hanem a nem formális logikát, a valószínűségi vagy retorikai érvelést is, ez a különbségtétel azonban elfelejtődött, és a 20. század második felében fedezte fel újra az angol Stephen Toulmin és a belga Chaim Perelman, a szakirodalom igencsak nagy.¹⁴)

3.1. A példa tehát retorikai indukció (a terminust sajátos, nem hétköznapi értelmében használjuk, nem illusztrációról van szó).¹⁵ Arisztotelész szerint a hallgatóság nem igényli a hosszas levezetést, sem türelme, sem műveltsége nincsen hozzá; ezért elegendő egyetlen hasonló esetet mondani, ez a példa (*Rétorika* 1393b); a példa az összehasonlítás gondolati műveletén alapul. Nem lépegetünk esetről esetre, csak egy ugrást végzünk, és mondunk egy szellemes-szemléletes érvet. Arany sem sorol fel tényeket, csak egyetlen szemléletes, mosolyt fakasztó példával érvel:

Szép megtiszteltetés,
De nem bírok vele:
Nem vagyok már a kés,
Hanem csak a nyele.
(Főtitkárság 1869)

Történelmi és kitalált példát különböztetünk meg, a kitalált példa parabola vagy mese lehet, mindig szemléletes, gyakran szellemes. A példát többnyire a tanácsadó beszédben alkalmazzák, akár a történelmi, akár a kitalált példát. A *Murány ostroma* elején a haditanácsban különböző megoldásokat javasló beszédek mérlegel Veselényi Ferenc (így írta Arany a nevét). A *Buda halálában* is több beszéd hangzik el, közöttük van bemutató és tanácsadó beszéd is. Az eposz azzal kezdődik, hogy Buda tanácskozáásra hívja össze a „főket”, és hosszú bemutató

¹⁴ Arisztotelész az *Első* és a *Második analitikában* lefektette a formális logika alapjait, ám tanulmányozta a dialektikus érvelést is, mégpedig a *Topikában*, a *Rétorikában* és a *Szofisztikus cáfolatokban* (Adamik 2004: 58). Perelman szerint ez a különbség elkerülte a formális logikusok figyelmét, a valószínűségeen alapuló érvelés kiesik érdeklődési körükből. *The Realm of Rhetoric* című könyve (1982) első fejezetében összegezi a problémát, olvasható a *Retorikai lexikon logika, dialektika, filozófia, retorika* című szócikkében. Stephen Toulmin angol filozófus *The Uses of Argument* című művében (1958) egy gyakorlati érvelési modellt állít fel. A formális logikai érvelés cáfolhatatlan premisszákon alapul, és mindig személytelen; a dialektikus érvelés olyan premisszákból indul ki, amelyek általánosan elfogadott véleményt tartalmaznak, ezek vitathatók, az érvelés pedig személyes. Úgy tűnik, hogy a nálunk megjelent érvelési szakkönyvek egy része nem ismeri ezt a különbségtételt, és formális logikai ismeretekkel fásztják a jogi és a műszaki egyetemek diákjait. Félreértés ne essék: szükség van a formális logikai alapokra, de a gyakorlati érvelés nem ilyen, és tudomásul kellene venni a 20. század második felében kidolgozott szakirodalmát.

¹⁵ Perelman határozta meg a példa, az illusztráció és a modell különbségét. A példa elmondása után vonjuk le a következtetést. A következtetés levonása után illusztrálunk (Perelman 1982: 106–13).

beszédet mond. Beszéde bevezetésében a döntés, a tett nehézségéről, súlyáról beszél, érvelése tele van retorikai példákkal (parabolákkal). Nem fejtegeti a döntés nehézségeit, a tett nehéz megvalósítását, csak – akkoriban mindenki számára érthető – példákat mond:

Ki meri mondani: ezt teszem, ez jó lesz;
Községre, magamra, tisztelet-hozó lesz?
Nyilat is ellőjük – mindennapi példa –
Szél veri utjából, nem jut soha célba.

Gonosz egy ló a tett: fölveszi gazdáját,
Hagyja elébb fékkel igazítani száját;
De neki-bogárzik minden kicsiségre
Viszi tűznek-víznek, lehajítja végre.”
(Buda halála, első ének)

Döntését, vagyis hatalmának megosztását is egy példa segítségével indokolja meg:

Nem csökken az által húnok birodalma,
Hogy kétfelé oszlik tetején hatalma;
Még terebélyesebb a fa, ha kétágu,
Noha egy sudar tán nagyobb magasságu.
(Buda halála, első ének)

Példái a nomád, pusztai emberek környezetéből származnak, „megmarad abban a képzet- és szemléletkörben, mely a népvándorlaskorabeli pusztai, harcias, lovas nép lelkivilágának megfelelő lehet” – írja Négyesy László; a fenti részletet idézi, de nem említi, hogy ez tulajdonképpen retorikai érvelési példa (Négyesy 1917: 137).

A tanácsban hátul „sunnyogó” Detre másnap felkeresi Budát, és hosszú beszédében elülteti a kétkedést szívében. Persze ez is a tanácsadó beszéd: óvatoságra int, hiszen: „Azzal Buda romlik, ha Etele épül.” Érvelése szintén tele van parabolákkal:

Micsoda tanács ez – ember ilyet halljon! –
Az egy birodalom két főt hogy uraljon?
Féked egyik szárát hogy kibocsásd kézből?
Soha, soha nem költ józan okos észből!

Mert vajon egy lóra két nyerget teszünk-e?
Két lovas egy nyergen tud-e ülni szinte?
Két törnek is, úgy-e nem elég egy hüvely? –
Micsoda ész volt, hogy ilyen dolgot művelj?

Tagot is embernek párjával az isten,
Ada csupán egy főt, urrá egész testen;
Egy daru, ék csúcsán, a farka vezére,
Méhraj is indul csak egy anya röptére.
 (Buda halála, második ének)

Történelmi példával folytatja Detre a „sunnyogást”:

Nem szegte hatalmát Hunor ősöd ketté:
 Utána fia Bor ilyen osztályt tett-é?
 Keve, Kajár, Béla, bölcs Keled és Dána
 Egy helyet egyenkint megültek utána.

Így Apos, így Zombor s valamennyi előd
 Zengő szavu dalban forog a nép előtt;
 Így Bendeguz és Rof, kit te nyomon váltasz:
 Egyedül bírá mind hunok országát az.
 (Buda halála, második ének)

Toulmin-modellel ábrázolhatjuk Detre érvelését (Adamik 2010: 1231):

tény: a hatalom megfelelése → **minősítés:** biztosan → **következtetés:** baj
 ↑
indoklás: példával
 parabolával
 történelmi példával
 ↑
megerősítés: bevezetésül
 saját szavahihetőségét
 bizonyítja, életének
 eseményeivel

Sok parabolát alkalmaz Arany többi művében is, mind a népeletből származnak. Csóri vajda egymaga virraszt, és „gondolkozik mélyen” a másnapi „Nevezetes, fényes, dicső diadalról”. Csak azt sajnálja, hogy „Két szép urfikája, meg a felesége” nem lehet vele, mert belefulladás a Marosba:

Eljárta eszével Nagy-Cigányországot:
 Hogy s mikép vesz ő majd új veres nadrágot,
 Amely senkinek még soha testén nem volt –
 Anglia-posztóján bársonybul lesz a folt. [...]

Mennyiért nem adná, hahogy őket mostan
 Járáthatná talpig bíborban, bársonyban!
 Így a boldogságán nem örül, csak félig:
Mit ér a nagy lepény, ha nem törhet nékik!
 (A nagyidai cigányok, 2. ének)

Szellemes példákat idézhetünk a Toldi-trilógiából:

„Jaj, nagy uram! – mondá – sora van mindennek:
 Keresték, nagy uram! az a sora ennek;
Ahol az úr kedves, ott ebe is kellő...
 De hallgatok inkább – én semmirekellő.”
 (Toldi szerelme, Bence mondja
 Miklós kérdésére, aranyait számlálva, 5/84)

A *Toldi estéjében* is olvashatunk parabolákat, sőt a sokat idézett „eszmei mondanivaló” (nem tudok jobb kifejezést) is népies parabola:

A tudás fájáról szép gyümölcsöt hoztak,
 Jót is elég bőven, s ráadásul rosszat:
Mert, ha gyalu nélkül bunkósbot az elme:
Gyakran kétélű tör lesz az kiművelve.
 (Toldi estéje, a külföldön tanuló
 apródokról van szó, 5/12)

Szeresd a magyart, de ne faragd le” – szóla,
 „Erejét, formáját, durva kérgét róla:
Mert mi haszna símább, ha jól megfaragják?
Nehezebb eltörni a faragatlan fát.”
 (Toldi estéje, a haldokló Toldi mondja
 Lajos királynak, 6/28)

Egyik nagy költeménye (régén tanítottuk), a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* tulajdonképpen történeti példákra épülő tanácsadó beszéd. A történelem körforgását példázza (mint Madách). Békében talán Kain előtt élhetett az emberiség, azóta csak gyűlöletet jegyez az Írás. A múlt alapján jósolja meg a jövőt: ami megtörtént a múltban, az megtörténhet a jövőben is. Korunk jellemzőinek részletezése után megállapítja: *Egyszóval a polgárosodás | Fordul reánk csapásul:* – és félelmetes a jóslat, ami utána következik:

Akkor előtör egy vad nép
 Szilaj vére s erénye
 És elborit, mint a tenger
 Hullámi, vagy fővénye. –

A konklúzió, illetőleg a „rezignált bölcsesség észderűje” segítségével megfogalmazott tanács:

Hagyjátok a meddő vitát!
 Bölcs Isten az, ki rendel;
 Az ember tiszte, hogy legyen
 Békében, harcban ember.
 Méltó képmása Istennek,
 S polgára a hazának,
 Válassza ott, válassza itt
 A jobbik részt magának.

(Gondolatok a béke-kongresszus felől, 1850. szept.)

Az ember kötelessége, hogy minden körülmények között ember legyen – és ezt nem a lírai én, hanem Arany János mondja, a minden körülmények között becsületes, tisztességes ember (vö. Babits jellemzésével). Sokan nyilatkoznak manapság az évforduló kapcsán Aranyról, ifj. Vidnyánszky Attilát idézem: „Ha Arany Jánosnak van valami fontos »felfedezése« számomra, az az, hogy újra kell tanulnunk embernek lenni, újra kell fogalmaznunk saját létünket” (Magyar Nemzet, 2017. márc. 17.). Ennek a fiatalembernek valószínűleg még tanították a *Gondolatokat*.

3.2. Az **enthüméma** csonka és/vagy valószínűségeen alapuló szillogizmus, Arisztotelész terminusa (*Rétorika* 1358a, 1396a), sőt: „ezek alkotják a bizonyítás gerincét” (1354a). A mindennapi érvelésben nem mondunk teljes szillogizmusláncokat, rendszerint kihagyjuk valamelyik premisszát, és a megmaradttal – rendszerint a nagypremisszával – indokolunk (Szókratész halandó, mert minden ember halandó). A kihagyott láncszemeket gondolatban kiegészítjük, innen a terminus neve: *en thümo* ’ami a gondolatban van’. Az enthüméma együttgondolkodást teremt, óriási a közösségformáló ereje. A valószínűségeen alapuló szillogizmus is enthüméma. Ebben a nagypremissza nem cáfolhatatlan, csak valószínű, de meggyőző, mert többnyire népi bölcsességen, közvélekedésen alapul (Minden athéni szeret vitatkozni. | Szókratész athéni. || Tehát Szókratész szeret vitatkozni), gyakran gnóma, szentencia, valamiféle bölcs mondás, amellyel gondolatban azonosulhatunk. Jókai élt vele igen gyakran és szellemesen: „Még egyre kérem. Hozzon egyúttal egy üveg bort is; az orvos azt tanácsolta, hogy bort igyam, akkor elmúlik az álmatlanságom. – A cseléd mindent elhitt szépen. Vannak asszonyok, akik örömet isszák a bort” (*Politikai divatok II*, 56) „Annak az embernek, aki »mindent tud«, az a nagy veszedelme van, hogy sok ember van a világon, aki csak »egyed tud«, de azt az egyet jobban tudja, mint ő; ő mindent tud, de félig; ez pedig csak egyed tud, de egészen. – S azt nem jó felingerelni! || Mert a szaktudós kegyetlen és irgalmatlan fenevad!” (*Egy ember, aki mindent tud*, 113). Biztosan vannak olyan asszonyok, akik nem szeretik a bort; s vannak szelíd szaktudósok is, – de ezeket az állításokat a közvélekedés igaznak, elfogadhatónak, sőt észszerűnek tarthatja. (Az enthümémához hasonló megállapításokat tesz Szili József, amikor poétikai szillogizmusról ír, vö. Szili 1996: 27. kk.)

A valószínűségen alapuló szillogizmus a formális logika szempontjából hibás, de a gyakorlati érvelés elfogadja, mivel az emberek mindennapi gondolkodásán alapul: valószínűség, de inkább észszerűség: *eulogosz*. Ezért igen hatásos (visszautalok itt a fentebbi Bolond Istók-idézetre).

Szavuk sem igen van azalatt, míg esznek,
Természete már ez magyar embereknek.
 (Családi kör, 1851. ápr. 10.)

Ez az állítás természetesen cáfolható, biztosan vannak olyanok, akik evés közben beszélnek, de általában igaz. Az asztal körül pedig magyar emberek ülnek, tehát nem beszélnek. Egyetértünk ezzel az érveléssel. Az öreg emberek locsogók, Detre is öreg ember, ezért sokat beszél, de mivel így van az életben, meg lehet neki bocsátani, legalábbis öszerinte:

Hogy ő nem akarta, nem is úgy gondolta,
 Szót nyelvire a szó hebehurgyán toltá;
Öreg ember csácsog, hamar ád tanácsot,
 S ha beszédnek indul, nem tudja, mi már sok.
 (Buda halála, 3. ének, a sunnyogó Detre ózdkodik
 a haragos Etele előtt)

A tunya, tehetetlen ember semmit nem ér, Buda pedig tunya, ezért nem ér semmit – gúnyos kegyetlen, sőt drasztikus érveléssel piszkálja, sőt hergeli urát Gyöngyvér, a feleség:

Mit ér az az ember, ki egész nap ásit,
 Ülvén gondolatok here záptojásit!
 Sok idejét tölti, soha ki nem költi;
 Halott az az ember, halála előtti.

Már a vak is látja, süket is már hallja
 Buda király dolgát: hogy' van feje-alja:
 De azért ő napról-napra megént bízik,
 Heverő bánatban eszik, alszik, hízik.

Férfi vagy? Az volnál. Király vagy-e? – Szégyen!
 Hol embered, egy csak, ki felálljon s védjen?
 (Buda halála, 10. ének)

Puk Mihály ágyúí bennragadtak a mocsárban (az elmélet valójában is *sáros*), ezért tanácskoznak az ostromlók, hogy mitévők legyenek (ők sem kevésbé nevetségese-
 sek, mint a várvédő cigányok):

De megszólalt mostan a gyűlés Nesztora,
 Fogatlan inyével az öreg Kusztora: [...]

Kettős úton halad az emberi élet:
Egyik a gyakorlat, másik az elmélet,
 S minthogy az elmélet, most ezuttal, *sáros*:
 Hadd lám, a gyakorlat merre viszen már most?

A gyakorlat *ez*, hogy szedjük a sátorfát,
 S míg széjjel nem virrad, hordjuk el az irhát:
 Mert, ha az ellenség észreveszi kárunk?:
 Lesz nekünk hadd-el-hadd! Ugyan ebül járunk.
 (A nagyidai cigányok, 2. ének)

Sok enthümémát idézhetünk még:

Érezte is a bút, mint érzi előre,
 A seb, ha zivatar készül az időre,
 Vagy mint égi madár, mely pihenést nem lél;
Oh, nincs igazmondóbb anyaszívnél, szemnél!
 (Toldi szerelme 3/25)

Nem is úgy dajkálták, nem is úgy nevelték,
 Leányi szemérem leköti a nyelvét,
 Született szemérem, tanult kötelesség:
Oh, a leány sorsa csupa kénytelenség!
 (Toldi szerelme, 2/52,
 Piroska lelki tusája az elcsalt párbaj után)

Összegezeként azt állapíthatjuk meg, hogy mind a parabolák, mind az enthümémák az emberek gondolkodását tükrözik, egyetérthetünk velük, afféle emberi bölcsességek. Ezenkívül szemléletesek, megteremtik a jelenlét-össéget, sőt derűs humor is lappang bennük. Tehát mind az induktív, mind a deduktív gondolkodásnak van egy derűsen humoros, bölcs humorú, olykor keményen gúnyos vonulata Arany János verseiben. Ez az érvelés módszere, hogyanja.

De honnan vesszük az érveket? Milyen érvekkel lehet egy véleményt megtámogatni vagy megcáfolni? Az érv – általánosan elfogadott meghatározása szerint – biztos ismeret, amellyel a bizonytalan ismeretet megtámogatjuk vagy megcáfoljuk. Arisztotelész 28 ilyen lehetőséget vagy helyet sorol fel (*Rétorika* 1397a), a retorikák ennél is többet. Az érvek feltalálásával és leírásával foglalkozik a toposzlogika.

4. A retorikai érvelést a híres amerikai jezsuita tudós, Walter Ong nevezi toposzlogikának (*topical logic*) Ramus-monográfiájában,¹⁶ de egyszerűen *topikának* is hívhatjuk. Arisztotelész *Topikája* nincs magyarra fordítva, de Ciceróé igen, még-

¹⁶ Ong, Walter 1958. *Ramus. Method, and the Decay of Dialogue*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts; 104. kk.

pedig *A helyek (Topica)* címen.¹⁷ Miért helyek? Olyan helyekről van szó (görög: *toposz, topoi*; latin: *locus, loci*), ahonnan érveket vehetünk, *érvforrásoknak* is nevezik őket (minden bizonnyal Quintilianus alapján).¹⁸ Ha modern terminust keresünk, azt mondhatjuk, hogy gondolkodási mintázatok, gondolkodási műveletek.¹⁹ Nem véletlen, hogy a mai retorikai kutatás egyik fő iránya a toposzkutatás.²⁰ (A toposz terminust sajátos retorikai érvelési fogalomként határozzuk meg. Természetesen van egy másik jelentése: ismétlődő irodalmi közhely, ebben az értelemben használatos az iskolában is.)

Minden retorika tárgyalja a toposzokat, legfeljebb a sorrend vagy a csoportosítások mások. Két nagy csoportjuk van. A speciális érvforrások a beszédfajták érvforrásai; az általános érvforrásokat vagy érvelési közhelyeket mindenütt lehet használni. Én a következő általános érvforrásokat vettem át: definíció (meghatározás, felosztás, osztályozás/kategorizálás, részekre osztás); összehasonlítás (hasonlóságok, különbségek, fokozatok, és ide vehető a példa és az analógia); viszonyok (ok-okozat, előzmény-következmény, ellentét, ellentmondás); körülmények (a múltbeli és a jövőbeli tények, a lehetséges és a lehetetlen, a személyekből és a dolgokból vett érvek).²¹ Perelman kvázilogikai, a valóságon alapuló és a valóságot megtámogató érveket különböztet meg.²² Tulajdonképpen az első három csoport kvázilogikai érveket tartalmaz, mert van formális logikai hátterük; az utolsó csoportnak nincs köze a logikához, de az érvelésben fontos, sőt Quintilianus szerint a legfontosabb, mivel minden emberi dolgokon, azaz a körülményeken múlik.

A retorikák először közlik a logikai megoldást, azaz a formális logikai hátteret, utána a retorikai megoldást, ami – ahogy Szvorényi József írja – szabadabb, teljesebb és ékeesebb (Szvorényi 1958: 142). A régebbi retorikák pedig összekapcsolták a toposzokat és a stíluseszközöket, vagyis világosan látták a stíluseszközök gondolkodásbeli hátterét (ez a kapcsolat mára teljesen elfelejtődött, de az első hazai retorikánkban²³ még megvolt). Összekapcsolja az érvelést és a stílust Perelman is az 1958-as *Új retorikában* és a későbbi 1977-es összefoglalásában, *A retorika birodalmában*.

¹⁷ Cicero *összes retorikaelméleti művei*. 2012: 691–720; főbb fejezetei: az érvek és helyeik; meghatározás, felosztás, szófejtés; azonos szócsalád szavai, nem, hasonlóság; különbség, ellentét, következmény, előzmény; okok, hatás, okozat; összehasonlítás; az ügyön kívüli érvforrások: a tanúságok.

¹⁸ „Mindazok a hihető dolgok, amelyeken az érvelés nagy része alapul, ilyen forrásokból erednek...” Quintilianus: *Szónoklattan*. 5, 10, 19; a *fons* ’forrás’ szót használja, ezt követik a fordítók is, meg később a retorikáirók.

¹⁹ „A tudás szerveződése” című fejezetben olvashatunk hasonló kategóriákról, vö. Eysenk, Michael W. – Keane, Mark T. 2003. *Kognitív pszichológia*. Ford. Bocz András. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.

²⁰ Például: Schirren, Thomas – Ueding, Gert Hrsg. 2000. *Topik und Rhetorik. Ein interdisziplinäres Symposium*. Max Niemeyer Verlag, Tübingen; Richard Graff 2008. *Topics/Topoi Topik/Topoi*. In: Fix, Ulla – Gardt, Andreas – Knape, Joachim (eds.): *Rhetorik und Stilistik. Rhetoric and Stylistik*. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 717–28.

²¹ Corbett, Edward P. J. – Connors, Robert J. 1999. *Classical Rhetoric for the Modern Student. Fourth Edition*. Oxford University Press, New York–Oxford, 84. kk.; Adamikné Jászó Anna 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Trezor Kiadó, Budapest.

²² Perelman 1982, *The Realm of Rhetoric*, 53–80.

²³ Pécseli Király Imre 1639-ben megjelent retorikájára utalok (harmadik kiadása, első: 1612).

Az érvforrásokat vagy érvelési helyeket (*topoi, loci*) is lehet humorosan tálni, kiforgatni. Aki ismeri a komoly megoldást, jót nevethet, vagy legalább is mosolyoghat a tréfás megoldásokon.

4.1. A definíció logikai struktúrája a következő: a meghatározandó fajt (*species*) besoroljuk a hozzá legközelebb álló nembe (*genus proximum*), majd megadjuk sajátos jegyeit (*differentia specifica*), amelyek megkülönböztetik az ugyanabba a nembe tartozó fajoktól. A retorikai érvelésben lazább lehet a meghatározás, sőt stíluseszközöket is építhetünk bele. Ilyenkor gondolatalakzattá válik (görög: *horiszmosz*, latin: *finitio*).

Hát mi a szabadság? tán bizony csak ennyi:
 „Ne fizess, ne szolgálj a hazának semmit?
 Élj, mint a here méh, légy az ország terhe?”
 Szép szabadság! illik a magyar emberhe’.
 (Losonczy István: Népies krónika, 1848)

Az önzés és a haza definíciója olvasható beépítve egy tanácsadó szónoklatba
Az elveszett alkotmány végén:

Önzétek *nagyszerű* legyen:
 Ti legyetek gazdag polgárai gazdag e honnak;
 Ti legyetek boldog polgárai boldog e honnak;
 Légyetek értelmes polgári művelt e hazának;
 És legyetek büszkék, mint gyermeki büszke hazának;
 Ez legyen önzétek, meg ama benső jutalomra
 Vágyakozás, amelly olly édes az emberi szívnek.
 Tetteket a honnak! Hiszen, oh, mi ez a haza? nemde
 Tinmagatok, nők s az olajvesszőre hasonló
 Gyermekeitek? Nosza hát tegyetek fogadást a hazának
 Oltárán, miszerint ha erő kell, adtok erőt, ha
 Pénz kell, adtok pénzt, ha kitől telik ész, az adand észt,
 S adtok vért – ha kíván a közös haza – életet adtok.

A **felosztás** logikai művelet: a nem felosztása az alája tartozó fajokra (Riedl ír, de röviden és terminusok nélkül, magyarázó vagy fajokra osztó mondatról, Riedl 1982: 277). Ellenkező művelet az **osztályozás**. Arany költészetében lényeges érvelési eszköz: ilyenkor ugyanis megjelenik előttünk a környező világ, minden apró részletével, jellemzőjével (vö. Szili 1996: 155). Arany minden méltatója felhívja költészetében ezen jellegzetességére a figyelmet, arra, hogy ezekben a részletezésekben feltárul nemcsak a korabeli, hanem a történelmi világ is. Ám a részletezés gyakran válik humorossá: „a humor a konkrét kifejezéseket, a technikai részleteket, a pontos tényeket kedveli” (Bergson 1968: 114).

Természetesen, a felosztás stíluseszköz is lehet; analizáló a felosztás, ha elől áll a tágabb fogalom, ez a *felsorolás (enumeratio)* szóalakzata; szintetizáló

az osztályozás, ha a végén összegezzük, azaz a végén áll a tágabb fogalom, ez a *halmozás* (*frequentatio*) szóalakzata (Perelman 1982: 37–8); de gyakran nem szerepel a *genus*, ez is halmozás. „Meglátta a külvilág tárgyait egész teljességükben, de apró részleteiben is; elemezte őket az utolsó parányig és ismét összefoglalta e részeket szerves egésszé” – állapítja meg Tolnai Vilmos, s a *Bolond Istók* egy részletével bizonyítja megállapítását (I/100–6; Tolnai 1917: 368). A felsorolások és a halmozások (is) okozzák, hogy:

Mindig marad – ha a fejére áll is –
 Őnála valami vaskos, *realis*.
 (Bolond Istók II/119)

A felsorolás tartalmaz fegyvereket, ételeket, ruhákat, állatokat, növényeket, tulajdonságokat, nagyon sok példát idézhetünk:

Pedig volt, amennyi szemnek, szájnak kellett:
 Szép fejes saláta, kövér bárány mellett;
 Jó lepény turóval; eper és cseresznye;
 Lépes méz a kasbul frissiben lemetszve,
 (Toldi szerelme, az öreg Rozgonyi megvendégeli
 az áruhás Lajos királyt, I/13)

Az alábbi felsorolások az idegenmajmolást nevetik ki, humorosak, de súrolják a gúny határát:

Másokat ételekért küldött mágnási *credenzbe*
 (Mert *csak* máshoniak kellettek); hoztak is onnan
 Kókuszt és ananászt, zöld békát, tengeri rákot,
 Tápláló csiga és biga ezreit, ócska heringet,
 Ízes sardellát, mérföldre nyuló makarónit
 S több stb-eket, miket ördög tud lenevezni.
 (Az elveszett alkotmány, a 2. ének eleje)

Fürdés végivel új deli köntösöket vitetett be:
 Attila-dolmányt szép angol posztóbul, iromba
 Tág bugyogókat, aransujtásos azurszinü mellényt,
 Párizsi nyakkendőt, pitykés fejü szőke topánkát,
 Görbe török kardot, mely minden egyébre nagyon jó,
 Csak vágásra nem és szúrásra, piros belü szőrös
 Kalpagokat, szóval mindennemü *pippere* cikket,
 Mellyeket útasaink szaporán fölszedve magokra,
 Megjelenének együtt haragos morgalmu gyomorral.
 (Az elveszett alkotmány, a 2. ének eleje)

A halmozás fordított menetű:

Gyöngy, harmat, liliom, szellő, sugár, villám,
Hajnal, korom, szélvész, hattyu, rózsza, hullám,
Délibáb, menny, pokol ... ha mind egybevéshed:
Recipe – és megvan a magyar költészet.
(Poétai recept, részlet, 1852)

A **részelés** régi, 19. századi, mára elfelejtett terminus, pedig rövid és jó; mondhatunk helyette **részekre osztást** is. A felosztáshoz hasonló művelet, de nem logikai, hanem mechanikus: az egészet osztjuk fel részekre. Stilisztikai szempontból ez is felsorolás.

Házoknál temérdek kincs hevert rakáson,
Csűrben, kamarában, pincében, padláson:
(Rózsza és Ibolya)

Alatt szilaj *kun nép* tanyáz; [...]
A törzs-apa, család feje,
A férj, a nő, fiú, leány,
Ifjú, öreg, úr vagy cseléd,
Magával hordja mindenét, ...
(Édua)

Felsorolás + halmozás (kedves a humora, hiszen egy király írja segítségkérő levelének végén):

Minden jót kívánunk, mind közönségesen:
Köszönti kelmedet a szegény hitvesem,
Köszönti kelmedet a napamasszony is,
De még (bár eszén nincs) kedves leányom is.
Az öreg kanász is, meg a szolgáló is,
Meg, aki a háznál a legalábbvaló is:
Kelmedet magát is, az ipa-urát is,
A feleségét, napaasszonyát is:
Szóval mindnyájokat, az egész cselédet:
Kívánunk szerencsét, sok jó egészséget.
(A Jóka ördöge)

Tolnai Vilmos arra is felhívja a figyelmet, hogy Arany korát megelőzve impresszionista: „a plein-air és impressionismus ismeretlen jelszavak voltak. Arany pedig, a való látszatától kényszerítve le merte írni, hogy az alkonyati aransárga napfény mellett az árnyéknak kiegészítő kékek kell lennie. [...] Ez pedig nem csupán a színekre nézve áll, hanem a vonalakra, térbeli alakokra, a szemlélet

egészére is” (Tolnai 1917: 369). A *Bolond Istók* első énekének 105. versszakát idézem csak:

Folyam mentében itt-amott egyes
 Vén fűz sötétlő körrajza veté
 A sík lapályra hosszú és hegyes
 Árnyát, minő torony-épületé.
 Így a világot az árnyék vegyes
 Rónája váltogatva követé;
 Kék, hol nem éri nap, hol éri, sárgul
 A gyepek, s homályos fényt kap a sugártul.
 (Bolond Istók I/105)

Riedl Frigyes könyvének egyik fejezetében Arany János állatairól ír (Riedl 1982: 153–62). Ezek az állatleírások is aprólékos megfigyelésről, sőt derűs humorról tanúskodnak. Riedl *A Jóka ördögéből* idézi az ingerült pulykát (i. m. 156), a fentebb idézett színmegfigyelésekre is jó példa (tulajdonképpen hasonlat, a perlekedő Judit asszony hasonlít a mérges pulykához):

Láttad-e a pulykát, ki magas szeméten
 Gögösen országol, mint királyi széken,
 Legkisebb bántásra, legcsekélyebb gúnyra,
 Mirígytelte nyakát, amidőn felfújta?
 Vérszin pötyögője, haragtűzben égve,
 Mikép mégyen által szép világos kékbe?
 Mikép játszik újra halaványas zöldet?
 És mikép kotorja szárnyával a földet?

Az első toposzegyüttes lezárásaként feltétlenül szólni kell egy stilisztikai problémáról, mégpedig a szinekdoché és a metonímia meghatározásáról, besorolásáról. A szinekdoché a nem-faj, valamint az egész-rész cseréjén alapul, háttérét hierarchikus gondolkodási művelet képezi. Ezzel szemben a metonímia egymásutániságon alapul, akár a hely vagy az idő, akár az ok-okozat egymásutániságára, szukcesszív viszonyára gondolunk. A régi retorikusok jól látták ezt a különbséget, és két különböző trópusról írtak a négy elsődleges trópuson belül (metonímia, szinekdoché, metafora és ironia); nem tekintették tehát a szinekdochét a metonímia alfajának (vö. pl. Pécseli 1639/2017; Szvorényi 1958: 52). Nem is az!

4.2. Az összehasonlítás gondolati művelete a hasonlóságok, a különbségek és a fokozatok megállapításáról szól, nagyon gyakori érvelési eszköz. Az összehasonlítás gondolati műveletén alapul a példa és az analógia (ezenkívül számos stíluseszköz: metafora, hasonlat, mellérendelő összehasonlítás, azaz *comparatio paratactica*). Sok példát lehetne idézni a hasonlóságra és a különbségre, most csak egy bonyolult, fordított mondatrendű hasonlatba szőtt fokozatra idézek egy híres részletet a *Buda halála* 11. énekéből (a hasonlat gondolatalakzat, semmiképpen

sem trópus, ahogy a tanterv hiszi). A stílus szempontjából *fokozás (klimax)*: a szelőlőből fokozatosan vihar lesz. A hír is hasonlóképpen terjed: az elégedetlenkedők egyre hangosabban zúgolódnak, egyre inkább helytelenítik Buda tétlenkedését. Az egész részlet rendkívül komplex. Az első versszak második sora hangulatkeltő alliteráció, a negyedik sor inverzió, beleszöve egy szemléletes-szellemes megszemélyesítés (az ezüst hassal táncot járó leveleken mindig nevettek tanítványaim). Az második szakasz első sora híres *átlépés (hüperbaton)*, vagyis a grammatikailag összetartozó részek szétválasztása; a klasszikus latin költészet gyakori eleme, viszonylag gyakran fordul elő Arany verseiben. Egyébként ez a sor az *oda*fordulás (*aposztrophé*) gondolatalakzata is, de megszemélyesítés is egyben; továbbá a *retorikai/költői kérdés* gondolatalakzata is. A többi sor is bravúros-bonyolult. A könnyed, bravúros felszín mögötti összetettség nagyon gyakori Arany költészetében.

Mint szellő ha fogan vak déli melegben,

Pici pöhöly elsőbb, út kis pora lebben,
Majd a berek szélén leveli a nyárnak
Táncot ezüst hassal, nesztelenül járnak;

... *Honnan*, kicsi szellő, ég vándora, *jöttél?*
Vagy lábom előtt csak egyszerre születél?
Lehelleted' arcom még érzeni tompa:
Ott vagy azért, látlak, hogy fürdöl a porba';

S már zizzen az erdő, fodorúl a víz is,
Hosszú haja árnyát lendíti a fűz is,
Már lombokat lóbál, már ágat is ingat,
Már egy egész karcsú fiatal bólingat:

Zúg itt is amott is a liget és megdül,
Szennyes az ég boltja szapora fellegettül,
Kardját hüvelyéből rántja egy-egy villám,
Zengeni, úgy tetszik, moráját is hallám:

Hír támad azonkép a hunok szállásin,

Tompa beszéd, bor közt, nagyok áldomásin;
Hogy' támada? hogy' nő? ki toldja? ki kezdi?
Tán a levegő is egyaránt terjeszti.

A bölcs tantervkészítők kivették az érettségi tételek közül az összetett mondatot. Tehát 12 év alatt nem lehet a gyerekeknek megtanítani az összetett mondatokat? Kérdezem, hogyan elemzik akkor az olyan bonyolult mondatokat, amelyek a szépirodalomban – mint például Arany költeményeiben – előfordulnak?

4.3. A **viszonyok** közé tartozik az ok-okozat, az előzmény-következmény, az ellentét és az ellentmondás. Óriási tartomány. A kapcsolódó stílusesszközöket csak

megemlítem: az ok-okozati viszonyon alapul a metonímia, az előzmény-következmény viszonyon a metalépszisz (ezek trópusok); az ellentétén az antitheszisz és a paradoxon, az ellentmondáson az oximoron (ezek szóalakzatok). Az **ok-okozati viszony** nagyon fontos, hiszen az okra mindig kíváncsiak vagyunk. Az álruhás Lajos király (az „útas”) ekképp szerénykedik az öreg Rozgonyi házában:

De felelt az útas: „Követem személyét,
Ilyen úri háznál nem forogtam én még;
Másutt is találok valamely szállásra:
Úrnak úr, szegénynek szegény illó társa.”
(Toldi szerelme I/9)

A kegyelemért könyörgő öreg Toldi Lőrincné indokolása azért fakaszt mosolyt, mert egy szintre helyezi magát a királlyal:

Azóta sem éje, sem napja szegénynek:
„Én bizony” azt mondja „Budára felmégyek:
Tán szíve királynak megesik a jajra
S megkönyörül, – hiszen neki is van anyja.”
(Toldi szerelme 8/1)

Meglepődünk azon a megokoláson, hogy a két király valamikor együtt makkoltattott, mint két szomszédos falubeli kanász, de megnyugszunk, amikor arról értesülünk, hogy aranyerdőben makkoltattak:

Végre egy királyfi, kinek neve *Rózsa*,
Eltekinte arra, csak látogatóba;
Ismertős volt apja az öreg királlyal,
Mert egy arany erdőn makkoltak a nyájjal.
(Rózsa és Ibolya)

Nevettető érvelés olvasható *A nagyidai cigányokban*, megtudjuk ugyanis, hogy Csóri vajda uralkodása alatt milyen „kompetenciákkal” lehet hivatalokat elnyerni:²⁴

Baj lenne: de Csóri nem tétováz sokat:
Kiosztja közöttük a hivatalokat.

²⁴ Érdekesen alakult a *Nagyidai cigányok* értelmezése irodalomtörténetünkben. Megjelenésekor nem értették kritikusai, Toldy Ferenc sem. Azután 1848–49 groteszk paródiájának tartották vagy száz évig, és ennek a véleménynek maga Arany adott alapot a Bolond Istók fentebb már idézett részletével. Végül Barta János új értelmezést fogalmazott meg: szerinte a vígeposz alaphangulata a féktelen, jóízű nevetés; mélyebb rétege egy „fonák nemzeti karakterológia”, még mélyebben a „nemzetalkotó kellekek” paródiája; és csak legvégül gondolhatunk Világosra (Barta 1987: 59). – Egy apró megjegyzés: régen használtak nyúllábat táblatörlésre, innen a névadás.

Legelőbb azt nézi: kinek van nagy körme
S kinek keze inkább maga felé görbe;
Fő adószedővé teszi bölcös Kolopot:
Tud az bánni pénzzel, aki annyit lopott.

Azután Akasztót, mert hosszú a lába,
Fővezérré teszi az ármádiába;
Süsüre pedig bizza a pecsétet,
Mínthogy maga is tud vézni, ha eltéved. [...]

Kérdi Csimaz is, hogy hát ő mirevaló?
(Csimaz, kivel egykor elszaladt volt a ló)
„Te fiam? te szabsz a tolvajok közt rendet:
Téged az isten is bírónak teremtett.”

Szóla és magához intette Nyúllábat,
Gondjaira bízott minden iskolákat:
Nem lehet, ugymond, hogy nyúllábsága óta
Ne ragadt legyen rá egy kis fehér kréta. –

Így minden hivatalt, mivel ezren kéri,
Eloszta, egészen a kutyapécéig;

Az **ellentét** külön tanulmányt érdemelne, már csak azért is, mert a kontrasztelmélet az egyike a jelentős humorelméleteknek. A régi és az új ellentéte nagy téma Arany költészetében, gondoljunk csak a Toldi estéjére:

Hajt az idő gyorsan – rendes útján eljár –
Ha felülünk, felvesz, ha maradunk, nem vár;
Változik a világ: *gyengül*, ami erős,
És *erős* lesz, ami gyenge volt azelőtt.
(Toldi estéje 6/31)

Erősen ironikus Rák Bende elmélkedése a régi elmúlásáról és az új születéséről, hiszen a nemesi kiváltságok elvesztése miatt busong:

Bende tovább haladott. „Mit várjon a földi halandó,”
Monda sohajtva, „midőn a hatalmas szellemi nép is
Így odatesz, füstté, hamuporrá bomladozik szét?
Látom: e földön nincs állandóság. Hiú minden
Küzdés, fáradozás. Az arany bullák oda lesznek,
Alkotmány oda lesz, oda lesz az adótalan élet,
Vámok, avíticitás, majorátus, tolvaj-akasztás
És botozás, mind, mind eltűnnek, idővel, e földről;
Mint eltűntek azok, kik ez elvek népei voltak.

Új fajok állnak elő, új eszmék kelnek agyukban,
 Majd megavulnak ezek, szintúgy, mint mi, elavultunk,
 S új tavasz éled föl, mindég másfajta virággal,
 Hasztalan úsznék hát ellent az idő folyamának:
 Elsodor a hullám, és akik utánam eveznek,
 Nem lelik a habban nyomomat, mellyért tusakodtam.
 (Az elveszett alkotmány, 6. ének)

Az alábbi négysoros közismert példa az ellentét viszonylagosságára:

A kalapom cylinder,
 Nem holmi csekélység:
 Ha fölteszem: magasság,
 Ha leveszem: mélység.
 (1860)

Ironikus-fájdalmas az alábbi példa:

Ritka dolog, hogy egyetértsen *három*;
 A holnapot *ma* bizvást megeszik,
 Stb. – – hisz megírtam akkor nyáron.
 (Bolond Istók II/10)

Kapcsolódó stíluseszköze az *antithesisz*, azaz *ellentét*, valamint a *paradoxon*, a *látszólagos ellentét*; például: antithesisz: Ifju vér, öreg bor fickándott erőkbén (Toldi 3/1); paradoxon: A barna fehérrép lelkes arccal iget, | Védeni, segíteni harcos férjeiket (A nagyidai cigányok, első ének).

Az **ellentmondás** szerint egy időben nem állíthatunk és nem tagadhatunk valamit: nem valósulhat meg egyszerre az, hogy adózunk vagy nem adózunk (Az *elveszett alkotmány* nemeseinek nagy vitája). Perelman azt írja (1982: 55), hogy ha valaki nem ismeri fel az ellentmondást, nevetségessé válhat; ha pedig elfogadja mindkét lehetőséget, abszurd eredmény születik. Ez az abszurditás a háttere az *oximoron*nak: képtelenség, abszurdítás, típuspéldája az *élőhalott*. (Találó a német *Antilogik* terminus; görög *oximóron* 'nagy ostobaság', *oxüsz* 'éles' + *mórosz* 'értelmetlen, ostoba'.) Például: Majd összekeresi, ami csak az övé, | Szép rendetlenségbe köti mind együvé (Juliska elbujdosása); Sovárg egy *cél nélküli cél* felé, | Amelynek utját-módját nem lelé (Bolond Istók II/52).

Az ellentmondást valahogy fel kell oldani, vagy választással, vagy más módon. Puk Mihály nagy kevélyen kiadja a parancsot, s az ostromlóknak választaniuk kell:

„Nosza, minden ágyu felállítva legyen,
 Nyugat felől, itt s itt, ez s ez magas hegyen!”

„Az lehetetlenség.” – „Nincs lehetetlenség!
 Ha nem bírja négy ló, hát nyolccal vitessék,
 Ha nem bírja el tíz, be kell fogni százat,
 S mindenik kerekét taszítsa egy század!”
 (A nagyidai cigányok, 2. ének)

Fájdalmas, mert csak negatív megoldású az alábbi ellentmondás. Arany 1852. május 11-én írja Ercsey Sándornak: „Húsvét napjait Pesten töltöttem, mint ezt a lapokból olvashattad. Jókai azt erősíti s esküdni kész rá, hogy ama bizonyos valaki él, s meg is látogatja a nyáron. Tudja Isten! (A t. olvasó talán el fogja találni, hogy „ama bizonyos valaki”-ben Petőfire történik célzás, kinek életbenlétét még akkor mindenki szerette volna hinni!)” (Ercsey 1883: 66). Valóban ellentmondó beszédek keringtek az országban:

Ki nékem álmaimban	Oh! Mert hiába költ már
Gyakorta megjelenesz,	A hír nekem mesét,
Korán elhunyt barátom,	Hogy még tán eljövendesz:
Van-é jel síri fádon,	Tudom én, mit jelent ez
Mutatni, hol pihensz?	Ellenmondó beszéd.
	(Emlények 1851)

Arany költészetére nemcsak a fájdalmas „víg-szomorkás” vagy a „szívet dagasztó” derűs humor jellemző, hanem a gúny, sőt a szatíra is. Az alábbi verse kifejezetten vitriolos:

Írjak? ne írjak? egyre számolom
 Határozatlan az öt ujjamon.
 Nem írni, véték; írni, kész harag...
 De mikor Bikfic is verset farag!
 Eh, félre tőlem együgyű szerénység!
 (Írjak? ne írjak? 1856)

Itt említhetjük meg a humoros mondatkapcsolásokat. Csóri, a „nagy álmodó” meglehetősen sajátosan fogja fel a demokráciát és a szükséges teendőket:

Ki legyen a vajda: *én*-e, vagy pedig *én*?
 A győzelem után szóba jöhet megén’:
 Most készüljünk harcra – hogy *erősek* legyünk:
 Addig is – itt a kulcs: nosza igyunk, együnk!
 (A nagyidai cigányok, első ének)

Legelül a vajda, Dámival, Jónással,
 Nem győzi a bátor népet biztatással:
 „Rohamra cigányok!” Eszeveszve ordít,
 S rohan a cigány, de előbb hátat fordít. [...]

Ez már a *szilajság*! Ezt szeretem én, ha
 A legény nem lusta, szájatáti, léha...
 Ugy tudtok szaladni! úgy elgázolnátok
 Azt a cudar népet, csak *felé* futnátok!
 (A nagyidai cigányok, harmadik ének)

A **dilemma** választásra készítő két ellentmondó állítás, gyakori fajtája a következő: bármelyik lehetőséget választjuk, az eredmény ugyanaz. Ilyen Ingady dilemmája: „Futni ered mégis, de hová fut a jámbor? elül víz, | Hátul tűz: a halál bizonyos, bármerre szaladjon” (Az elveszett alkotmány, 6. ének); „Elfusson-e hát most, kerülve a csatát? | Vagy cél s haszon nélkül elvezesse hadát? – | Így sem, úgy sem övé híres Murány, csak a | Hosszu ostromlásnak híres gyalázata” (Murány ostroma, első szakasz).

Csimaz dilemmája a lótolvaj nevetést kiváltó védekezése, a seregszemlében olvasható, végül is talál harmadik megoldást:

Jó Csimaz, kit hajdan értek lólopáson.
 „Nem loptam, felelé, követem alászon.
 Keskeny úton fekütt, hol menni akartam –
 Bizony sosem esett ilyen csufság rajtam.

Hátul mennék: de rug; elől mennék: harap;
 Átugrani könnyebb, sokkal is hamarabb;
 Ugranám: felpattan ... a hátára estem ...
 Jó, hogy elfogátok, áldjon meg az Isten!”
 (A nagyidai cigányok, első ének)

A toposzlogikából a definícióra (a felosztásra és az osztályozásra), az összehasonlításra (fokozatra) és a viszonyokra (ok-okozatra, ellentétre, ellentmondásra) említettem néhány példát, ezek olykor nevettek, olykor víg-szomorkások, olykor szatirikusak. A továbbiakban a szerkezet és a stílus érvelését érintem, csupán néhány lehetőségre utalva.

5. A szerkezet is érvel. Az érvek erőssége nem egyforma, éppen ezért fontos az érvek elrendezése. A retorikák többnyire azt tanácsolják, hogy az erős érvek legyenek elől és a beszéd végén, azért így, hogy felfigyeljenek rájuk a hallgatók, illetőleg megjegyezzék őket. Ezt a keretes elrendezést nesztóri sorrendnek nevezik. Arany műveinek szerkezetét egyöntetűen dicséri a szakirodalom, ő maga „azt mondta magáról: nálam a kompozícióban van a költészet” (Barta 1987: 57). Most csak egyetlen, kevésbé elemzett megoldását említem: meglehetősen gyakran látnunk műveiben **zárójeleket**. Jókai regényeinek olvasása közben is feltűnt a sok zárójeles reflexió (Adamikné 2015). Még meglepőbb volt, hogy Arany János is sokat használ zárójeles megjegyzéseket, többféle funkcióban. Az köztudomású, hogy gyakran alkalmazott lábjegyzeteket; maga kurziválta a kiemelendő szava-

kat; három ponttal vagy gondolatjelekkel jelölte a szünettartást. Mindezek megfelelnek töprengő, önvizsgáló személyiségének és híres lelkiismeretességének. A zárójelek funkciója lehet magyarázat, utalás irodalmi műre vagy népszokásra, tanács az olvasónak, többségük humoros-ironikus. Csak három, meglehetősen ironikus példát idézek:

Ótőle vett leckét magános órán,
 (Istók előtte monda szerepét,
 Az meg követte, egykissé az orrán
 Keresztül ejtve az *m*-et, s a *b*-t;
 Nagy munka is volt feltörni a jó lány
 Elméje már rég nem művelt gyöpét;)
 Őszinte volt vesződség, áldozat:
 Istók, a jámbor, nem gondolt rosztat.
 (Bolond Istók II/100, a nem éppen erényes
 Klárcsi kisasszonyt tanítgatta)

Mert hiszen fölösleg mondanom is itten
 (Gyengébbek kedvéért mégis megemlítem):
 Hogy az ó pincében elaludt a vajda
 S úgy álmodta mindazt, ami esett rajta.
 (A nagyidai cigányok, 4. ének)

Deixis jelzése (rámutatás, kifelé mutatás a szövegből):

Hallja kendtek!
 Se *ide* nem, se *oda* nem
 Füttyöl a madárka, hanem
 (Jobb felől üt) *nekem* füttyöl,
 (Bal felől üt) s *nekem* füttyöl:
 Elmehetnek.
 (A fülemile, 1854)

Eötvös József ki akarta hagyni ezt az ironikus befejezést (Szinnyei 1905: 81): szerencsére, Arany nem fogadott szót. (Egyébként ezt a részt konkrét bemutatással kell tanítani, különben nem értik meg a gyerekek. Megjegyzem, megkérdeztem néhány fiataalt, ismerik-e ezt a verset. Válaszuk nemleges volt.)

6. A stílus is érvel. A régi retorikákban megvolt a kapcsolat a toposzok és a stílus-eszközök között. A modern retorikusok közül Perelman is felhívja a figyelmet az érvelés és a stílus kapcsolatára: az egyes érvelési lehetőségek leírása végén mindig szerepel a kapcsolódó stílus-eszköz (Perelman 1958, 1977). Ez két szempontból fontos: ilyen alapon lehet elkülöníteni a trópusokat és a figurákat; valamint így

lehet jól meghatározni az egyes stílusesszközöket (l. fentebb a metonímia és a szinekdoché elkülönítését a gondolati háttér különbözősége alapján).

Mindenekelőtt fontosnak tartom a szókép (trópus) és az alakzat (figura) definiálását. „A szókép valamely szónak (*verbum*) vagy kifejezésnek (*sermo*) saját jelentéséből egy másikba való művészi átvitele” (Quintilianus 8, 6, 1), a hangsúly az átvitelen van, innen a görög *troposz*, latin *tropus* ’fordulat’ terminus. Az alakzat meghatározása is Quintilianustól származik (9, 1, 4): a szövegnek valamilyen műfogással megújított formája; az alakzat esetében nincs jelentésátvitel, ez a lényeges különbség. Az alakzat latin neve *figura*, görög neve: *szkhéma*. (A *szkhéma* eredeti jelentése öltözet, tehát felöltöztetjük a beszédet, nem a szokásos módon beszélünk, erről első hazai retorikánk szerzője, Pécseli Király Imre szemléletesen ír.) Quintilianus nyomán gondolat- és szóalakzatokat különböztetünk meg. Ez a felosztás követi a retorika *res-verbum* (inventio-elocutio) rendszerét.

Csak néhány jellegzetes alakzatra és szóképre hívnám fel figyelmet, olyanokra, amelyek humorosak, és olyanokra, amelyeket kevésbé elemezték.

6.1. A gondotalakzatok között a leggyakoribb a *költői vagy retorikai kérdés*. Több fajtája van – kétkedés, tanakodás –, és van olyan kérdés is, amelyre a szerző megadja a választ. Ezt neveztük el a *Retorikai lexikonban* *áldialógusnak*. A *Kevéháza* lendületes kezdő versszaka tulajdonképpen áldialógus, mivel a költő megadja a választ (egyben *sejtetés* is):

Mért vijjog a saskeselyű?
Mért szállong a turul s ölyű,
Hadintéző, baljós madár,
Széles Dunának partinál? –
Azér’ vijjog a keselyű,
Azér’ szállong turul s ölyű,
Mert holnap ilyenkor, halott
Százezrivel fog veszni ott.

Szécsi Mária igencsak „korszerű” kérdéseket szegez Veselényi Ferencnek (ebben is megelőzte volna Arany korunkat?):

„Vagy nem ember a nő”, folytatá gerjedve,
„Hogy törvényét szabja férfi kénye, kedve?
Hogy, mikép a kisdéd, járjon vezetéken?
Szabad akarata megnyögözve légyen?

„Ki adá jogotok, büszke férfiak ti!
A cselekvéstérről minket letiltani,
S arra kárhoztatni ártatlan fejünket,
Hogy türésben leljük minden erényünket?
(Murány ostroma, második szakasz)

Arany János **hasonlataival** sokan foglalkoztak, különösképpen kibontó, fürtös hasonlataival. Minden méltatója kiemeli, hogy hasonlataiban is a környező világ érvényesül. Most csak a **comparatio paratacticára**, azaz *mellérendelő összehasonlításra* hívnám fel a figyelmet. Az összehasonlításnak kevésbé ismert módja: nincsenek grammatikai kifejezőeszközei, mint a hasonlatnak. Gyakori stíluseszköze Arany Jánosnak, és azért jellemző, mert a népköltészet stílusát is tükrözi, ezért archaikus. Azért archaikus, mert akkoriban keletkezhetett, amikor nyelvünkben még nem születtek meg a testes grammatikai elemek (alárendelő kötőszók, testes ragok), ezek viszonylag kései fejlemények. Három jól ismert példát idézek, majd egy humorosat. (Tulajdonképpen ez a népdalok jól ismert kezdése: a természeti kép és mellé helyezve az énekes lelkivilága.) Olyan a sok lány, mint a sok szép rózsza (a versszak tömörségét az is fokozza, hogy a mellérendelő összehasonlítás egyben zeugma – ráértés – is, tudniillik a harmadik sorba beleértendő a *kivirult* ige, ezt jelezheti a három pont a sor végén):

Királyasszony kertje
Kivirult hajnalra;
Fehér rózsza, piros rózsza ...
Szőke leány, barna.

(Zách Klára, 1855; Toldi szerelme, 12. ének)

Buda falán a rab
– Egy-egy felhődarab –
Ereszkedik alá.
(V. László, 1853)

Oh, értsd meg a szót: árban és apályon
– Szirt a habok közt – hűséged megálljon!
(Rendületlenül, 1860)

Minek nekem a rendjelek?
Szamárháton bársony nyereg?
Csillagom, galambom.
Minek nekem az a kereszt?
Disznóorra arany perec?
Csillagom, galambom.
(A csillag-hulláskor, Hiúságom, 1867)

6.2. A szóalakzatok közül a leggyakoribb felsorolás, a halmozás és az anafora. A felsorolás és a halmozás – mint már fentebb megírtam – lényeges a környezet felidézése szempontjából, erre minden méltatója felhívja a figyelmet. Az alábbi részlet humoros halmozás:

Előre lantok...! Vagy, mi a guta:
 Lant nem igen van ... tollsíp és duda,
 Előre tökszár, csimpolya, doromb,
 Madárkelepce és repedt kolomp!
 Fel hagymabördő, fűzfásíp, bürök,
 Lyukas kulcs, mely süvít, kanásztülök,
 Círok-hegedű és hasadt fazék;
 Hadd zengjen a föld és zengjen az ég!
 Mert e hazának épen ily zene
 Most éltető, fenntartó eleme;
 Minden szemét vers egy-egy drága kincs,
 Megél, ha ebben semmi szűke nincs;
 Sovány ugarnak trágya kell, de sok:
 Munkára, tollak, kalamárisok!
 (Vojtina levelei öccséhez,
 a II. levél eleje)

Hogy mennyire igaz a fenti halmozás, a hangszerkutató Sárosi Bálint egy interjúban elhangzó szavaival igazolom: „Talán sokan nem is gondolnák, de az olyan »primitív« eszközök is hangszernek számítanak, mint például a nyelvsípok, a kanásztülök, a madárceleszó, amellyel ijedt madárhangot lehet hallatni. Hangszer a kolomp is, az igényesebb pásztor mindig úgy adta a kolompokat a nyájára, hogy a hangjuk harmonizáljon. Aztán ott van a doromb, a duda, a primitív furulyák. Egy lopótökből készült furulyát Kodálynak is adtam, az egyik ismert fényképén rajta is van” (Magyar Nemzet, 2017. febr. 25., 19). Úgy látszik, Arany János ki tudná egészíteni ezt a listát. (A hagymabördő a hagyma üreges szára.)

Az **anaphora** előismétlés, ösztönös, régi alakzat, annyira ösztönös, hogy még a mai szónokok is használják, nyilvánvalóan azért, mert erőteljesen nyomatékosít. Arany is gyakran él vele, de nem feltűnően gyakran. A zsémbes Judit asszony halmozza az előismétléseket (Arany gondosan jelezte a szüneteket, a hangsúlyokat, a dőlten szedendő szavakat – erről Riedl is ír, mint kéziratának egyik sajátosságáról, de a zárójeleket nem említi):

„Hát, aki mondta is! hát, aki adta is!
 Hát ilyen amolylan! erre is, arra is!
 Ki parancsol itt, *he?* ki az úr a háznál?
 Még *te* így kötődnél? Még *te* így komáznál?...
 Most köszönje meg *kend*, hogy csak ennyit kapott,
 S tisztuljon, ne nézze hiába a napot:
 Ott az *én* kenderem: fel kell nyőni márma;
 Egy...kettő! – az ételt kiviszem, csak várja.”
 (A Jóka ördöge, II. rész vége)

Izgalmas szóalakzat a **zeugma**. A görög terminus jelentése ’járom, iga’, arra utal, hogy egy szó összefog valamilyen szerkezetet; eddig nem volt magyar terminu-

sa. *Ráértésnek* mondja Pécseli Király Imre – igen találóan –, úgyhogy el lehet fogadni. Például: az állítmány két szóra más-más módon, egyikre konkrét, másikra pedig képes értelemben vonatkozik: „Csak mécsvilágom s honszerelmem ég” (Petőfi); „A börtön kész, hová a lég | S leány meghalni záratak” (Katalin, 9). Ilyen az alábbi példa harmadik sora (felsorolás is):

Akará mondani a tapasztalt öreg,
 Hogy minden baj, inség **háborúból ered:**
Döghalál, sok vén lány, sok rossz vers ... hiába!
 Nem bírt szóhoz jutni a csaták zajába’.
 (A nagyidai cigányok, első ének,
 a bölcs Laboda szavai)

A *ráértés* tagmondatok között is működik: az egyik tagmondatban van egy szó, ami a másiktól hiányzik, de odaértjük: Úr az egész földön, ha ez egy hibáján is úr, vagyis uralkodik magán, legyőzi hirtelen haragját (Eteléről van szó). Másképpen szólva: adva egy teljes szerkezetű és egy elliptikus, azaz hiányos mondat; és a hiányos mondatba beleértjük a teljes mondat egyik szavát, rendszerint állítmányát (ezt Pethő József *hídelemnek* nevezi; Riedl is megemlíti ezt a szerkezetet, de nem nevezi meg, Riedl 1982: 277).

„Itt az idő, hogy már birodalmát bírja,
 Miképen öröktől ez meg vagyon írva,
 Mély titku rovással, fent, a Világ-fáján:
Úr az egész földön, ha ez egy hibáján.«”
 (Buda halála, 8. ének,
 Hadúr mondja Eteléről)

„Hadd mondják az apák: »mi csak egy országot,
Birják ezek, íme, az egész világot!«”
 (Buda halála, 10. ének, Etele mondja)

Páncél fedi testök, sisak az orcájok,
 Úszni levegőben látszik paripájok,
 Két liliom; két toll lebeg alá hátra,
 Előre feszítve háromöles dárda:
 (Toldi szerelme 11/103, a második sor
 a kettős alany közismert példája)

6.3. Trópusok. Arany János izgalmas metaforáit sokan elemezték, most csak egyetlen különleges trópusra hívnám fel a figyelmet. A **metalépszisz** érdekes, nagyon ritka trópus, általában az ok-okozati metonímia alfajának tekintik, de nem az, mert más a gondolkodásbeli (kognitív) háttere. A metonímia lényege az ok-okozati viszony, a *metalépszisz* (görög: *metalépszisz*, latin: *transsumptio*) előzmény-következmény viszony felcserélésén alapuló szókép, sosem egyetlen szó, nagyon ritka (Fontanier 1977: 127–9). Homérosz következő sorára vezetik vissza:

„Onnan előre haladt a hajó a *sebes szigetek* közt” (*Odüsszeia* 15, 299). A hajó mozog sebesen, nem a szigetek. Az átvitel a következő: a hajó mozgásának jellemzőjét átvisszük a szigetekre. Az időviszony a következő: előbb a hajó mozgását érzékeljük, azután tűnik úgy, mintha a szigetek mozognának visszafelé.

Nyugotra ő, a part keletre,
Szaladnak egymástól sietve.
A *torony is indul*, halad,
Katalin lábai alatt,
(Katalin, 4. rész)

„El, el...!” a mén gyorsan halad,
Futnak visszafelé a fák, –
Mellette versenyez a Vág,
De tajtékos habja, hiába,
Nem ér a paripa nyomába.
(Katalin, 11. rész)

Mérföldek azonban visszafelé futnak,
Tornyai, kastélyi eleven faluknak,
(Toldi szerelme 3/12)

Jellemző stíluseszköze Aranyinak a **narratív metalépszisz**, azért jellemző, mert az olvasóval való kapcsolattartás retorikai eszköze.

A metalépszisznek tehát van egy sajátos értelmezése, amelyet Gerard Genette fejtett ki a *Figures* III. kötetében. Az elbeszélésen kívüli tényezők bevonását, befurakodását az elbeszélés világába *narratív metalépszisznek* nevezi. A külvilág, az olvasók is részt vesznek az elbeszélésben. Az író átlép az elbeszélésen kívüli világba, és bevonja az elbeszélésbe. Sterne művét, a *Tristram Shandy életét* hozza példának, tudniillik a következő mozzanat van a regényben: az író kéri az olvasót: csukja be a kaput, hogy segítse Mr. Shandyt, hogy az ágyába fekhessen (Genette 1972: 243–6). (Jókai is gyakran alkalmazza a narratív metalépsziszt.)

Stb. – De minek vesződöm én
Ezekkel? innen-onnan meghajnallik
S addig *benézünk* a csösz-kaliba
Méccsel világított titkaiba.
(Bolond Istók 1/22)

Ti, kik ezt halljátok, szaladjatok innen!
Hallani is jobb lesz e csatát messzünnen;
Favágó emberhez sem jó állni közel:
Mert megrug a forgács, hogy többet nem eszel.
(A nagyidai cigányok, 3. ének,
a második sorpár példa, azaz parabola)

Lezárásként egy tréfás rímelést idézek. Ismeretes Arany verstani tanulmánya, a *Valami az asszonánról*. Az alábbi versike rímelése kontraasszonánc, így is lehet zárni az életet, víg-szomorkásan:

Vagy a tüdő, vagy a máj,
Vagy a szív, de az a táj!
Érzem, szorul, feszül, fáj.
Ettől csappan meg a háj:
Ez mondja majd nekem: *állj!*
Hanem panaszt ne ejts, száj!
Az élet úgy se volt báj,
Meghalni jobb, ha – muszáj!
(Áj-váj, 1868)

7. Összefoglalás

7.1. A humor Arany felfogásában összetett érzelmek: a felszíni derű mélyén keserűség bujkál. Bölcs magatartás: észleljük a körülöttünk lévő világ ellentmondásait, nem háborgunk, hanem rezignált derűvel szemléljük; de olykor vidáman (szívet dagasztó nevetéssel), olykor setéten (fekete humorral), gyakran vegyítve a szellemesség minden árnyalatával.

Arany hatalmas műveltségébe belefért a retorikai műveltség is, világosan látta a formális logikai érvelés és a retorikai érvelés különbségét. Tájékozottságát lehet versbeli reflexióival is bizonyítani; még fontosabb a közönséghez, az olvasókhöz való fordulása, sőt az olvasó bevonása a cselekménybe (narratív metalépszisz).

A retorikán az eredeti, két pilléren nyugvó, érvelést és stílust tanító, komplex retorikát értem. Az érvelés is lehet humoros, nemcsak a stílus, az érvelés humorára már az *Új retorika* megalkotója, Chaïm Perelman is felhívta a figyelmet.

Arany humorosan is alkalmazta a példát és az enthümémát, valamint a toposzokat, vagyis az általános érvforrásokat. Közülük a meghatározásra, az összehasonlításra és a viszonyokra (ok-okozat, ellentét, ellentmondás) hoztam példákat.

Gyakran alkalmazott zárójeles megjegyzéseket, reflexiókat és önreflexiókat. Stílusának gazdagságát csak néhány példával érzékeltettem, olyanokkal, amelyek segítik a mondat szerkezetek áttekintését és megértését, ilyen például a *comparatio paratactica* és a *zeugma*.

Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy kapcsolat van stíluseszközök és toposz-logika között, vagyis a stíluseszközök és a gondolkodási mintázatok között. Ez a kapcsolat mindig hangsúlyos volt a retorikákban. Ismerete két szempontból is hasznos. Segít a trópusok és a figurák elkülönítésében, továbbá segít

az egyes stílusesszközök meghatározásában. Az alábbi táblázat néhány kapcsolatot szemléltet:

<i>toposz</i>	<i>trópus (t), figura (f)</i>
meghatározás	szónoki meghatározás (f)
felosztás	felsorolás (f); szinekdoché (t)
osztályozás	halmozás (f)
összehasonlítás	metafora (t); hasonlat, mellérendelő összehasonlítás (f)
ok-okozat	metonímia (t)
előzmény-következmény	metalépszisz (t)
ellentét	antitheszisz, paradoxon (f); irónia (t)
ellentmondás	oximoron (f)

Arany igazi poeta doctus volt, nem könnyű olvasmány. A kortársak egészen biztosan könnyen olvasták, hiszen alapos retorikai-poétikai műveltséggel rendelkeztek, felismerhették és élvezték a retorikai érvelést és a bonyolult, alakzatos mondat szerkesztést. A mai olvasóknak, gimnazistáknak nincsen meg ez a retorikai-poétikai műveltségük, és – úgy tűnik – az új tankönyvek szerzői fel sem ismerték ennek jelentőségét (bizonyítják mindezt a felületes, elkent, sőt olykor hibás fogalmak az új irodalomkönyvekben). Éppen ezért Arany olvasását a retorikai-poétikai háttér megteremtésével lehetne segíteni, ahogy Babits is figyelmeztetett a retorikai-stilisztikai műveltség fontosságára *Irodalmi nevelés* című tanulmányában (jellemző módon Berzsenyitől idézett, gondolom, eszébe sem jutott 1909-ben, hogy Arany nehéz lehetne).

7.2. A régebbi irodalomtörténet Arany költészetének epikus vonulatát hangsúlyozta (pl. Beöthy, Riedl), majd Németh G. Béla tanulmányai nyomán a líra került előtérbe (így van ez a mai gimnáziumi kísérleti tankönyvben is), bár már csaknem egy negyedszázada hangsúlyozzák, hogy meg kellene az egyensúlyt teremteni (Nyilasy 1998). A tankönyvi hiányokra és egyoldalúságra utaló megjegyzéseim is az egyensúly megteremtését célozzák.

Egy kis kitérés kívánkozik ide. Jómagam tanítottam annak idején a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* című költeményt, bizonyítják lapszéli jegyzeteim. És tanítottuk a *Domokos napra* címűt, a *Széchenyi emlékezetét*, a *Rendületlenült*, a *Magánybant*, egyszóval a filozofikus, közösségi mondanivalójú költeményeket. Ezek kimaradnak a mai tankönyvekből: mind a régebbiekből, mind az új OFI-s tankönyvből. Kimarad a *Buda halála*, csak megemlítik. A balladák közül kimarad a *Hunyadi-balladakör*, a *Rozgonyiné*, a *Rákócziné* (csak a bűn-bűnhődés balladáit szerepelnek). Kimaradnak a Szent Lászlóról szóló költemények. Kimarad a *Nemzetőr-dal*, amely népdallá vált, mint Petőfi számos dala, és kimaradnak a Petőfit sirató versek is. Az OFI-s könyv a humort használja mottóul (nem derül ki, miért), ugyanakkor kihagyja az olyan költeményeket is, mint *A bajusz*, *A tudós macskája*, *A fülemile*, *A Jóka ördöge*, a *Juliska elbujdosása*. Tehát a derűs, tréfás vonulat is kimarad. Egyszóval nem kapnak a mai diákok „pályaképet”. Ez azért szomorú, mert a tanterv csak hat pályaképet ír elő, a többi szerző a rejtélyes *portré* címke alá soroltatik.

Négyesy írja, hogy „Arany úgyszólván minden költeményében más-más hangot, más-más stílust próbál” (Négyesy 1917: 135). Ez a sokszínű Arany eltűnik a mai tankönyvekből.

„Arany költészete egész világ, melynek megvan a maga emberfaja, a maga növényzete és állatvilága, szóval sajátos természete és éghajlata” – írja Riedl Frigyes könyve mottójaként. S tegyük hozzá: megvan sajátos humora, derűje és bölcsessége.

„Arany fordulópont a magyar költészet történetében, dús kincstárú összegzője minden régiségnek és mai napig ilhető eszköztára minden modernségnek” – ekképp zárja Arany-tanulmányát Szörényi László (1989: 207).

Ezért kellene Arany költészetét méltóképpen, a maga összetettségében, sokoldalúságában tanítani a mai középiskolában: pályarajz címén nemcsak egy szűk metszetet, hanem a teljességet. Es mindennekfelett Arany Jánost, az embert és a poeta doctust, mivel „nehéz volna elhatározni, hogy ő mint író és költő, vagy mint ember volt-e nagyobb” (Ercsey 1883: 211).

SZAKIRODALOM

- Aczél Petra – Bencze Lóránt 2007. *Hatékonyság és meggyőzés a kommunikációban. Gyakorlati retorika.* L'Harmattan – Zsigmond Király Főiskola, Budapest.
- Adamik Tamás főszerk. 2010. *Retorikai lexikon.* Kalligram, Pozsony.
- Adamik Tamás 2012. A vallási tolerancia nyomai a magyar irodalomban. (Vörösmarty Mihály, Mikes Kelemen, Temesvári Pelbárt) *Sanctissima religio. Vallás- és irodalomtudományi tanulmányok.* Szent István Társulat, Budapest, 441–59.
- Adamikné Jászó Anna 2013. *Klasszikus magyar retorika.* Holnap Kiadó, Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2015. Jókai és a zárójelek. *Magyar Nyelv* 111: 449–56.
- Adamikné Jászó Anna 2016. *Jókai és a retorika.* Trezor Kiadó, Budapest.
- Arany János 1962. Széptani jegyzetek. *Arany János. Prózai művek I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 532–65.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika.* Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta Adamik Tamás. Telosz Kiadó, Budapest.
- Attardo, Salvatore 1994. *Linguistic Theories of Humor.* Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- Babits Mihály 1978. Petőfi és Arany. *Esszék, tanulmányok I.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 160–80.
- Barta János 1987. A nagyidai cigányok értelmezéséhez. *A pálya végén.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 53–70.
- Bebesi István 1924. A komikus, humoros és szatirikus stílus nyelvi és logikai formái. *Magyar Nyelvőr* 53: 69–74.
- Beöthy Zsolt 1896. Arany János. *Magyar irodalomtörténet.* Szerkesztette Beöthy Zsolt. Athenaeum, Budapest, 541–77.
- Bergson, Henri 1968/1900. *A nevetés.* Fordította Szávai Nándor. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Castiglione, Baldassare 2008. *Az udvari ember.* Fordította Vigh Éva. Mundus Kiadó, Budapest.
- Cicero, Marcus Tullius 2012. *Cicero összes retorikaelméleti művei.* Szerkesztette Adamik Tamás. Kalligram, Pozsony.
- Corbett, Edward, P. J. ed. 1969. Preface. *Rhetorical Analyses of Literary Works.* Oxford University Press, London–Toronto, VII–XXVIII. (Magyarul: Raátz Judit – Tóthfalussy Zsófia Sarolta [szerk.] 2012. *A retorikai elemzés.* ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 83–98.)
- Cornificius 2001. *A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika.* Fordította, utószóval és jegyzetekkel ellátta Adamik Tamás. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Druzsín Ferenc 2003. *A nevetés költészete.* Pont Kiadó, Budapest.

- Ercsey Sándor 1883. *Arany János életéből. Gyulai Pál előszavával és Arany János hatvan levelével.* Ráth Mór, Budapest.
- Ercsey Sándor 2004. *Arany János életéből.* Literator, Nagyvárad.
- Ferenczy Géza 1957. Arany János, nyelvünk bűvára és művelője. *Magyar Nyelvőr* 81: 387–402.
- Fontanier, Pierre 1977. *Les figures du discours.* Introduction par Gérard Genette. Flammarion, Paris.
- Hantz Jenő 1888. A humor és Arany János humora. *Figyelő* XXIV: 241–63, 351–88, XXV: 12–35.
- A. Jászó Anna 2014. A négy mesterrópus – történeti és kognitív szempontból. In: Veszelszki Ágnes – Lengyel Klára (szerk.): *Tudomány, technolektus, terminológia.* Éghajlat Könyvkiadó, Budapest, 213–29.
- Kardos Gy. József 2008. A szellem fölénye. Humor, komikum, szatíra Arany János műveiben. *Nap-út* 1: 12–20.
- Kibédi Varga Áron 1983. Retorika, poétika, műfajok. *Irodalomtörténet* LXV/3: 542–92.
- Z. Kovács Zoltán 2001. Arany humor. Arany János, Bolond Istók és a humor. In: Z. Kovács Zoltán – Milbacher Róbert (szerk.): *A maradék öröme. Tanulmányok a XIX. század magyar irodalmáról.* Osiris – Pompeji, Budapest–Szeged, 148–79.
- Nagy Ferenc 1968. A nyelvi humor főbb típusai. *Magyar Nyelvőr* 92: 10–22.
- Négyesy László 1917. Arany János és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 13: 129–41.
- Németh László 1975. Arany János. *Az én katedrám. II. kiadás,* 564–78 (eredetileg: 1932).
- Nyilasy Balázs 1998. *Arany János.* Korona Kiadó, Budapest.
- Nyilasy Balázs 2011. *A 19. századi modern magyar románc.* Argumentum, Budapest.
- Pécseli Király Imre 2017/1639. *Bevezetés a retorikába két könyvben.* Fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Anyanyelvápolók Szövetsége – Trezor Kiadó, Budapest.
- Perelman, Chaïm – Olbrechts-Tyteca, Lucie 1958. *La Nouvelle rhétorique. Traité de l'Argumentation.* Presses Universitaires de France, Paris.
- Perelman, Chaïm 1982. *The Realm of Rhetoric.* University of Notre Dame Press, Notre Dame – London.
- Perelman, Chaïm (közlés alatt). *A retorika birodalma.* Ford. Major Hajnalka. Tinta Könyvkiadó, Budapest (a francia eredeti: 1977).
- Quintilianus, Marcus Fabius 2008. *Szónoklattan.* Szerkesztette Adamik Tamás. Kalligram, Pozsony.
- Reviczky Gyula 1944. Arany mint humorista. *Reviczky Gyula összegyűjtött művei.* S. a. r. Paku Imre. Athenaeum, Budapest. (Fővárosi Lapok 1874, 231.)
- Riedl Frigyes 1982. *Arany János.* Szépirodalmi, Budapest (eredetileg: 1887).
- Sáfrán Györgyi 1973. *Arany János és Rozvány Erzsébet.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Sötér István 1965. Arany János. *A magyar irodalom története 4.* Szerk. Sötér István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 96–152.
- Szalay Károly 1983. *Komikum, szatíra, humor.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Szili József 1996. *Arany hogy istenül. Az Arany-lira posztmodernsége.* Argumentum, Budapest.
- Szinnyei Ferenc 1903. A humorról szóló magyar elméleti irodalom. *Egyetemes Philologiai Közlöny,* 653–66, 735–49.
- Szinnyei Ferenc 1905. Arany János humora. *Budapesti Szemle* 338: 229–50, 339: 373–99, 340: 56–90.
- Szörényi László 1989. „Multaddal valamit kezdeni”. *Tanulmányok.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Szvorényi József 1858. *Ékesszólástan.* Heckenast, Pest.
- Tarjányi Eszter 2013. *Arany János és a parodisztikus hagyomány.* Universitas Kiadó, Budapest.
- Tolnai Vilmos 1917. Arany nyelv művészetéről. *Budapesti Szemle* CLXX: 360–74.
- Vargha Balázs 1994. *Arany János játéka.* Enciklopédia Kiadó, Budapest.
- Arany János költeményeit a következő kiadásból idéztem: *Arany János összes költeményei.* I–III. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962.

Adamikné Jászó Anna

professor emeritus

ELTE BTK

Mai Magyar Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Adamikné Jászó, Anna

Humour and wisdom in argumentation: on the basis of János Arany's epic poetry

The theoretical introduction of this paper discusses János Arany's approach to humour and his rhetorical erudition. For instance, he was quite clear about the difference between formal logical argumentation and rhetorical argumentation. By *rhetoric*, the present author means the original, complex notion of rhetoric, resting on two pillars: argumentation and style. A humorous application of argumentation is discussed, for instance, in Chaïm Perelman's *New Rhetoric*.

Arany's humour is reflected by his application of rhetorical examples (paradeigma) and enthymemes, as well as that of toposes, that is, general sources of arguments. The paper cites a number of instances of toposes like definition (partition, categorisation), comparison, and relations (cause-and-effect, opposition, contradiction), mainly from Arany's epic poetry. Arany often employed parenthetical remarks, and humorous, sometimes ironic reflections and self-reflections. The profuseness of his style is illustrated by a handful of examples: ones that help the reader appreciate and comprehend sentence structures like *comparatio paratactica* and *zeugma*.

The author emphasises that stylistic devices and topos logic (patterns of thought) are inter-related. That interrelation has always been a major concern in systems of rhetoric. Familiarity with it is important for two reasons. It helps us distinguish between tropes and figures, and it helps us define the individual stylistic devices.

Literary historians used to emphasise the epic strand in Arany's poetry for a long time; later on, lyrical poems came to the fore (as in the current experimental textbook for secondary schools), even though it has been pointed out repeatedly over the past quarter of a century that equilibrium should be reached in this respect. Remarks concerning shortcomings and instances of bias in school-books also aim at creating balance.

Arany's poetry should be taught in today's secondary schools in its complex and versatile entirety: not just a narrow segment of his oeuvre but the complete picture, including his humorous poems. And above all, János Arany the man and poeta doctus, given that "it would be hard to tell if he was greater as a writer and poet, or as a man".

Keywords: humour, rhetoric, argumentation, example, enthymeme, topos logic, construction, figures of speech, tropes

A BEA beszélt nyelvi adatbázis tízéves fejlesztése és kutatási eredményei

Bevezetés

Különféle szövegekből létrehozott gyűjtemények már sok-sok évtizeddel ezelőtt is léteztek. Az írott nyelv korpuszai¹ sokfélék, közülük az első néhány, kisméretű korpusz már igyekezett kihasználni a korabeli számítógépek nyújtotta lehetőségeket az 1960-as években (Tognini Bonelli 2010). Mára már rendkívül sokféle, írott anyagokból álló adatbázis létezik, amelyeket különböző szempontok mentén osztályoznak (Lee 2010). A huszadik század ötvenes éveiben piacra került hordozható magnetofonok biztosították a beszédészövegek széles körű rögzítését, lehetővé téve az anyagok többszöri lejátszását és ezáltal a leiratok pontosabbá válását (szemben a korábban alkalmazott gyorsírással). Edinburgh-ban készült az első elektronikusan rögzített korpusz 1963 és 1965 között (Krishnamurthy 2004), amely 66 ezer szót tartalmazott formális társalgásokban (átirattal együtt). A számítógépek kis memóriakapacitása miatt a korpuszok fejlődése relatíve lassú volt. A beszélt nyelvi és annotált korpuszok létrehozása a nyolcvanas években nagyobb ütemben indult meg, eleinte főként skandináv tudósok kezdeményezésére, de angol, francia, héber, kínai, sőt fríz nyelven is jöttek létre korpuszok (Tognini Bonelli 2010). A beszédvizsgálatok iránt felélenkült érdeklődés vezetett a különféle beszédkorpuszok létrehozásához az elmúlt évtizedekben; mára már nem egy közülük „megakorpusznak” tekinthető (Lee 2010).

A nagy terjedelmű, előre meghatározott kritériumok mentén fejlesztett beszédadatbázisok létrehozását a beszéd kutatás egyik nagy forradalmaként tartják számon. A beszédadatbázis rögzített beszédanyagok rendszerezett gyűjteménye, amelynek létrejötte a technológia fejlődésének és a nagy memóriakapacitású számítógépnek köszönhető (Váradí 2000). Ennek eredményeként az elmúlt évtizedekben számos olyan kutatási kérdést lehetett sok beszélő, nagy mennyiségű beszédadatának feldolgozásával vizsgálni a különböző nyelvekben, amelyekre korábban nem volt lehetőség. Egyre jobban középpontba került a spontán beszéd tanulmányozása, amely jelzi a valós nyelvhasználat megismerésének az igényét, és amely az adatbázisok alkalmazása nélkül nem vagy csak nehezen volt teljesíthető. Nagy mennyiségű anyagon váltak vizsgálhatóvá az egyéni beszédjellemzők, a beszéd stílusfüggő változatai, úgynevezett finom fonetikai jelenségek, pszicholingvisztikai, pragmatikai, szociofonetikai sajátosságok. Újabb beszédtechnológiai vonatkozások kerültek előtérbe, mint például a beszélődetektálás, amelynek során a folyamatos beszédben az akusztikai jelből gépi úton határozzák meg, hogy mikor ki beszél. A beszéd kutatásban az adatbázisok használata módszertani szempontból is jelentős; biztosítja a kutató számára a beszédanyag relatív állandóságát, a célnak megfelelő azonosságokat és hasonlóságokat, a válogatás lehetőségét, így nagymértékben megkönnyíti az adott kutatáshoz szükséges adatközlők megtalálását.

A beszédadatbázisok különfélék lehetnek (Lee 2010; Gósy 2012); tartalmukat (a rögzített beszéd témakörei), a nyelvi anyagot (pl. beszédhangkapcsolatok, szósorok, mondatok, szövegek), a beszéd típust (pl. monológok, történetmesélések, párbeszéd, társalgások), a rögzítés körülményeit (laboratórium, terep, telefon) és egyéb sajátosságait (pl. a protokoll) meghatározza az adott kutatási cél. Terjedelmük igen nagy változatosságot mutat, a 170 000 szótól a 100 millió szóig,

¹ A tanulmány nem tér ki a korpusz és az adatbázis terminusok differenciálására (ezek olykor szinonimáként is előfordulnak). A hivatkozott szakirodalomban olvasható terminusok használatát megtartottuk.

és az adatközlők száma is nagyon különböző (rögzítettek adatbázist 40 amerikai angol beszélővel és 1395 japán adatközlővel). A korpuszok további fontos ismérve, hogy csak beszédanyagot tartalmaznak-e, avagy azok valamilyen módon lejegyzett változatai is a korpusz részei (ún. szövegfájlok), illetve hogy milyen mértékben lekérdezhetők.

A felnőttek beszédét rögzítő korpuszok mellett számos gyermeknyelvi is létezik, amelyek mérete és egyéb jellemzői – a felnőttekéihez hasonlóan – nagyon változatosak. 1984-ben hozták létre és a mai napig fejlesztik a CHILDES (Child Language Data Exchange System = Gyermeknyelvi adatsere rendszer, vö. MacWhinney 2000) adatbázist, amely különböző anyanyelvű gyermekek közléseit tartalmazza. Azóta további adatbázisok is készültek az elmúlt évtizedekben különféle életkorú gyermek adatközlőkkel (vö. Gyarmathy–Neuberger 2015).

Előzmények

A fonetika történetének más területeihez hasonlóan, a magyar kutatók az adatbázisok létrehozásában is úttörők voltak, noha a kezdetekben ezek szórványos beszédrögzítések, illetve inkább (strukturálatlan) beszédgyűjtemények voltak. Már Bartók Béla és Kodály Zoltán népdalfelvételein is található nyelvjárási adatok. 1912-ben Bíró Ányos bencés szerzetes a magyar nyelvjárási megőrzés érdekében rögzített nyelvjárási beszédet az ország több pontján (Kiss 2001). Az első világháború idején, az akkori Fonetikai Laboratórium vezetője, Balassa József irányításával történtek beszédfelvételek (úgy tudjuk, hogy ezek az Esztergom melletti fogolytábor 48 votják, baskír, tatár és orosz hadifoglyának beszédét tartalmazták). A felvételeket hordozható gramofonnal viaszhengerekre rögzítették; sajnos nem maradtak fenn, valószínűleg elvesztek (Gósy et al. 2011). Az első, ma is hozzáférhető, értékes anyag Hegedűs Lajos nevéhez fűződik, a munkálatok a 20. század negyvenes éveiben kezdődtek. A cél nyelvjárási hangfelvételek készítése volt földrajzilag különböző helyeken. Hegedűs Lajos így írt: „A hanglemezek anyagát elektro-mágneses átírókészülékkel kymográfra vihetjük és akár egész, akár egyes helyeinek időtartamát, hanglejtését, beszédszűneteit vagy ritmusát objektív vizsgálódás tárgyává tehetjük” (Hegedűs 1946: 6). Ez az adatbázis 414 beszélő anyagát tartalmazza (eredetileg üveg- és alumíniumalapú decilith- és lakklemezeket használtak). A felvételek száma mintegy 1700, összesen több mint 50 órányi beszédanyag, 840 lemezen. (Ezt a gyűjteményt az MTA Nyelvtudományi Intézet archiváltatta a 20. század kilencvenes éveinek végén – azóta Hegedűs-archívum néven áll a kutatók rendelkezésére korszerű adathordozókon az az 1200 hangfelvétel, amelyek archiválása megoldható volt, vö. Gósy et al. 2011.)

A kutatók (korábban és ma is) gyakran a saját kutatásaikhoz rögzítettek beszédanyagokat, például Szende Tamás, aki spontán beszédet vett fel az 1970-es években (1973). A Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Laboratóriumában készített, különféle műfajú felvételek egy része alkotja az úgynevezett Szalag korpuszt, amely a hetvenes években rögzített spontán beszédanyagokat tartalmaz (Auszmann 2015). Keszler Borbála osztálytermi beszédét rögzített a nyolcvanas években (1983). A *Budapesti Szociolingvisztikai Interjú* (BUSZI) a nyolcvanas évek végén 250 beszélővel (kazettás magnetofonra felvett, egyenként 2–3 órás interjúkat tartalmaz (Kontra 1988; Váradi 2003). Számítógépes lejegyzése, illetve kódolása is megtörtént. A BABEL nemzetközi szabvány alapján készült beszédadatbázis, 60 bemondóval felolvasatott anyagokat tartalmaz (Vicsi–Vig 1998). Az MTBA magyar telefonbeszéd-adatbázis vezetőkes és mobiltelefonról rögzített beszédkorpusz, 500 adatközlő felolvasásaiból áll (Vicsi et al. 2002; Vicsi 2010). A *Magyar nyelvjárási hangoskönyv* (<http://geolingua.elte.hu>) a *Magyar nyelvjárási olvasókönyv* (Hajdú–Kázmér 1974) különféle szövegeiből ad közre válogatást az eredeti hangfelvételekkel együtt. Videofelvételeket (111 fiatal beszélő, mintegy 50 órányi anyag, felolvasások, irányított beszélgetések, kötetlen társalgások) és azok annotálásait is tartalmazza a multimodális HuComTech adatbázis (Hunyadi 2011). A fejlesztők célja az volt, hogy lehetővé tegyék az ember-ember kommunikáció azon elemeinek és szerkezeti viszonyainak a tanulmányozását, amelyek relevánsak az ember-gép kommunikációban, és technológiai szempontból is megvalósíthatók. A nyelvjárási anyagok elemzését és térképezését a BihalBocs fejlesztés (<http://www.bihalbocs.hu>) tette lehetővé (Vékás 1999; Vargha 2008). A magyar nyelvjárási atlaszának (MNYA.) szerves része az a mintegy 461 órányi hangfelvétel, amely az 1960 és 1964 kö-

zött lezajlott ellenőrző gyűjtések során készült (25 szlovákiai és 327 magyarországi kutatóponton); spontánbeszéd-felvételeket is tartalmaz (Balogh–Végh 1975).

A felnőttnyelvi beszédkorpuszok mellett – csakúgy, mint más nyelveken – megjelentek a magyar gyermeknyelvi beszédadatbázisok. Erdemes megjegyezni, hogy 10 év és 16 év közötti falusi gyermekektől származó beszédfelvételeket (meséket és elbeszéléseket) már a Hegedüs-archívumban is találunk az 1940-es évekből (Menyhárt 2012). A gyermeknyelvi adatbázisok is meghatározott céllal készültek, a jellemzők tekintetében meglehetősen sokfélék (gyakran egy-egy kutató saját munkájához hozott létre gyermeknyelvi korpuszt). A teljesség igénye nélkül említünk néhányat; elsőként a SPECO projekt keretein belül készült adatbázist, amelyben 5 és 10 év közötti gyermekek ismételnék, illetve olvasnak fel hangkapcsolatokat, szavakat, mondatokat (Csatári et al. 1999). A Magyar Óvodai Nyelvi Korpusz (MONYEK) 4,5–5,5 éves, budapesti gyermekek 20–30 perces felvételeit tartalmazza (Mátyus–Orosz 2014). Ezekhez átírás, valamint morfoszintaktikai annotálás is készült. 2013-ban kezdték és jelenleg is fejlesztik a GABI, Gyermeknyelvi beszédAdatBázis és Információtár elnevezésű korpuszt (Bóna et al. 2014). Ez egy széles életkori spektrumot átfogó, sok szempontú kutatásra alkalmas, nagy mennyiségű hanganyagot tartalmazó gyermekbeszéd-adatbázis. A beszélői 3–18 éves gyermekek, illetve fiatalok, a beszédfelvételek 30–40 percesek; a felvételi protokollhoz a BEA adatbázis szolgált mintául.

A BEA adatbázis fejlesztése

A jelen tanulmányunk célja a BEA (BEszélt nyelvi Adatbázis) jellemzőinek és a rajta végzett különféle kutatások néhány irányának bemutatása. A BEA az MTA Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályának a fejlesztése, egy multifunkcionális beszédadatbázis, beszélőinek számát, a protokollt, a rögzítés körülményeit, az átíratait, illetve a nagyságát tekintve nemzetközi tekintetben is kiemelkedő. Nagy a jelentősége a tudományos és a társadalmi hasznosíthatóság tekintetében, hozzájárulás a nemzeti kulturális örökséghez, a budapesti beszélők nyelvhasználatának megőrzéséhez az utókor számára.

A BEA adatbázis fejlesztése 2007-ben, éppen tíz esztendővel ezelőtt kezdődött a célok és az alapvető jellemzők meghatározásával. Multifunkcionális beszédanyagot terveztünk létrehozni, amely a különféle nyelvészeti területek (pl. pszicholingvisztika, szociolingvisztika, pragmatika) kutatási igényeinek is képes megfelelni, egyúttal alkalmas a fonetika területein olyan beszédvizsgálatokra, amelyekhez megfelelő minőségű rögzítések szükségesek. Nem volt cél az adatközlők reprezentatív megjelenítése semmilyen tekintetben (ugyanakkor az adatbázis felvételei alapján reprezentatív minta egy adott kutatáshoz létrehozható). Kialakítottuk és érvényesítjük a *Humán vizsgálatokon alapuló nyelvészeti kutatások etikai szabályozásában* foglaltakat (az „1995. évi CXIX. törvény a kutatás és a közvetlen üzletszerzés célját szolgáló név- és lakcímadatok kezeléséről”, valamint az „1992. évi LXII. törvény a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról” figyelembevételével). Megtörtént az anonimizálás folyamatának kialakítása: az adatközlők kódokkal szerepelnek az adatbázisban, személyük azonosíthatatlan. Folyamatosan tekintetbe vesszük a korszerű felvételi technikákat, és bizonyos mértékig érvényesülnek (noha ez nem cél) a szociológiai tényezők (pl. az adatközlők iskolázottsága). A próbafelvételeket követően 2007 őszétől indult meg az adatbázis máig tartó fejlesztése.

A rögzített beszédanyagokkal kapcsolatosan időről időre felmerül az a kérdés, hogy vajon mennyire természeteské ezek a felvételek. Gyakran keveredik eközben a beszéd természetessége és a spontaneitása, ami abból is adódik, hogy a két fogalmat olykor egymás színimájaként használják. A spontán beszéd azt jelenti, hogy a beszélő előzetes felkészülés nélkül önti nyelvi formába a gondolatait, és ejti ki egy adott helyzetben, függetlenül attól, hogy például egy társalgásban vesz részt, avagy narratívát mond. A spontán közlés során a gondolatok kialakítása, a válogatás közöttük, a szükséges szavak, a grammatikai formák és a fonológiai, fonetikai tervezés egyidejűleg zajlik, miközben a kiejtés is folyamatban van (Levelt 1989; Gyarmathy 2015). A spontaneitás nem függ a beszélő aktuális lelkiállapotától, avagy az ismereteitől. A beszéd természetessége egészen más. Az a mód, ahogyan a beszédünket tervezzük, ahogyan a gondolatokból nyelvi szerkezetek lesznek, ahogyan beszélünk, kiejtjük a beszédhangokat, azok sorozatát, a frázisokat (stb.) változhat (változik

is) beszédhelyzetről beszédhelyzetre (de napszokról napszakra is). A természetesség skálán képzelhető el, ahol egy adott beszédprodukciónak számos tényező metszéspontjában jellemezhető. Meghatározó (lehet) a beszéd témája, az, hogy kik a beszédpartner(ek), a beszéd tartalma, célja, és mindez továbbá nem független a beszélő személyiségétől, aktuális lelkiállapotától, egészségétől és még számos más tényezőtől. Ezek vannak hatással a beszéd természetességére, vagyis arra, hogy egy adott beszédprodukciónak mennyire tükrözi a beszélőre jellemző, szokásos beszédmódot. A nem megszokott beszédhelyzet, magának a beszédrögzítésnek a ténye azonban befolyásolhatja az adatközlő szokásos beszédprodukciónak, azaz változhat az, amit a környezet természetesnek ítél. A mesterséges kommunikációs helyzet felerősítheti az önkontrollt, mivel a beszélő egy feltételezett elvárásnak próbál megfelelni (pl. a szavak megválasztása, a kiejtés egyfajta szabályozása), csakúgy, mint a kérdőívek kitöltésekor. A beszélők töreksenek egy vélt nyelvi norma megközelítésére (Szende 1973). Érdemes megemlíteni a szorongást is, amely általában hatással van a spontán beszéd folyamatosságára és a beszéd természetességére is, különösen a beszéd rögzítése esetén, de ebben a beszélők között nagy különbségek tapasztalhatók. A beszéd természetességét úgy is definiálják, hogy az megegyezik a beszélő szándékának megfelelő beszéddel (Wolfson 1976), illetve megfelel az adatközlő személyiségének (Nusbaum et al. 1995). Tapasztalataink szerint a BEA adatbázis felvételei során az adatközlők gyorsan alkalmazkodnak a helyzethez, a szorongásuk látványosan csökken, illetve elmúlik (ennek felvétel közben és utána is gyakran hangot adnak), beszédük tehát a szokásosnak, vagyis a körülményekhez képest természetesnek tekinthető.

A BEA felvételi protokollja

A beszédfelvételek meghatározott protokoll szerint készülnek, amely a rögzítendő beszédanyagok tartalmi vonatkozásait és technikai jellemzőit is előírja. Az adatbázis főként különféle típusú spontán beszédanyagokat tartalmaz, de a szélesebb kutathatóság érdekében mondatisméltéseket és felolvasásokat is magában foglal. A tartalmi protokoll a következő hat részből áll: mondatisméltés, narratíva, véleménykifejtés, tartalomösszegzés, társalgás, felolvasás. Az alábbiakban az egyes részeket ismertetjük.

1. A mondatisméltés 25 egyszerű és összetett mondatot tartalmaz. A tesztmondatok összeállításánál a fejlesztők figyelték a grammatikai szerkezet, a szórend és a koartikulációs szabályok változatosságára, például: *Az ügyfeleknek kompromisszumot kellett kötniük; Nem lehetett teljes bizonyossággal megítélni a vádlott elmeállapotát; A minap önmagát kiáltotta ki a legnagyobb énekesnek a világon; Nem kötött biztosítást, ezért kisebb vagyona került a kórházi ellátás.* A mondatok átlagosan 8–12 szóból állnak, ezek többségükben 3–4 szótagosak. A huszonöt mondatot úgy állították össze, hogy a megisméltésük még idősebb korban se okozzon túlzott kognitív megterhelést.

2. A narratíva az adatközlő életéről, családjáról, munkájáról, hobbjáról szól, jellegét tekintve többé-kevésbé összefüggő monologikus szöveg, amely egyben feszültségoldó is, hiszen az emberek rendszerint könnyedebben beszélnek a munkájukról vagy a hobbijukról, nem tartanak attól, hogy konkrét ismereteket várnak el tőlük.

3. A véleménykifejtés (amely nagyjából szintén narratíva) az interjúkészítő által megadott téma véleményezése. A felvetett témák általánosak és hétköznapiak, aktuális társadalmi, közéleti kérdésekkel kapcsolatosak, a róluk történő véleménykifejtés sem konkrét ismereteket, sem háttértudást nem kíván. Példák: a házasság, illetve együttélés; eutanázia; közlekedés a fővárosban; sztárok/celebek alkohol- és drogproblémái; ittasan okozott autóbalesetek; megúszott büntetések; a magántulajdon védelme; új adók, új szabályozások; BKV/MÁV sztrájk; motoros balesetek; az emberi szervek felajánlása. Ez a beszédfeladat bizonyos értelemben nehezebb, mint a megelőző, hiszen az adatközlőnek át kell gondolnia, mi a személyes véleménye az adott témáról, abból mennyit kíván elmondani, mit kíván elhallgatni. A beszélő ilyenkor nemegyszer felméri, hogy mi lehet az általános társadalmi vélekedés, és ő személy szerint ahhoz képest mit képvisel stb. Az interjúkészítő a témát

az adatközlő életkorának és a narratíva alapján hallott érdeklődési körének megfelelően választja ki, és rugalmasan alkalmazkodik a beszélőpartner mindenkori reakcióihoz.

4. A tartalomösszegzés voltaképpen irányított spontán beszéd. Az adatközlő felvételtől meghallgat egy-egy szöveget (ezeket női hanggal rögzítették, átlagos beszédtempóban), és ezt követően rögtön a saját szavaival el kell mondania a hallott tartalmat. Az egyik egy rövid tudománynpszerűsítő szöveg (174 szavas; 1 perc 37 mp tartamú), a másik egy anekdotaszerű történet (270 szavas; 2 perc 5 mp tartamú). Ennek a beszédfeladatnak a relatív nehézsége abból adódik, hogy a mindennapi kommunikációban ritkábban fordul elő, hogy egy hallott történetet vagy ismeretterjesztő szöveget a beszélőnek a saját szavaival kell elmondania. Ez a rész teljesen monologikus, a kísérletvezető nem szólal meg közben.

5. A társalgásban az adatközlőn és az interjúkészítőn kívül egy további személy vesz részt. A téma változó, az élet mindennapjaihoz kapcsolódik; ugyanazon adatközlő esetében mindig különbözik a véleménykifejtés témájától. A társalgás témáiból: karácsony, húsvét ünneplése; mobiltelefon kisgyermekeknek; új KRESZ és a biciklisek; halálbüntetés; dohányzási tilalom a szórakozóhelyeken; éjszakai élet, szórakozási lehetőségek Budapesten. Az interjúkészítő a témát ekkor is az adatközlő életkorának és érdeklődési körének figyelembevételével választja ki. A tapasztalatok alapján a társalgás a mindennapi beszédhelyzeteket legjobban modellező része a protokollnak. Itt ugyanis nemcsak az adatközlők beszélnek, hanem két másik személy is, a résztvevőknek van idejük többet gondolkodni (szemben a narratívákkal), és a helyzetből adódóan jobban elterelődik a figyelem a felvétel körülményeiről.

6. Az utolsó részben az adatközlő kétféle szöveget olvas fel; az egyik a huszonöt, korábban ismételt mondat, a másik egy tudomány-npszerűsítő cikk felolvasása, amely 291 szóból áll. A tapasztalatok szerint a hangos olvasás az adatközlőknek nem okoz nehézséget (módjuk van a meghangosítás előtt némán elolvasni a szövegeket).

A beszédrögzítés technikai paramétereit tekintve a legfontosabb követelmény a BEA adatbázis esetében a megfelelő jel/zaj viszonyú, széles frekvenciatartományú, magas dinamikájú, torzításmentes felvételek elkészítése és a biztosítása. Ez akusztikai szempontból megköveteli a zajszigetelt és visszhangmentesített helyiséget, elektronikus tekintetben pedig a megfelelő hangfelvevő és hangrögzítő rendszert. Mindezek miatt a korpusz beszédfelvételei az MTA Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályán található zajszigetelt szobában készülnek; a hangcsillapítás mértéke a külső környezethez képest 50 Hz-en 35 dB, 250 Hz fölött pedig ≥ 65 dB. A kritériumainknak megfelelő technikai háttér az Audio-technika AT4040 típusú kardioidkondenzátor-mikrofonok, a Phonic MM102 típusú 2 csatornás Phantom tápos analóg keverőpult, a GoldWave szoftver, illetve a 44,1 kHz-es mintavételezéssel közvetlenül a számítógépre történő digitális rögzítés biztosítja.

A BEA adatbázis felvételeinek statisztikai adatai

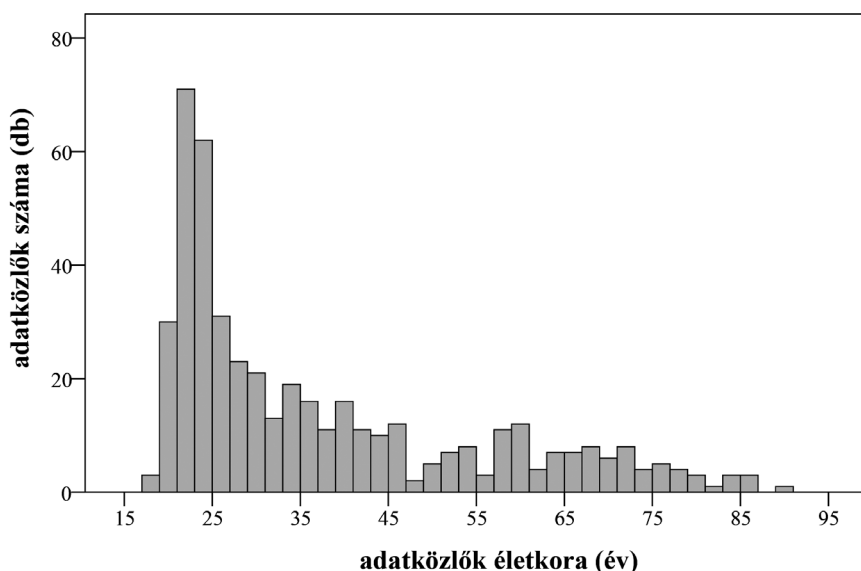
Az adatbázis felvételei anonimizáltak, az egyes beszélőket kódszámok jelölik. Minden felvétel esetében (név nélkül) rögzítik az alábbi információkat: a felvétel időtartama, az adatközlő neme, életkora, iskolai végzettsége, foglalkozása, súlya, magassága, dohányzási szokásai, a véleménykifejtés és a társalgás témája, illetve a felvételvezető és a társalgódó partner személye. Az adatközlők magasságának és súlyának a beírása a résztvevők bemondása alapján történik. Ezek az adatok lehetőséget nyújtanak az adatbázis széles körű kutathatóságára. A felvételek mintegy 85%-ában az interjúkészítő ugyanaz a fiatal kutató, ami kiváló lehetőséget nyújt például a beszédalkalmazkodás kutatására is.

A BEA adatközlői egynyelvű, köznyelvet beszélő budapestiek, jelenleg 461 beszélő, közülük 281 nő és 180 férfi, átlagéletkoruk 36,8 év (18 évestől 90 évesig). A beszélők iskolai végzettségét tekintve a felsőfokú végzettségük vannak többségben (54,66%), illetve magas az érettségizettek

aránya is (42,08%). Az adatközlők kis százaléka (3,25%) rendelkezik mindössze általános iskolai végzettséggel. Foglalkozásukat tekintve beszélőink között található általánosan ismert munkaköröket betöltők, például pedagógusok, gyógypedagógusok, orvosok, autószerelők, informatikusok, adminisztrátorok, színészek; de akadnak közöttük viszonylag ritkább foglalkozásokat űzők, például: cserépkályha-készítő, jelmeztervező, evangélikus lelkész, orgonaépítő, pókerjátékos, forgatókönyvíró, sajtótitkár és kaszkadőr.

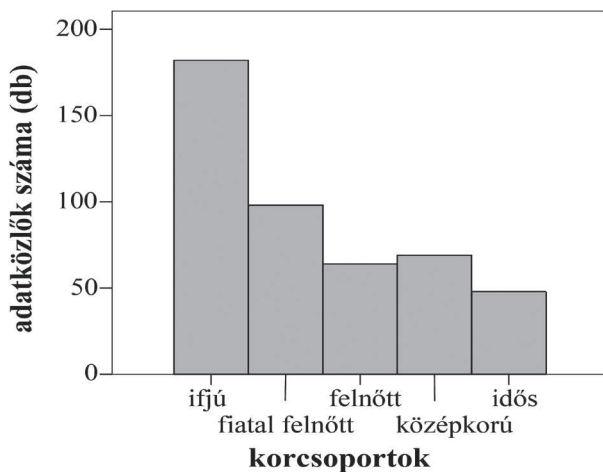
A BEA adatbázis jelenlegi 461 felvétele összesen 367 óra, 28 percnyi hanganyagot tesz ki. A legrövidebb felvétel 19 perc és 17 másodperc hosszú, míg a leghosszabb ennek a hétszerese, 2 óra 24 perc 47 másodperc. Egy felvétel átlagosan 47 perc 50 másodperc időtartamú.

Hangsúlyozzuk ismét, hogy az adatbázis fejlesztésekor nem volt cél sem az, hogy a társadalom demográfiai állapotát reprezentálja, ahogy az sem, hogy akár az életkort, a nemet, avagy az iskolai végzettséget tekintve kiegyenlített legyen. A BEA életkori eloszlását az 1. ábra szemlélteti. A legtöbb adatközlő a huszoneves korosztályba tartozik, míg a felnőttek és az idősek csoportja e tekintetben homogénebb. Ez nagyban összefügg azzal, hogy a felvételek általában hétköznapokon, munkaidőben készülnek, így azok érnek rá eljönni, akik még (vagy már) nem dolgoznak, illetve munkaidejük rugalmas.

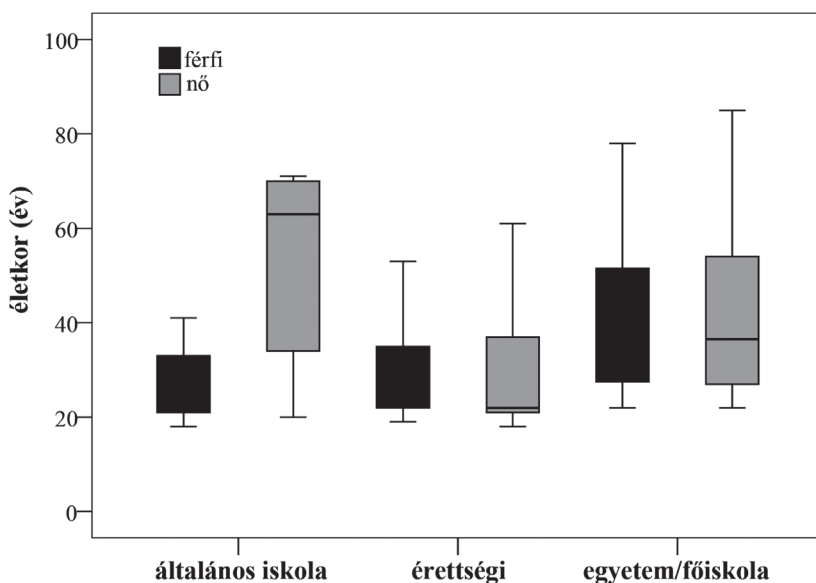
1. ábra. Az adatközlők életkori eloszlása

Az életkori adatok átláthatóbb szemléltetéséhez az adatközlőket (önkényesen) öt korcsoportra osztottuk: 1. ifjú (25 éves korig), 2. fiatal felnőtt (26–35 éves korig), 3. felnőtt (36–45 éves korig), 4. középkorú (46–65 éves korig) és 5. idős (66 éves kor felett). A 2. ábrán jól látszik, hogy az ifjúkorú adatközlők száma a legtöbb, a többi korcsoport beszélőszáma többé-kevésbé hasonló. A 25 év alattiak aránya a korpuszban 39,48%, a fiatal felnőtteké 21,26%, a felnőtteké 13,88%, a középkorúaké 14,97%, míg az időseké 10,41%.

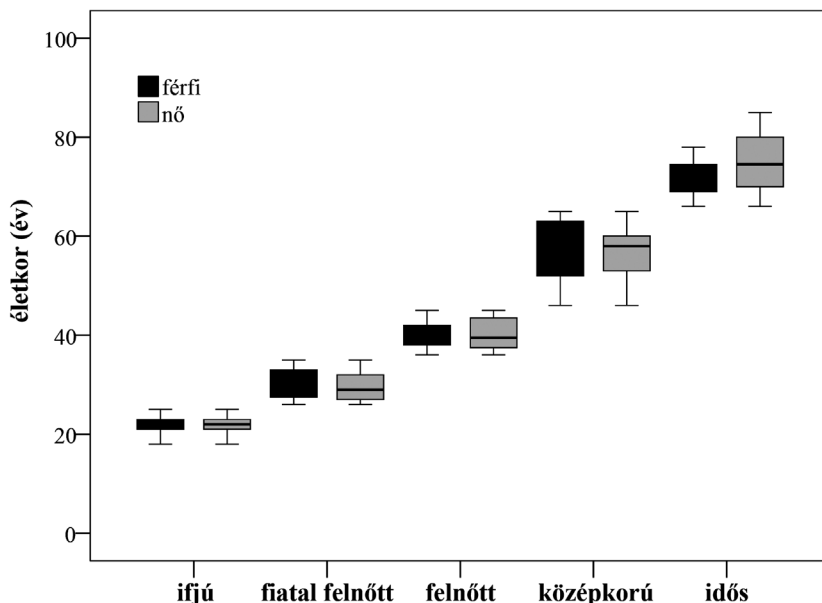
2. ábra. Az adatközlők korcsoportok szerinti eloszlása

Az adatközlők életkorát a nem és az iskolai végzettség függvényében vizsgálva megállapítható, hogy az érettségizettek és a felsőfokú végzettséggel rendelkezők között nincs jelentős eltérés a két nem között (3. ábra). Az előbbi csoportban a férfiak átlagéletkora 29,7 év (szórás: 19–73 év), a nők 31,9 év (szórás: 18–85 év), míg az utóbbiban a férfiaké 40,2 év (szórás: 22–90 év), a nőké 41,8 év (szórás: 22–85 év). Az általános iskolát végzettek csoportjában azonban a két nem számottevő különbséget mutat; a férfiak átlagéletkora itt 29,1 év (szórás: 18–58 év), a nőké 51,6 év (szórás: 20–71 év). Az adatok természetesen nem reprezentatívak.

3. ábra. Az életkor, a nem és az iskolai végzettség összefüggése

Az adatbázisban a nemek aránya nem kiegyenlített; a nők aránya 61%, a férfiaké 39%. Az átlagéletkort tekintve nincs jelentős különbség köztük; női adatközlőink átlagosan 37,5 évesek, míg a férfiak 35,8 évesek. Ez a kiegyenlítettség a korcsoportok szerinti bontásban is megfigyelhető (4. ábra). Az egyes csoportokban eltérés csak a nemek arányában jelentkezik. Az ifjúkorúak, a középkorúak és az idősek csoportjában kétszer annyi a női beszélő, mint a férfi.

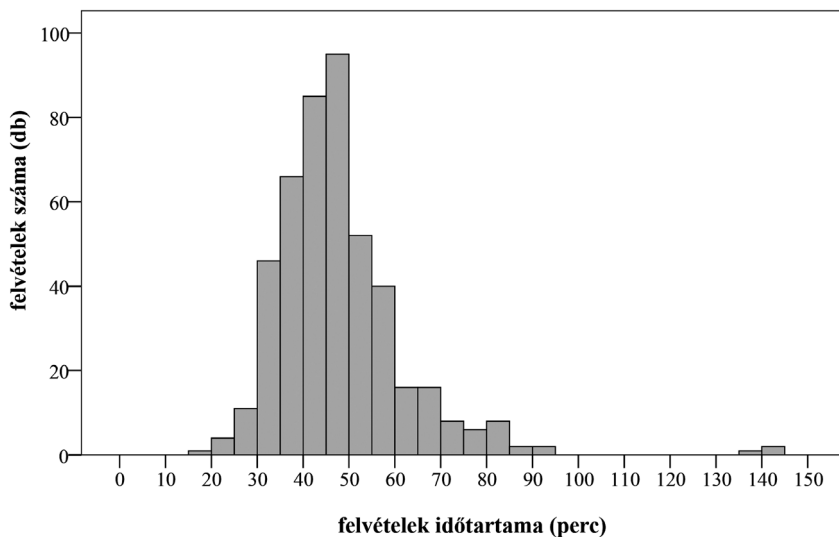

4. ábra. Az adatközlők életkora a nemek és a korcsoportok függvényében

Az adatközlők súlya átlagosan 70,8 kg (42–160 kg), magasságuk 172 cm (132–202 cm) volt. Ugyanez nemek szerinti bontásban a következőképp alakul. A férfi beszélők átlagos testmagassága csaknem 180 cm (165–202 cm), súlyuk 81,8 kg (51–160 kg); míg a nők átlagosan 166,9 cm magasak (148–197 cm) és átlagosan 63,8 kg-osak (42–113 kg) voltak. A 461 adatközlő közül csupán 83-an (18%) dohányoznak rendszeresen, 23-an (5%) csak alkalmanként, illetve már leszoktak, és 355-en (77%) egyáltalán nem dohányoznak. A férfiak és a nők aránya mindhárom csoportban hasonlóan alakul (mintegy 40% férfi, 60% nő).

Az egységes felvételi protokoll ellenére a hanganyagok időtartama változatos képet mutat (5. ábra). Előfordulnak ugyanis szűkszavú és vannak bőbeszédű adatközlők, de bármilyen egyéb külső vagy belső körülmény (pl. az adatközlő és a felvételvezető ismeretségi foka, az adott téma, az adatközlő hangulata, fiziológiai, egészségügyi állapota, időbeosztása stb.) is befolyásolhatja a felvétel hosszát. Az esetek döntő többségében 30 és 60 perc között valósul meg egy-egy felvétel; leggyakrabban – mint irtuk – mintegy háromnegyed órát vesz igénybe. Ha korcsoportok szerint elemezzük a felvételek hosszát, megállapítható, hogy a középkorúak beszéltek a leghosszabban (átlag: 49,9 perc), őket követték a fiatal felnőttek átlagosan 47 perccel, majd az idősek 46,9 perccel. Az ifjúkorúak átlagosan 44,8 percet beszéltek, míg a legrövidebb felvételek (43,5 perc) a felnőttektől származnak. Az elemzésbe a nemeket is bevonva megállapítható, hogy a férfiak sokkal homogénebb csoportot alkotnak, náluk nincsenek akkora különbségek a beszédtartamban az egyes korcsoportok között, mint a nőknél. A középkorú és a fiatal felnőtt férfiak felvételei a leghosszabbak, 48,4 perc, illetve 48,2 perc; őket követik az ifjak 47,3 perccel, majd az idősek 45,7 perccel, míg a legrövidebb a férfiaknál is a felnőttek beszédanyaga (44,4 perc). A nőknél a leghosszabb felvételek a középkorú

(51,4 perc) és az idős (48,1 perc) hölgyektől származnak, majd sorrendben a fiatal felnőttek következnek 45,9 perccel, míg az ifjúkorú (42,3 perc) és a felnőtt (42 perc) nők felvételei csaknem azonos időtartamúak.

5. ábra. A felvételek időtartamának eloszlása

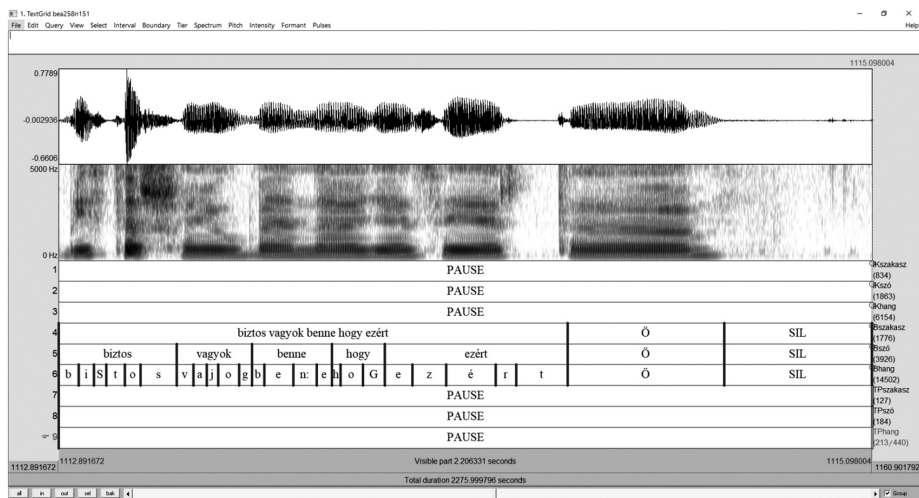
A BEA adatbázis lejegyzései

A BEA hanganyagainak lejegyzése az elmúlt 10 év során többféle módon zajlott. A kezdetekben ez egy elsődleges írásos tükröztetést takart; az átíratok a Microsoft Office Word programjában .doc formátumban, helyesírásban, központozás nélkül készültek, a későbbi feldolgozás szempontjából fontosnak ítélt adatok, mint például a megakadásjelenségek, illetve a fiziológiai hangadások jelölésével (az átíratok száma 167). A helyesíráson alapuló lejegyzés nem jelölte a kiejtés és a helyesírás eltéréseit, tehát nem érvényesítette a hasonulási, összeolvadási szabályokat (a *szabadság* szó nem *szabacccságként* lett lejegyezve).⁰ A megakadásjelenségek jelölése a vastagon szedett alak volt, és ha nem hangzott el javítás, a helyes szó []-ben lett megadva, például: *kell még **tenyér** meg **kej** [kenyér meg tej]*. A lejegyzésben jelölve voltak a néma és a kitöltött szünetek, nyújtások, a spontán beszédben gyakran használt, nem szótári alakban előforduló szavak (pl. *asszem, nem tom*), az idegen szavak, rövidítések, betűszók, mozaikszók, illetőleg a lejegyző számára értelmezhetetlen közlésrészek. Az elsődleges lejegyzések a kutatók munkáját megkönnyíteni hivatott durva átíratok voltak.

A későbbiekben a kutatási igények, illetve az automatikus, gépi beszédfelismerésben történő felhasználás szükségessé tették a lejegyzési elvek újragondolását és a szoftveres háttér megváltoztatását. 2010 októberétől a Word-dokumentumban történő átírást felváltotta a Transcriber szoftverrel történő lejegyzés, és ezzel egyidejűleg megkezdődött a már elkészült 167 darab, Wordben lejegyzett anyag Transcriberbe történő átkonvertálása. A Transcriber programban 179 lejegyzés készült el, amelyeknek nagy előnye, hogy az írott szöveg és a hanganyag egyszerre látható és hallható; a program lehetővé teszi a beszéd szegmentálását, címkézését és leírását (Barras et al. 1998). (A BEA Transcriberes lejegyzéséről bővebben lásd Gyarmathy–Neuberger 2011.)

Noha az imént röviden bemutatott lejegyzési mód a beszédfelismeréssel kapcsolatos kutatásokban kiválóan használható, más vizsgálatok számára a felhasználhatósága korlátozott. Nem alkalmas fonetikai mérésekre, elemzésekre. Ahhoz, hogy az adatbázis eredeti céljainak megfelelő-

en minél szélesebb körben felhasználhatóvá válhasson, a Fonetikai Osztály munkatársai 2014-ben kidolgoztak egy újabb, a Praat szoftverben (Boersma–Weenink 2013) történő lejegyzési rendszert. Ennek lényege, hogy a lejegyzés során a hangfájl mellé egy szöveges fájl is készül, amely egyrészt az elhangzott közléseket tartalmazza, másrészt a beszédanyagot kisebb szegmentumokra bontja időbélyegek alkalmazásával. Az annotálás a nemzetközileg használt Praat programban a leiratok kattós ellenőrzésével, illetve statisztikai kontrolljával történik. A Praat komplex akusztikai jelfeldolgozó, amely lehetőséget nyújt az annotálásra is. A BEA beszédanyagának lejegyzése ekkor három szinten történik: beszédszakaszok, szavak és beszédhangok szintjén (vö. Gyarmathy et al. 2014). A társalgási részben ez összesen kilenc címkesort jelent (a társalgásokban három beszélő vesz részt). Ennek a lejegyzési rendszernek a használatával 110 átirat készült el, további 29 pedig folyamatban van (6. ábra).

6. ábra. A BEA adatbázis háromszintű lejegyzése (részlet társalgásból)

Kutatások az adatbázis alapján

Számos kutatás történt az adatbázison az elmúlt tíz évben, a publikációk hazai és nemzetközi folyóiratokban, szerkesztett kötetekben, monográfiákban láttak napvilágot (pl. a *Beszéd kutatás c. folyóirat számaiban*, a *Beszéd, adatbázis, kutatások* [2012], *A spontán beszéd sajátosságai az időskorban* [2013], a *Hezitációs jelenségek a magyar beszédben* [2014], a *Diszharmonikus jelenségek a beszédben* [2015], *A spontán beszéd prosódiai szerkezete* [2015], a *Morfémák időzítési mintázatai a beszédben* [2017], avagy a *Megakadásjelenségek a magyar spontán beszédben* [2017] című kötetekben). A vizsgálatok a beszéd számos területén folytak és folynak most is a beszédtervezési mechanizmus megismerésétől az akusztikai-fonetikai elemzéseken át pszicholingvisztikai, pragmatikai, szociolingvisztikai és beszédtechnológiai kérdések tanulmányozásáig.

A spontán beszéd vizsgálatának eredményei hozzájárulnak az elméleti nyelvészeti területeken folyó kutatásokhoz is. A gyakorisági mutatók a hangzó nyelv rendszerszerű leírásának fontos aspektusát képviselik. A nagy mennyiségű rögzített beszédanyag tényeinek feldolgozása lehetőséget nyújt a nyelvi norma kérdésének új szempontú elemzésére. A fonetikai kutatások számos, korábban nem vizsgált jelenséget és folyamatot jellemeztek és irtak le mérőszámokon alapuló elemzések eredményeként a BEA alapján. Nagy adatmennyiségen elemezték a magánhangzók koartikulációs mezőit, a különböző képzésmódú mássalhangzók hangszerzetének módosulását, zöngétlen zárhangok egymásra hatását, beszédhangok időviszonyait. Foglalkoztak a szavak fonetikai és nyelv-

használati jellemzőivel. Bemutatták a magánhangzók frázisvégi nyúlásának nyelvspecifikus mintázatát, az összetett képzésű zármássalhangzók temporális és spektrális sajátosságait, a különböző mássalhangzó-kapcsolatok egymásra hatásának fonetikai ismérveit, valamint a spontán beszédre jellemző redukciós, időzítési és glottalizációs folyamatokat (a tipikus és atipikus fonáció előfordulásait). Iga-zolták a magánhangzók stabilitását a beszédben, a zármássalhangzók és a közelítőhangok fonetikai realizációját, a hiátus beszélspecifikus ejtési módozatait a spontán közlésekben, valamint a beszéd-tempó hatásait a kiejtésre.

Több kutatást folytattak a fonológia és a fonetika érintkezési területein, mint például a fonológiaiag rövid és hosszú magánhangzók időtartamának megvalósulása a spontán beszédben, a /h/ fonéma ejtési realizációinak bemutatása, illetve az obstruensek zöngésségi oppozíciójában a fonetikai helyzetnek és a hangkörnyezetnek a zöngésségre gyakorolt hatása. Számos aspektusban elemezték a spontán beszéd egyes prozódiai jellemzőit (pl. a beszéddallam határjelző funkcióját, prozódiai és szintaktikai összefüggéseket), valamint pragmatikai sajátosságait. A társalgáselemzés számos új eredményt hozott, beleértve az univerzális és nyelvspecifikus sajátosságok, illetve a beszélőalkalmazkodás egyes jellemzőinek a leírását. A beszédtervezési folyamatok különféle diszharmóniás jelenségeinek felszíni következményeit értelmezték a tervezés és a kivitelezés összefüggéseiben. Számos kutatás irányult az önellenőrzési folyamatok vizsgálatára a spontán közlésekben. A beszéd alapján kialakított beszélői profil fejlesztésében azonosították az egyéni beszédjellemzők és a fizikai felépítés összefüggéseit. Kutatások folytak a spontán beszédre jellemző nonverbális jelenségek (nevetés, krákogás, hümmögés, nyammogás) funkcionális és fonetikai szempontú megismerésére.

A BEA adatbázis munkálatai 2007-ben kezdődtek. Az elmúlt tíz év alatt jelentős eredmények születtek, mind a fejlesztés, mind az adatbázison végzett sokféle kutatás tekintetében.

SZAKIRODALOM

- Auszmann Anita 2015. A spontán beszéd időviszonyai 40 évvel ezelőtti és mai beszélőknél. In: Gósy Mária (szerk.): *Diszharmóniás jelenségek a beszédben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 219–34.
- Balogh Lajos – Végh József 1975. A magyar nyelvjárások atlaszához kapcsolódó hangfelvételek In: Deme László – Imre Samu (szerk.): *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti, módszertani kérdései*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 257–62.
- Barras, Claude – Geoffrois, Edouard – Wu, Zhibiao – Liberman, Mark 1998. Transcriber: a free tool for segmenting, labeling and transcribing speech. *First International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC)*, 1373–6.
- Boersma, Paul – Weenink, David 2013. *Praat: Doing phonetics by computer* [Komputer program]. <http://www.praat.org> Letöltés: 2013. szeptember 15.
- Bóna Judit 2013. *A spontán beszéd sajátosságai az időskorban*. (Beszéd – Kutatás – Alkalmazás 2.) ELTE–Eötvös Kiadó, Budapest.
- Bóna Judit – Imre Angéla – Markó Alexandra – Váradi Viola – Gósy Mária 2014. GABI – Gyermeknyelvi Beszédadatbázis és Információtár. *Beszédkutató* 2014: 246–51.
- Csatári, Ferenc – Bakcsi, Zsolt – Vicsi, Klára 1999. A Hungarian child database for speech processing applications. *ESCA Proceedings*, BME, Budapest, 2231–4.
- Gósy Mária 2012. Multifunkcionális beszélt nyelvi adatbázis – BEA. Prószyk Gábor – Váradi Tamás szerk. 2012. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIV*. Nyelvtudományi kutatások. Akadémiai Kiadó, Budapest, 329–49.
- Gósy Mária – Horváth Viktória – Nikléczy Péter 2011. A Hegedűs-archívum mint korszerű adatbázis. In: Báth M. János – Vargha Fruzsina Sára (szerk.): *Hangok – helyek*. ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet, Budapest, 85–103.
- Gósy Mária szerk. 2012. *Beszéd, adatbázis, kutatások*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gósy Mária szerk. 2015. *Diszharmóniás jelenségek a beszédben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Gósy Mária – Krepsz Valéria 2017. *Morfémák időzítési mintázatai a beszédben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Gyarmathy Dorottya 2015. Diszharmóniás jelenségek, megakadások a beszédben. In: Gósy Mária (szerk.): *Diszharmóniás jelenségek a beszédben*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 9–49.
- Gyarmathy Dorottya 2017. *Megakadásjelenségek a magyar spontán beszédben* MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.

- Gyarmathy Dorottya – Neuberger Tilda 2011. A BEA adatbázis alkalmazásfüggő lejegyzései *Beszédkutatás* 19: 109–20.
- Gyarmathy Dorottya – Neuberger Tilda – Grácsi Tekla Etelka 2014. Lejegyzési útmutató a BEA Spontánbeszéd-adatbázis háromszintű annotálásához. *Alkalmazott Nyelvtudomány* XIV/1–2. 35–45.
- Gyarmathy Dorottya – Neuberger Tilda 2015. Egy hiánypótló adatbázis: a Tini BEA. *Beszédkutatás* 23: 209–22.
- Hajdú Mihály – Kázmér Miklós 1974. *Magyar nyelvjárási olvasókönyv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hegedűs Lajos 1946. *Népi beszéletések az Ormánságból*. Szabadság Pécsi Nyomda és Könyvkiadó Kft., Pécs.
- Horváth Viktória 2014. *Hezitációs jelenségek a magyar beszédben*. ELTE–Eötvös Kiadó, Budapest.
- Hunyadi László 2011. A multimodális ember-gép kommunikáció technológiái – elméleti modellezés és alkalmazás a beszédfeldolgozásban. In: Németh T. Enikő (szerk.): *Ember-gép kapcsolat. A multimodális ember-gép kommunikáció modellezésének alapjai*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 15–41.
- Keszler Borbála 1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Rác Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegana köréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 164–202.
- Kiss Jenő szerk. 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kontra Miklós 1988. Bevezető. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Linguistica, Series A, Studia et Dissertationes 1. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1–4.
- Krishnamurthy, Ramesh szerk. 2004. *English collocation studies*. Continuum, London.
- Lee, David Y. W. 2010. What corpora are available? *The Routledge handbook of corpus linguistics*. Routledge. www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9780203856949.ch9. Letöltés: 2017. szeptember 18.
- Levelt, Willem J. M. 1989. *Speaking: From intention to articulation*. MIT Press, Cambridge, MA.
- MacWhinney, Brian 2000. *The CHILDES project: Tools for analyzing talk*. Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, New Jersey.
- Markó Alexandra 2015. *A spontán beszéd prozódiai szerkezete*. Nyelvtudományi Értekezések 166. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mátyus Kinga – Orosz György 2014. MONYEK – Morfológiailag egyértelműsített óvodai nyelvi korpusz. *Beszédkutatás* 2014: 237–45.
- Menyhárt Krisztina 2012. A beszéd temporális jellemzői 60 évvel ezelőtti gyermek beszélőknél. *Beszédkutatás* 2012: 246–59.
- Nusbaum, Howard C. – Francis, Alexander L. – Henly, Anne S. 1995. Measuring the naturalness of synthetic speech. *International Journal of Speech Technology* 1: 7–19.
- Szende Tamás 1973. *Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói*. Nyelvtudományi Értekezések 81. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tognini Bonelli, Elena 2010. Theoretical overview of the evolution of corpus linguistics. In: *The Routledge handbook of corpus linguistics*. Routledge. www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9780203856949.ch2. Letöltés: 2017. szeptember 18.
- Vargha Fruzsina 2008. Nyelvjárási és helynévtörténeti anyagok számítógépes feldolgozása. In: Alabán, František (szerk.): *Kontextus – Filológia – Kultúra II*. Banská Bystrica, 75–82.
- Váradí Tamás 2000. Modern nyelvi technológiák a magyar nyelvért. In: Kiefer Ferenc – Gósy Mária (szerk.): *Helyzetkép a magyar nyelvtudományról*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 146–56.
- Váradí Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 339–59.
- Vékás Domokos 1999. Informatikai lehetőségek a dialektológiában, különös tekintettel a fonetikai szempontokra. Kézirat. ELTE Fonetikai Tanszék, Budapest.
- Vicsi Klára – Vig Attila 1998. Az első magyar nyelvű beszédadatbázis. *Beszédkutatás '98*: 163–78.
- Vicsi Klára – Tóth László – Kocsor András – Gordos Géza – Csirik József 2002. MTBA – magyar nyelvű telefonbeszéd-adatbázis. *Híradástechnika* 8: 35–9.
- Vicsi Klára 2010. Adatbázisok a beszédtechnológia szolgálatában. In: Németh Géza – Olasz Gábor (szerk.): *A magyar beszéd – beszédkutatás, beszédtechnológia, beszédinformációs rendszerek*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 262–32.
- Wolfson, Nessa 1976. *Speech events and natural speech: Some implications for sociolinguistic methodology*. Cambridge University Press, Cambridge.

Gósy Mária – Gyarmathy Dorottya
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Gósy, Mária – Gyarmathy, Dorottya

Large, multifunctional Hungarian speech database (BEA)

The ten-year development of the multifunctional BEA spontaneous speech database is noteworthy both nationally and internationally. This database contributes to the enlargement of the national cultural heritage: the preservation of the speech production and speaking styles of Hungarian-speaking adults of Budapest. By now, the database consists of a 367-hour recorded speech material produced by 461 adult speakers of ages between 18 and 90, recorded under the very same conditions. There are various descriptions of the speech materials including annotations of 139 subjects within the Praat software. There are numerous studies based on the speech materials of this database. Investigations concerned the acoustic-phonetic characteristics of the speech sounds, co-articulation processes, the phonology-phonetics interface, phrase-final lengthening, hiatus, speech melody, as well as various disfluency patterns and self-repair strategies in spontaneous utterances. Researchers focused also on the interrelations between speech planning and pronunciation that made it possible to describe spontaneous speech processes. The objective analysis of the speech production variability provides new ways to investigate individual characteristics of speech and language use in general.

Keywords: spontaneous speech, database, uniform protocol, text transcripts, database-based research

Idegen eredetű, jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövek tárgyesete a magyar nyelvben

1. Bevezetés, témamegjelölés

A magyar anyanyelvi beszélők jelentős hányada¹ az idegen eredetű, erősen jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő főnevek tárgyesetét kötőhangzó betoldása nélkül teszi tárgyesetbe (pl. *Tom Hankst, fájl*). Ez a jelenség azért is meglepő, mert a kevésbé jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövek tárgyesetében megjelenik a kötőhangzó (pl. *tapsot, bokszt*), éppen ezért elvárható volna a kötőhangzó megjelenése a jelöltebb mássalhangzó-kapcsolatok és a tárgyrag között.

Dolgozatomban tisztázom a jelöltség és jelöletlenség fogalmát, kitérek a szótagszerkezet felépítésére, a szonoritási sorba rendezésre, majd a vizsgált jelenséget optimalitáselméleti keretben kísérlem meg megválaszolni.

2. Jelöltség, szótagszerkezet, szonoritás

2.1. Jelöltség

Mindenekelőtt tisztázzuk a bevezetésben használt jelöltség fogalmát. A jelöltség-jelöletlenség terminuspár arra vonatkozik, hogy egy nyelvi egység megformálási módja mennyiben felel meg vagy éppen tér el bizonyos univerzális, tipológiai és/vagy rendszerszintű szabályoktól vagy elvektől (vö.

¹ A Google kereső találatainak száma alapján, lásd később.

SUMMARY

Gósy, Mária – Gyarmathy, Dorottya

Large, multifunctional Hungarian speech database (BEA)

The ten-year development of the multifunctional BEA spontaneous speech database is noteworthy both nationally and internationally. This database contributes to the enlargement of the national cultural heritage: the preservation of the speech production and speaking styles of Hungarian-speaking adults of Budapest. By now, the database consists of a 367-hour recorded speech material produced by 461 adult speakers of ages between 18 and 90, recorded under the very same conditions. There are various descriptions of the speech materials including annotations of 139 subjects within the Praat software. There are numerous studies based on the speech materials of this database. Investigations concerned the acoustic-phonetic characteristics of the speech sounds, co-articulation processes, the phonology-phonetics interface, phrase-final lengthening, hiatus, speech melody, as well as various disfluency patterns and self-repair strategies in spontaneous utterances. Researchers focused also on the interrelations between speech planning and pronunciation that made it possible to describe spontaneous speech processes. The objective analysis of the speech production variability provides new ways to investigate individual characteristics of speech and language use in general.

Keywords: spontaneous speech, database, uniform protocol, text transcripts, database-based research

Idegen eredetű, jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövek tárgyesete a magyar nyelvben

1. Bevezetés, témamegjelölés

A magyar anyanyelvi beszélők jelentős hányada¹ az idegen eredetű, erősen jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő főnevek tárgyesetét kötőhangzó betoldása nélkül teszi tárgyesetbe (pl. *Tom Hankst, fájl*). Ez a jelenség azért is meglepő, mert a kevésbé jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövek tárgyesetében megjelenik a kötőhangzó (pl. *tapsot, bokszt*), éppen ezért elvárható volna a kötőhangzó megjelenése a jelöltebb mássalhangzó-kapcsolatok és a tárgyrag között.

Dolgozatomban tisztázom a jelöltség és jelöletlenség fogalmát, kitérek a szótagszerkezet felépítésére, a szonoritási sorba rendezésre, majd a vizsgált jelenséget optimalitáselméleti keretben kísérlem meg megválaszolni.

2. Jelöltség, szótagszerkezet, szonoritás

2.1. Jelöltség

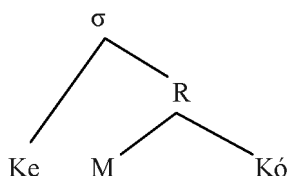
Mindenekelőtt tisztázzuk a bevezetésben használt jelöltség fogalmát. A jelöltség-jelöletlenség terminuspár arra vonatkozik, hogy egy nyelvi egység megformálási módja mennyiben felel meg vagy éppen tér el bizonyos univerzális, tipológiai és/vagy rendszerszintű szabályoktól vagy elvektől (vö.

¹ A Google kereső találatainak száma alapján, lásd később.

Ladányi 2007: 29). Az összefüggések alapján elvárt alakoktól eltérő, vagyis kivételes alakokat tekintjük jelölt alakoknak. Leegyszerűsítve a dolgot azt mondhatjuk, hogy minél ritkább, annál jelöltebb egy alak. Mivel a hármás mássalhangzó-torlódások jóval ritkábbak a világ nyelveiben, mint a kettősök, a magyar nyelv esetében is a hármás mássalhangzó-kapcsolatok jelöltebbek a kettős mássalhangzó-kapcsolatoknál. Azaz például a *lap* szavunknál jelöltebb a *taps* szó, míg ennél is jelöltebb a *borscs* szavunk.

2.2. Szótagszerkezet, szonoritás

Cikkemben Törkenczynek (1994) a szótagról szóló leírását veszem alapul. Ennek alapján a szótag hierarchikus szerkezetű, ábrázolása a következő (Törkenczy 1994: 275–6):

1. ábra. A szótag szerkezete

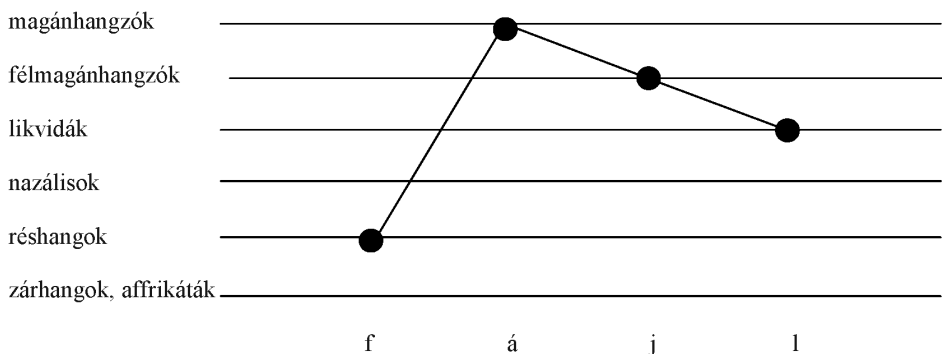
A σ jelöli a szótagot, amelynek összetevői a **szótagkezdet** (Ke), a **rím** (R), a **mag** (M) és a **kóda** (Kó). Ez a szerkezet épül rá a szegmentumok jegykötegeire úgy, hogy a szótagfa terminális elemei közvetlenül csatlakoznak az időtengelyhez, amelyek elemei csatlakoznak a jegykötegekhez. Az ábráról leolvasható, hogy a mag és a kóda között szorosabb kapcsolat van, mint a szótagkezdet és a mag között.

A szótagkezdetet nem tagolhatja semmilyen morfémahatár, és csupán mássalhangzó állhat benne. A magyarban a szótagkezdet lehet üres, nem elágazó vagy elágazó (Törkenczy 1994: 278).

A szótagmag által uralt X-hez csak [-msh, +szon] jegyekkel rendelkező magánhangzót lehet kapcsolni. A magyar mag lehet elágazó vagy nem elágazó (Törkenczy 1994: 333).

A kódat, a szótagkezdettel eltérően, tagolhatja morfémahatár. Akárcsak a szótagkezdetben itt is csak mássalhangzó fordulhat elő. A kóda lehet üres, nem elágazó vagy elágazó (Törkenczy 1994: 296).

Mindezek alapján a legtöbb szegmentumot tartalmazó szótag szerkezete a következőképpen nézhet ki:

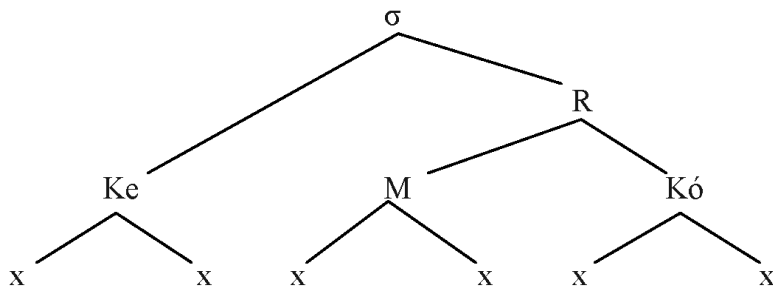

2. ábra. A fáj szó szonoritása

Hierarchikus szótagmodell esetén kétféle szabállyal kell számolnunk. Az egyik fajta a szótagon belüli szegmentumok lineáris sorrendjét határozza meg, a másik pedig arra vonatkozik, hogy a szegmentumok hogyan szerveződnek szótagösszetevőkbe. Általánosan elfogadott megállapítás, hogy az univerzális szonoritási hierarchiára való hivatkozással a szótagon belüli szegmentumok lineáris sorrendje nagyrészt megjósolható. A szonoritási hierarchia azt mondja ki, hogy szótagon belül a mag felé haladva nő a szegmentumok szonoritása (ami a szegmentumok fonológiai tulajdonsága), onnan kifelé pedig csökken. A szonoritási sorbarende­zés a következőképpen néz ki növekvő sorrendben, kezdve a legkevésbé szonoráns szegmentumokkal, haladva a legszonoránsabbakig (Törkenczy 1994: 276): {zárhangok, affrikáták} < réshangok < nazálisok < likvidák < félmagánhangzók < magánhangzók.

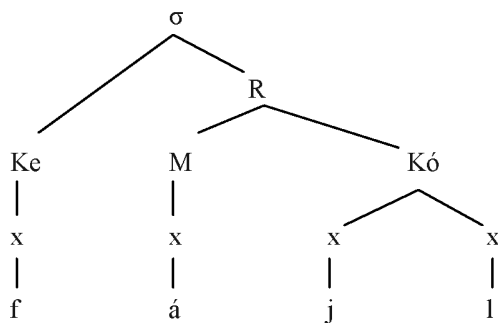
A szonoritási sorba rendezést egyetemes elvnek tekintjük, azaz része az univerzális grammatikának, így az egyes nyelvek nyelvtanainak ezt nem kell tartalmaznia. A szonoritási sorba rendezés ugyanakkor nem kizárólagos érvényű, előfordulhatnak olyan alakok, amelyek eltérnek tőle, vagy sértik.

Mindezek után nézzük meg a bevezetőben már említett *fájl* és *Hanks* szavak szótagszerkezetének ábrázolását és hangjainak szonoritási sorba rendezését. A *fájl* szó hangjai szonoritási sorba rendezésének az ábrázolása a következő:

3. ábra. A csupa elágazó összetevőket tartalmazó szótag szerkezete

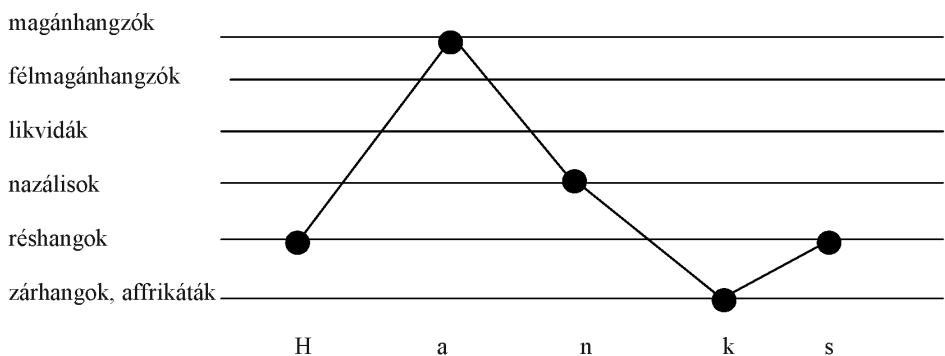
A *fájl* szavunk tehát az ábra alapján nem sérti a szonoritási sorba rendezést.² Szótagszerkezetének ábrázolása pedig így néz ki:

4. ábra. A *fájl* szó szerkezetének ábrázolása

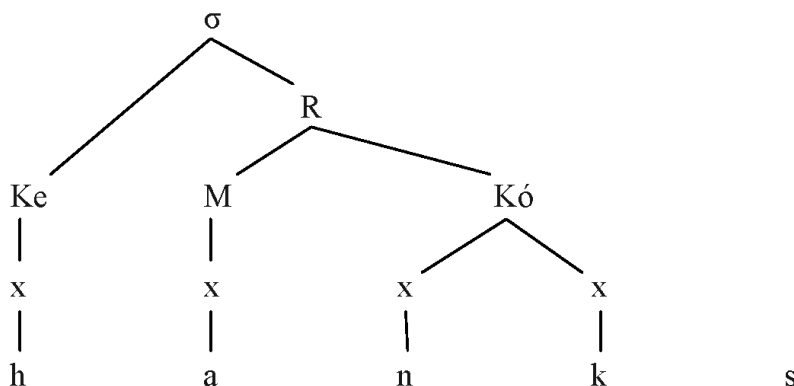
² A kettős mássalhangzó-kapcsolatra végződő magyar alakok, amelyek nem sértik a szonoritási sorba rendezést, például a *bors*, kötőhangzó betoldásával állnak tárgyesetben. Érdekes, hogy a *fájl* alak nem követi ezt a mintázatot (az ingadozás a kötőhangzó nélküli és a kötőhangzós alakváltozatok között igen csekély, lásd később), hiszen míg *bors* > *borsot*, addig *fájl* > *fájlt*.

Egyik ábrázolás esetében sem ütközünk különösebb nehézségbe. Vizsgáljuk meg a *Hanks* főnevet is.

5. ábra. A *Hanks* főnév szonoritása

A *Hanks* szóalak megsérti a szonoritási sorba rendezést, hiszen az utolsó [s] réshang szonoránsabb az öt közvetlenül megelőző [k] zárhangnál. A szonoritási sorba rendezés megsértésének feloldása előtt nézzük meg a szótagszerkezeti ábrázolást is:

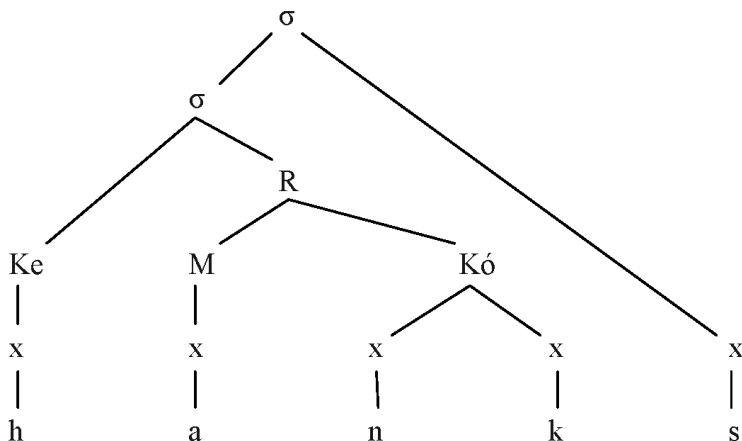
6. ábra. A *Hanks* főnév szerkezetének ábrázolása

A szótagszerkezetre vonatkozó korábban megállapított kritériumok értelmében a *Hanks* főnév utolsó hangja nem tud semmilyen csomóponttal kapcsolódni. A kialakult helyzet feloldására vezetünk be az **extraszillabikusság** fogalmát. Clements és Keyser (1983: 39) azt mondja, hogy az extraszillabikus mássalhangzók nem tagjai egyetlen szótagnak sem. Martin Neef (2004: 255–6) úgy finomítja ezt a megfogalmazást, hogy az extraszillabikus mássalhangzók ugyan pótlólagosan kapcsolódnak a szótaghoz, de mégis a szótaghoz tartoznak. Az ilyen extraszillabikus mássalhangzókra nem vonatkoznak az egyéb szótagösszetevőkre vonatkozó megszorítások, mint például a szonoritási sorba rendezés.

A szonoritási sorba rendezés hatókörén kívül eső extraszillabikus mássalhangzókat a különböző szerzők különböző prozódiai csomópontokhoz rendelik. A magyar nyelv esetében Törkenczy Miklós (1994: 314–27) bevezeti a **szótagutó** (SzU) fogalmát, amelyet a szótaghoz lehet csatolni, és amely nem befolyásolja a szótag fonotaktikai grammatikalitását. Az egyes szótagutókat engedélyeztetni kell, megjelenésüket pedig különböző megkötések szorítják, amelyek csak a magyar

(sok esetben ragozott) alakokra vonatkoztathatók. Larry Hyman (2001: 188–9) Halle és Vergnaud nyomán azokat a szóvégi extraszillabikus mássalhangzókat, amelyek a német nyelv bizonyos szavaiiban fordulnak elő, **appendixként** (függelék) csatolja a szótaghoz, mivel ezek a mássalhangzók nem a szótaghatáron, hanem a szótagon kívül helyezkednek el.

Jelen dolgozatban, a szonoritási sorba rendezés hatókörén kívül eső extraszillabikus mássalhangzókat az X-vonás elméletben alkalmazott megoldással ábrázolom. Annak a csomópontnak, amelynek az egyik gyermeke az az összetevő, amelyhez csatoljuk (adjungáljuk) a csatolandót (adjunktumot), a másik pedig az adjunktum, ugyanaz a kategóriája, mint annak a gyermekének, amelyhez csatoljuk a csatolandót. Szintaxisban: az X'-hoz úgy adjungálunk YP-t, hogy a kettejük anyja X' lesz. Ennek analógiájára: szótagábrázolásban σ -hoz úgy csatolunk extraszillabikus tartalmat, hogy a kettejük anyja σ lesz. Ilyen módon a *Hanks főnév* szerkezetének ábrázolása:

7. ábra. A *Hanks főnév* szerkezetének ábrázolása adjunkcióval

3. A tárgyagról

Mielőtt rátérnénk a jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő szavak tárgyasetben lévő alakjának vizsgálatára, ejtsünk pár szót magáról a tárgyasetről. Kiefer (2000: 573–4) alapján elmondhatjuk, hogy funkciójuk és az inflexiós toldalékok között elfoglalt pozíciójuk alapján a magyar leíró nyelvtanok különbséget tesznek jel és rag között. A jel és a rag megkülönböztetése a magyar grammatikáirás sajátos hagyománya, ugyanis más nyelvek nyelvtenai ezt a megkülönböztetést nem ismerik, inflexiósnak szokták nevezni a képzőkön kívüli toldalékmorfémákat. Kiefer (2000: 576) és Kenesei (2000: 133) azt állítják, hogy a jel és a rag megkülönböztetése nem jelentéstani-funkcionális különbségeken alapszik, hanem pozícióra vonatkozó különbségen: a rag lezárja a szó szerkezetét, nem állhat utána más toldalék, míg a jelet követheti. Ebből következik, hogy a magyar nyelvben a tárgyaset toldalékát ragnak kell tekintenünk, hiszen a szóalakot záró toldalék.

Különbséget kell még tennünk analitikus és szintetikus toldalékok között. Törkenczy és Siptár (2000: 83) alapján úgy foglalhatjuk össze a két toldaléktípus közötti különbséget, hogy az analitikus toldalékok egy olyan morfológiai osztályban helyezkednek el, amely nem azonos a fő tartományával, azaz kívül esik rajta, míg a főhöz közvetlenül csatlakozó szintetikus toldalékok a fővel közös tartományban vannak. Jelen dolgozat szempontjából ez a megkülönböztetés azért fontos, mert a szintetikus tárgyagtoldalék állhat kötőhangzóval éppúgy, mint kötőhangzó nélkül (pl. *házat, gázt*), míg egy analitikus toldalék (pl. *-ban/-ben*) esetében nincs ilyen különbségtétel (pl. *házban, gázban*).

4. Jelölt mássalhangzó kapcsolatra végződő magyar és idegen eredetű tövek tárgyesete

4.1. Kételeműek

Jelen fejezetben tekintsük át először a két, majd a három mássalhangzó-kapcsolatra végződő magyar töveket, majd vizsgáljuk meg, hogyan viselkednek, ha ellátjuk őket a tárgyraggal. A kételemű mássalhangzó-kapcsolatra végződő szavak vizsgálata során, a teljesség igénye nélkül a Törkenczy (1994: 301–2) által megadott példák közül válogatok ki néhányat (amely példák szintén válogatások). A különböző alakok gyakoriságának eloszlását a Google kereső találatainak száma alapján határozom meg. Vizsgáljuk meg, milyen gyakoriságban fordulnak elő kötőhangzóval és kötőhangzó nélkül a következő szavak tárgyesetben lévő alakjai: *taps*, *boksz*, *fajansz*, *bicepsz*, *fájl*, *görl*. A válogatás természetesen nem önkényes, olyan mássalhangzó-kapcsolatokat vizsgálok, amelyek előfordulnak az idegen eredetű, hármas mássalhangzó-kapcsolatra végződő szavak esetében is (nazális + zárhang + réshang, valamint likvida + nazális + réshang kapcsolatok). Kivételt képeznek ez alól a *fájl* és a *görl* példák. E két alak esetében, noha Törkenczy magyar szavakként utal rájuk, még erősen érezhető az idegen hatás: egy naiv anyanyelvi beszélő is könnyedén belátja, hogy idegen eredetű átvétel, míg más, korábban átvett szavainkat teljesen magyarnak érzi (pl. *papucs*). Feltételezésem szerint, az idegennek érzett szavak viselkedése eltér a magyarnak érzett szavakétól. Az eredmények a következők³ táblázatban összefoglalva.

1. táblázat. A kettős msh.-kapcsolatra végződő szavak tárgyesetben lévő alakjainak eloszlása

Vizsgált szó/találatok száma	Kötőhangzós alak	Kötőhangzó nélküli alak
<i>taps</i>	75 100 (<i>tapsot</i>)	35 (<i>tapst</i>)
<i>boksz</i>	10 500 (<i>bokszot</i>)	94 (<i>bokszt</i>)
<i>fajansz</i>	3 930 (<i>fajanszot</i>)	267 (<i>fajanszt</i>)
<i>bicepsz</i>	6 580 (<i>bicepszet</i>)	204 (<i>bicepszt</i>)
<i>fájl</i>	4 200 (<i>fájlot</i>)	748 000 (<i>fájlt</i>)
<i>görl</i>	23 (<i>görlöt</i>)	2 250 (<i>görlt</i>)

Az eredmények alátámasztották kiinduló hipotézisemet. A magyarnak érzett szavak esetében döntő többségben megjelenik a kötőhangzó, míg az idegennek érzett szavak esetében éppen fordított a helyzet. Az ingadozás nem számottevő egyetlen szó különböző alakjainak az esetében sem. A *fájlot* forma 4 200 darab találat ugyan többnek tűnhet a többi, kisebbségben lévő alakokhoz képest, ám arányaiban nézve ugyanaz a helyzet, mint például a *bokszt* szó esetében. Mielőtt rátérnénk a jelenség optimalitáselméleti keretben történő magyarázatára, nézzük meg, miként viselkednek a háromelemű mássalhangzó-kapcsolatra végződő magyar és idegen eredetű tövek tárgyraggal ellátott alakjai.

³ A számok a Google kereső által kibott találatok számát jelzi.

4.2. Háromeleműek

A háromelemű mássalhangzó kapcsolatra végződő magyar szavakra a következő példákat hozza Törkenczy (1994: 321) (a felsorolásból kihagyom a már alapból tárgyestben álló valamint a *t-re* végződő szavakat, hiszen azokhoz mindig kötőhangzóval járul a tárgyrag, illetve az igéket): *mumpsz*,⁴ *szfinx*, *borscs*. A felsoroltak mellett nézzük meg a következő, angol eredetű tulajdonnevek tárgyraggal ellátott alakjainak előfordulási gyakoriságát: *Hanks*, *Banks*, *Barnes*, *Holmes*,⁵ *Briggs*⁶ és *Phelps*.

2. táblázat. A hármash. msh.-kapcsolatra végződő szavak tárgyestben lévő alakjainak eloszlása

Vizsgált szó/találatok száma	Kötőhangzós alak	Kötőhangzó nélküli alak
<i>mumpsz</i>	4 610 (<i>mumpszot</i>)	53 (<i>mumpszt</i>)
<i>szfinx</i>	6 110 (<i>szfinxet</i>)	62 (<i>szfinx</i>)
<i>borscs</i>	4 500 (<i>borscsot</i>)	125 (<i>borscst</i>)
<i>Hanks</i>	8 390 (<i>Hankset</i>)	5 570 (<i>Hankst</i>)
<i>Banks</i>	22 800 (<i>Bankset</i>)	50 100 (<i>Bankst</i>)
<i>Barnes</i>	1 (<i>Barnesot</i>)	220 (<i>Barnest</i>)
<i>Holmes</i>	592 (<i>Holmesot</i>)	19 800 (<i>Holmest</i>)
<i>Briggs</i>	6 520 (<i>Briggset</i>)	1 740 (<i>Briggst</i>)
<i>Phelps</i>	4 300 (<i>Phelpset</i>)	4 580 (<i>Phelpst</i>)

Míg a magyar szavaknál a kötőhangzóval ellátott alakok a dominánsak, addig az idegen eredetű tulajdonneveknél azt tapasztaljuk, hogy a *Hanks* esetében a kötőhangzóval ellátott alak vezet ugyan, de korántsem olyan nagy arányban, mint ahogy azt a magyar nyelvű példák esetében tapasztaltuk. A *Phelps* névnél majdnem pontosan fele-fele arányban vannak a kötőhangzóval ellátott és kötőhangzóval el nem látott alakok, a *Banks*-nél nagyjából 2 : 1 arányban vezet a kötőhangzó nélküli alakváltozat, míg a *Barnes* és a *Holmes* alakok esetében döntően a kötőhangzó nélküli alak a domináns. A jelenség magyarázatát optimalitáselméleti keretben kíséreltem meg megadni a következő fejezetben.

⁴ Élőbeszédben előfordulhat a *p* ejtése nélkül is, ám valószínűsíthető, hogy írásban „odaképzeli” a beszélő, ezért az írott előfordulásokban jelen levőnek tekinthető.

⁵ Noha a *Barnes* és *Holmes* nevek esetében az írásképpen megjelenik egy második magánhangzó, a kiértésben ez nincs jelen, tehát a hármash. mássalhangzó-torlódás e szavak esetében is megtalálható.

⁶ A *Briggs* név esetében gemináta jelenik meg a szó végén, a szóvégi mássalhangzók azonban ugyanúgy 3 morát tesznek ki, mint a többi név esetében.

5. Optimalitáselméleti megközelítés

Az eddigi eredmények alapján azt tapasztaljuk, hogy a magyar mássalhangzó-torlódásra végződő szavak tárgyesetben lévő alakja döntően kötőhangzóval együtt jelenik meg, míg az idegennek érzett szavak esetében vagy a kötőhangzó nélküli alak a domináns, vagy erős ingadozás tapasztalható a kötőhangzóval ellátott és kötőhangzó nélküli alakok között. Először nézzük meg optimalitáselméleti keretben a kételemű mássalhangzó-torlódásra végződő *taps* szavunk viselkedését.

Az optimalitáselméleti keret mibenlétét Siptár és Szentgyörgyi (2013: 1–5) alapján úgy foglalkozhatunk össze, hogy az optimalitáselmélet keretében a fonológia nem alkalmaz semmiféle szabályokon alapuló levezetést, és nem definiál semmiféle közbülső szintet. Az optimalitáselméleti nyelvtan három fő részből áll, úgymint: szótár, generátor, kiértékelő. A szótár tartalmazza az adott nyelv valamennyi szavának/morfémájának mögöttes ábrázolását, a generátor minden bemenő alakot kimenetjelöltek egy végtelen halmazára képez le, a kiértékelő komponens pedig ezen lehetséges kimenetek közül választ ki egyet, az úgynevezett optimális alakot. Az értékelőt rangsorba állított korlátok alkotják, amelyek az Univerzális Grammatikához tartoznak abban az értelemben, hogy minden emberi nyelv pontosan ugyanazokat a korlátokat tartalmazza, és pusztán a korlátok rangsorolása az, amiben az egyes nyelvek eltérnek. A kimeneti jelölteknek a korlátok segítségével történő kiértékelését táblákban szemléltetjük. A táblázat első oszlopában vannak felsorolva a releváns jelöltek, a többi oszlop pedig egy-egy korlátnak felel meg, balról jobbra, rangsor szerint elhelyezve. Csillag jelöli, ha egy jelölt áthág egy korlátot (*), felkiáltójel pedig azt, ha ez az áthágás végzetes, azaz innentől kezdve az adott jelölt esélytelen. A táblázat azon részeit, amelyek a kiértékelés szempontjából már nem érdekesekek, árnyékolás jelzi. Ha minden jelölt egyaránt áthág, vagy tiszteletben tart valamely magasabba rangsorolt korlátot, a döntés továbbadódik a következő korlátnak, ahogy azt az (1) tábla mutatja.

(1)

	KORLÁT1	KORLÁT2	KORLÁT3
☞ alak1		*	
alak2		*	*!

Jobbra mutató kéz (☞) jelöli az optimális jelöltet, azt az alakot, amely a valóságos kimeneti alak lesz. Szomorú arc (☹) jelzi az optimális jelöltet akkor, ha ugyan neki kellene megjelennie optimális alakként, de a kiértékelő komponens mégis egy másik jelöltet hoz ki győztesnek a versenyből. Ilyen esetben, a győztesnek kihozott, de nem optimális alakot kis bombaszimbólum (💣) jelzi. Térjünk rá a magyar és idegen eredetű szavak tárgyraggal ellátott alakjának vizsgálatára optimalitáselméleti keretben.

Siptár és Szentgyörgyi (2013: 85) nyomán vegyük fel a következő korlátokat:

- (2) MIND(szeg) Minden bemeneti szegmentumnak van megfelelője a kimenetben (törölni tilos).
- (3) CSAK(szeg) Minden kimeneti szegmentumnak van megfelelője a bemenetben (betoldani tilos).

A magasabba rangsorolt MIND(szeg) korláttal a következő eredményt kapjuk:

(4) *tapsot*

	/tɒpʃ+t/	MIND(szeg)	CSAK(szeg)
☹	tɒpʃot		*!
💣	tɒpʃt		
	tɒpʃ	*!	

Jelen formájában a rendszerünk nem a megfelelő felszíni alakot hozza ki győztesnek. Siptár és Szentgyörgyi (2013: 87–8) azzal magyarázza az így felállt helyzetet, hogy nincs még bevezetve egy olyan korlát, amely előírná, hogy a szótagok jól formáltak legyenek. Tegyük hát hozzá a rangsorunkhoz a következő korlátot:

- (5) SZÓTAGSZERK A szótagok jól formáltak.
Helyezzük az új korlátunkat a CSAK(szeg) korlát fölé.

(6) *tapsot*

	/tɒpʃ+t/	SZÓTAGSZERK	MIND(szeg)	CSAK(szeg)
	tɒpʃot			*
	tɒpʃt	*!		
	tɒps	*!		

Ugyanezeket a korlátokat, ugyanebben a sorrendben alkalmazva, a háromelemű mássalhangzó-torlódásra végződő *borscs* szavunk esetében is hasonló eredményt kapunk:

(7) *borscsot*

	/borʃtʃ+t/	SZÓTAGSZERK	MIND(szeg)	CSAK(szeg)
☞	borʃtʃot			*
	borʃtʃt	*!		
	borʃtʃ	*!	*	

Ugyanakkor, értelemszerűen ez a fajta rangsorolás nem segít, ha a kötőhangzóval nem rendelkező alakot szeretnénk kihozni győztesnek a versenyből. A CSAK(szeg) korlátot ebben az esetben mindenképpen magasabbra kell rangsorolnunk. Ha második helyre kerülne a SZÓTAGSZERK korlát mögé, az eredmény ugyanaz lenne, mint a (7) táblázat esetében, hiszen a verseny az első korlát kiértékelése után véget ér. Nem elég tehát, ha a MIND(szeg) és a CSAK(szeg) korlátokat felcseréljük, a CSAK(szeg) korlátnak mindenképpen a SZÓTAGSZERK korlát fölött kell lenni. Ha első helyre hozzuk a CSAK(szeg) korlátot, közvetlenül a SZÓTAGSZERK korlát elé, a következő eredményt kapjuk a *fájl* szót vizsgálva:

(8) *fájl*

	/fa:jl+t/	CSAK(szeg)	SZÓTAGSZERK	MIND(szeg)
	fa:jlɒt	*!		
☞	fa:jlɒt		*	
	fa:jl		*	*!

Az idegen eredetű, személynevek esetében is a kötőhangzó nélküli alakot hozza ki győztesnek a korlátok ilyen fajta sorba rendezése:

(9) *Phelpst*

	/fɛlps+t/	CSAK(szeg)	SZÓTAGSZERK	MIND(szeg)
	fɛlpsɛt	*!		
☞	fɛlpsɛt		*	
	fɛlps		*	*!

Ha pedig a beszélő a kötőhanggal ellátott, *Phelpset* alakot hozza ki győztesnek, akkor a korábban már bemutatott SZÓTAGSZERK > MIND(szeg) > CSAK(szeg) sorba rendezést alkalmazza.

Ugyan a jelenséget a korlátok e kétféle rendezésével le tudjuk írni, valójában nem magyaráztunk meg semmit. Miért helyezik előrébb a magyar anyanyelvi beszélők az idegen eredetű szavak tárgyesetben lévő alakjának képzésekor a CSAK(szeg) korlátot, amikor a magyar(nak érzett) szavak esetében, mint láttuk, eléggé hátul helyezkedik el? E megoldás már csak azért sem tökéletes, mert ha az idegen eredetű szavakat CSAK(szeg) korlát előremozgatásával kezeljük, hogyan magyarázzuk meg azt, hogy az idegennek érzett *Lidl* alaknak nemcsak a CSAK(szeg) korlátot kielégítő, MIND(szeg) korlátot sértő *Lid* alakja van, hanem a MIND(szeg) korlátot kielégítő, de a CSAK(szeg) korlátot megsértő *Lidli* alakja is? Hiszen ha az idegennek érzett alakokat a CSAK(szeg) korlát magasra rangsorolásával kezeljük, csak a *Lid* alak jöhetne létre, a *Lidli* alak nem. Ez azonban nem így van.

A jelenség magyarázata az lehet, hogy a magyar anyanyelvi beszélők, az általuk idegennek érzett szavakat, egyfajta elidegenítő metódusként, külön, izolált formában kezelik, amelyekre nem alkalmaznak olyan eljárásokat, amelyeket a magyar vagy idegennek nem érzett szavak esetében. Amikor a beszélő már nem érzi tőle annyira idegennek a szót a gyakori találkozásoknak köszönhetően, elkezdi rá alkalmazni a magyar szavak esetében is működő eljárásokat (emiatt fordulhat elő, hogy a híres színész, Tom Hanks neve esetében már többségben van a magyar mintázatba jobban beleillő, tárgyesetben kötőhangzóval álló alakváltozat, mint a kötőhangzó nélküli). Vegyünk fel egy olyan korlátot tehát, amely a jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő tövek esetén azonos szótagolást vár el alany- és tárgyesetben. Ezzel a korláttal tudjuk érzékeltetni a korábban említett elidegenítő metódust, hiszen ha a beszélő különálló egységként kezeli az idegen eredetű szavakat (pl. *Banks*), és nem látja el őket kötőhangzóval, amikor az ilyen szavak tárgyesetét képezi, a bemenetben egy szótagban álló *Banks* alak a kimenetben is egyben marad (*Bankst*), ha azonban ellátja kötőhangzóval, szótagoláskor a tő „szétszakad”, megbomlik az egysége: *Bank-set*. Az új korlátunk tehát (Kenstowicz 1997: 383):

(10) UNIFORM EXPONENCE: (a továbbiakban csak UE): minimize the differences in realization of a lexical item (morpheme, stem, affix, word). 'Minimalizáld egy lexikális elem (morféma, tő, affixum, szó) realizációjában a különbségeket.'

Esetünkben az UE korlát azt követeli meg, hogy az, ami a bemenetben egy szótagban van, a kimeneti alakban is maradjon ugyanabban a szótagban. Azaz – jelen esetben – azonos szótagolást vár el egy szó alany- és tárgyesetben lévő alakjai között.

Az új korlátot igen magasra kell rangsorolnunk abban az esetben, ha a beszélő alkalmazza az elidegenítést, mögötte viszont a többi korlát sorrendje megmaradhat a magyar szavak esetében alkalmazott sorrenddel, azaz SZÓTAGSZERK > MIND(szeg) > CSAK(szeg). Ez a megoldás azért is jobb a korábban alkalmazottal szemben, mert nem változtat a magyar szavak esetében fennálló sorrenden, az mindig áll, pusztán, ha alkalmazza az elidegenítő hatást, ezek fölé rendeli, az amúgy alacsonyra rangsorolt UE korlátot. A (11) alatt láthatjuk azt a megoldást, amikor a beszélő nem érzi idegennek a szót, (12) alatt pedig azt, amikor alkalmazza az eljárást.

(11) *Phelpset*

/fɛlps+/	SZÓTAGSZERK	MIND(szeg)	CSAK(szeg)	UE
fɛlpset			*	*
fɛlpst	*!			
fɛlps	*!	*		

(12) *Phelpst*

/felps+t/	UE	SZÓTAGSZERK	MIND(szeg)	CSAK(szeg)
felps _{et}	*!			
☞ felpst		*		
felps		*	*!	

Ha megtartjuk a (12) alatt lévő táblázat korlátait, viszont az UE és a SZÓTAGSZERK korlátok oszlopai között lévő választóvonalat szaggatott vonallal jelezzük, azzal azt érzékeltetjük, hogy a szaggatott vonal két oldalán lévő korlátok közül csak az egyik realizálódik. A beszélő választ, és csak a választott korlát hatása valósul meg, a másik pedig nem vesz részt a versenyben. E megoldás értelmében a korlátok sorrendje mindig fix, és azzal, hogy a beszélő dönt az elidegenítés alkalmazásáról vagy annak figyelmen kívül hagyásáról, egy időben választ a két azonos helyre rangsorolt, ám egymást kizáró korlátok közül (13).

(13) *Phelpst*

/felps+t/	UE	SZÓTAGSZERK	MIND(szeg)	CSAK(szeg)
felps _{et}	(*!)			*
☞ felpst		(*!)		
felps		(*!)	*	

A (13) alatt lévő táblában, ha a beszélő az UE korlát megvalósulását támogatja, a *Phelpst* alak jön ki a versenyből győztesen, ha azonban a SZÓTAGSZERK korlátot részesíti előnyben, úgy a *Phelpset* alak jelenik meg a felszínen.

6. Összefoglalás

A magyar anyanyelvi beszélők nagy arányban képezik az idegen eredetű, jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő főnevek tárgyestét kötőhang betoldása nélkül. Az így kapott alakok teljesen ellentmondanak a magyar nyelv jólformáltsági szabályainak, ráadásul az Univerzális Grammatika részét képező szonoritási sorba rendezésnek sem tesznek eleget. Ez utóbbi problémát kiküszöböltük a szótagutó hozzátoldásával a szótagszerkezethez. Magát a jelenséget optimalitáselméleti keretben magyaráztam, méghozzá egy olyan korlát felvételével, amely azt az elidegenítő hatást szemlélteti, amelyet a magyar anyanyelvi beszélők alkalmaznak az általuk idegennek érzett főnevek esetében. Az UE korlát azonos szótagolást vár el a jelölt mássalhangzó-kapcsolatra végződő főnevek alany- és tárgyestben lévő alakjai között. Ha tehát a magyar anyanyelvi beszélő izolátumként kezel egy általa idegennek érzett főnevet, az UE korlát magasra rangsorolásával (illetve az UE korlát választását a SZÓTAGSZERK korláttal szemben) a tárgyestben a kötőhangzó nélkül álló alakot hozza ki győztesnek, megtartva ezzel a főnév izoláltságát, hiszen szótagoláskor a bemenetben egy szótagba tartozó szegmentumok a kimenetben is megtartják ezt a tulajdonságukat. Mikor azonban a magyar anyanyelvi beszélő nem érez számára idegennek egy főnevet, az UE korlátot alacsonyra rangsorolja (illetve a SZÓTAGSZERK korlátot választja az UE korlát helyett), az egyéb korlátokat pedig ugyanabban a sorrendben alkalmazza, mint a magyar szavak esetében. Így a bemenetben és kimenetben egymásnak megfeleltethető szegmentumok a [szótag] jegy tulajdonságában eltérnek, azaz nem különálló formaként jelennek már meg a felszínen, mint az idegennek érzett főnevek esetében.

SZAKIRODALOM

- Clements, George N. – Keyser, Samuel Jay 1983. *CV Phonology A Generative Theory of the Syllable*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Hyman, Larry 2001. On phonological weight. In: Charles W. Kreidler (ed.): *Phonology Critical Concepts Volume 3. Syllables and Multi-level Analyses*. Routledge, London–New York, 143–95.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 75–136.
- Kenstowicz, Michael 1997. Base-Identity and Uniform Exponence: Alternatives to Cyclicity. In: Durand, J. – Laks, B. (eds.): *Current Trends in Phonology: Models and Methods*. European Studies Research Institute, University of Salford, Salford, 363–94.
<http://roa.rutgers.edu/files/103-0000/roa-103-kenstowicz-3.pdf> 2017. 04. 14.
- Kiefer Ferenc 2000. A ragozás. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 569–618.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Neef, Martin 2004.: Segments with Inherently Falling Sonority. *Studia Linguistica, Volume 58, Issue 3*.
https://www.researchgate.net/publication/227783416_Segments_with_Inherently_Falling_Sonority 2017. 04. 13.
- Siptár Péter – Szentgyörgyi Szilárd 2013. *Optimális esszék a magyar fonológiáról*. Pannon Egyetemi Kiadó, Veszprém.
- Törkenczy Miklós 1994. A szótag. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális Magyar Nyelvtan 2. Fonológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 273–392.
- Törkenczy Miklós – Siptár Péter 2000. Magánhangzó-semmi váltakozások a magyarban. *Nyelvtudományi Közlemények* 97: 64–130.

Lantay Gyula

PhD-hallgató

SZTE BTK

Nyelvtudományi Doktori Iskola

SUMMARY

Lantay, Gyula

The behaviour of stems of foreign origin ending in marked consonant clusters in the accusative case in Hungarian

This paper examines nouns of foreign origin with strongly marked consonant clusters at the end and how they behave when Hungarian native speakers put them into the accusative case. Unlike other Hungarian nouns (or what speakers reckon as Hungarian nouns), a significant part of Hungarian native speakers put these nouns into the accusative case without a linking vowel (e.g. *taps* > *tapsot* but *Hanks* > *Hankst*) which is highly unexpected. The investigation took place within the framework of Optimality Theory. With the high-ranked constraint of Uniform Exponence, which requires the same syllabification of the nouns in question in the nominative and the accusative, and surmising that Hungarian native speakers use it as a method of estrangement, the phenomenon can be explained.

Keywords: Optimality Theory, syllable structure, extrasyllabicity, linking vowel, Uniform Exponence constraint, consonant cluster

A kontextuális tényezők hatása a virtuális használatú többes szám első személyű formák referenciális értelmezésére

1. A kutatás témaköre

A tanulmány a MI virtuális használatban való konstruálására, illetve a térbeli és társas viszonyok és a virtuális használatú többes szám első személy értelmezése közötti összefüggésekre összpontosít. A T/1. használat, deiktikus jellegénél fogva, az interszubjektív kontextus társas és fizikai világában értelmezhető. Az alkalmazott társas kognitív szempontból (Croft 2009) a személyközi viszonyok nem eleve adottak, hanem az interakció során jönnek létre a résztvevők között, akik az aktuális kontextuális ismeretekre és az azokhoz kapcsolódó sematikus tudásra támaszkodnak (Alder–Rosenfeld–Proctor 2011: 257).

A T/1. jelentős jelentéspotenciállal rendelkezik, használata és értelmezése pedig erősen kontextusfüggő (Björthen 2010; Marmaridou 2000), így gyakran a beszélő társas attitűdjét fejezi ki. A T/1. a referenciális értelmezés eredményeként nemcsak személydeixisként, hanem attitűddeixisként is funkcionálhat. A többes szám első személyű formákkal a nyelvészeti szakirodalomban többen foglalkoztak, igen nagy jelentéspotenciálja (Björthen 2010), manipulatív jellege (Jobst 2007), az inkluzivitás és exkluzivitás kategóriája (Laczkó 2006; Kugler–Laczkó 2000), valamint a virtuális, illetve empátikus használat kapcsán (Łysiakowski 2005; Laczkó–Tátrai 2015). A T/1. virtuális használatának, empirikus vizsgálatának eredményei azt mutatják, hogy a többes szám első személyű formák a beszédpartner közvetlen megszólításának az elkerülését lehetővé tevő attitűddeixisként funkcionálhatnak (Veres-Guśpiel 2012a).

A T/1. virtuális használata esetén a referens személye az adott tevékenység természeténél fogva nem a T/1. elsődleges jelentése által jelölt valamilyen csoport. A tanulmányban bemutatott kísérletben a lengyel és a magyar adatközlőknek ábrákon kellett megjelölniük, hogy a sematikus társas és térbeli viszonyokkal rendelkező helyzetekben kire vonatkozik a *De hideg lett. Nem csukjuk be az ablakot?* megnyilatkozás. A situációkban – a cselekvés természeténél fogva – a referens nem lehetett egy csoport, hanem csak egy egyén. Így a kísérlet a T/1. virtuális alkalmazását kívánta előhívni és vizsgálat tárgyává tenni. A kísérlet azokat a társas és térbeli viszonyokat kutatta, amelyek hatással vannak a T/1. referenciális értelmezésére. Az adott értelmezések elemzése arra az összefüggésre is rámutat, amely a T/1. referenciális értelmezése és a megnyilatkozás kommisszívumként vagy direktívumként való működése között áll fenn.

A vizsgálat két részből állt: az első részben, amelyben az adatközlők ábrákon jelölték meg a válaszokat, egyénileg vettek részt, majd pedig hangfelvételen rögzítve rákérdeztem a jelölés motívációira. Így nemcsak a megadott jelölések, hanem a megadott szóbeli válaszok alapján is meg tudtam állapítani, hogy a megnyilatkozásnak milyen cselekvésvértéket tulajdonítanak. A téma empirikus vizsgálata során különféle sematikus térbeli elhelyezkedéseket, illetve a nemmel és az életkorral kapcsolatos sematikus társas viszonyokat vettem figyelembe változóként.

1.1. A kutatás hipotézisei

A kutatás kiindulópontjaként az a felfogás szolgált, hogy „a nyelvi interakció tágabb közegben a szociális kogníció része (is)” (Tolcsvai Nagy 2012: 35). A hipotéziseim szerint a résztvevők kora, neme, illetve térbeli elrendeződésük hatással van a T/1. értelmezésére, mivel az interakció során a személyközi viszonyokat tipikus szerepekre és viszonyokra vonatkozó tudás alapján dolgozzuk fel. Továbbá a résztvevők közötti – a körülménységgel vagy a nemmel kapcsolatos szociokulturális elvárásokon alapuló – társas viszonyok felülírhatják, gyengíthetik vagy erősíthetik a térbeli viszonyokon alapuló értelmezést. Továbbá a T/1. értelmezése összefüggést mutat a megnyilatkozásnak tulajdonított cselekvésvértékkel.

1.2. A T/1. mint deiktikus kifejezés

Ebben a tanulmányban amellest érvelek, hogy a T/1. formák referenseinek körét a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusában konstruáljuk (Tátrai 2011: 51), így a társas és térbeli viszonyok feldolgozása lényeges hatással lesz a T/1. értelmezésére.

A T/1. formák többféle módon értelmezhetők, mert a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezése a közös figyelmi jelenet interszubjektív kontextusában válik lehetővé. A T/1. értelmezéshez is mozgósítanunk kell relevánsnak tűnő kontextuális ismereteket (Björten 2010; Laczkó–Tátrai 2015). Így a T/1. értelmezésére hatással van a társas világ feldolgozása – a *MI* és az *ŐK*, illetve a *MI* és az *TI* fogalmi kategóriáinak a létrehozása olyan összetett folyamat, amelyben szerepet kapnak az adott interakció során aktivizált és releváns társas kategóriák, azok, amelyek az adott pillanatnyi kontextusban leginkább relevánsnak tűnnek (e bonyolult folyamatról l. Kwiatkowska 2009: 295–310; Crisp–Hewstone 2001, 2006).

A kontextus feldolgozása kognitív folyamat, amelynek során egyrészt háttértudást mozgósítunk, másrészt pedig feldolgozzuk az adott, aktuális információkat. E feldolgozásban olyan tényezők is szerepet játszanak, mint a résztvevők térbeli elhelyezkedése vagy az észlelhető társas tényezők (a résztvevők neme, kora). Az említett társas tényezőket összekapcsoljuk a társas életünkre (szokásainkra, kultúránkra) vonatkozó tudással. A személyes névmások és az egyéb személyt jelölő morfológiai megoldások olyan deiktikus elemek, amelyeknek a szerveződése nemcsak egocentrikus (Bühler 1934), hanem szociocentrikus is (l. Sidnell 2009: 115–9), „a megnyilatkozó [...] a társas interakció keretében a deiktikus kifejezéseket annak érdekében alkalmazza, hogy a befogadó figyelmét a beszédeseményre, ennek hatókörébe vont dolgokra, eseményekre, ezek valamely összetevőjére irányítsa” (Laczkó–Tátrai 2015: 4).

A többes szám első személyű formák pedig olyan deiktikus elemek, amelyek jellemzően magukban foglalják a közös figyelmi jelenet megnyilatkozóját, vagyis az *’én’*-t és további személyeket, a címzettként konstruált befogadót, illetve a referenciális jelenet valamelyik más szereplőjét is (Laczkó–Tátrai 2015: 5). Ilyen módon a T/1. formák általában nem azonosak az E/1. egyszerű többszöröződésével, a T/1. által jelölt csoport általában heterogén csoport. A szakirodalomban az inkluzív (*én + te + (ő/ők)*) és az exkluzív (*én + ő/ők*) többes számot szokás megkülönböztetni (Laczkó 2006: 50; Kugler–Laczkó 2000: 159), illetve az úgynevezett empatikus (Tátrai 2010; Laczkó–Tátrai 2015) vagy virtuális használatot (l. Lysiakowski 2005: 40), amelynek esetében a referens az adott tevékenység természeténél fogva nem a T/1. elsődleges jelentése által jelölt csoport.

A T/1. virtuális használatának sémája a megnyilatkozóának a címzettel vagy egyéb harmadik személlyel kapcsolatos társas attitűdjét, másikkal való azonosulását, közösségvállalását fejezi ki (Laczkó–Tátrai 2015: 6). A megvalósulás kontextusában pedig a virtuális használat más-más referenciális értelmezést kaphat. A többes szám első személyű deiktikus elemek tehát gyakran komplex sematikus deiktikus jelentéssel bírnak, és az adott beszédhelyzetben megvalósult alkalmazásuk a séma egy adott összetevőjét jobban, erősebben profilálhatják.

A virtuális használatú többes szám első személy referense gyakran a beszédpartner, és akkor a virtuális használat akár a megszólítást elkerülését is szolgálhatja. Az általam végzett diszkurzuskiegészítő tesztek alapján (Veres–Gušpiel 2011) megállapítható, hogy amikor a lengyel és a magyar adatközlők válaszaiban a T/1. formák virtuális használatban jelentek meg, a T/1.-es formák a beszédpartnerre vonatkoztak. Vizsgálataim (Veres–Gušpiel 2011, 2012a, 2012b) alapján elmondható, hogy a megnyilatkozók kéréseiben a T/1. alkalmazásának gyakorisága, a társas tényezőkkel való összefüggést mutatta – a T/1. virtuális használatban leginkább azokban a helyzetekben fordult elő, amikor a cselekvést ténylegesen csak egy személy végezhetette el, a résztvevők között pedig szociokulturális különbségek jelentek meg (l. Veres–Gušpiel 2011, 2012a, 2012b).

Mindez összhangban van a jelen tanulmányban bemutatott kutatás eredményeivel. A megkérdezettek túlnyomó többsége a T/1.-es formákat egy szereplőre vonatkoztatta, és ilyen esetben a megnyilatkozást direktívumként értelmezte. Amennyiben a kutatásban részt vevő a megnyilatkozást a beszélőre vonatkoztatta, a megnyilatkozást kommisszívumként értelmezte.

A kontextustól függően, de az adatközlők magyar vagy lengyel származása függvényében is, a választásaikat az ablaktól való távolság irányította, valamint a szereplők korával vagy nemével kapcsolatos elvárások. Az egyes szituációkban megjelenő különbségek, illetve a magyarok és a len-

gyekek által megadott válaszokban megfigyelt különbségek azonban egyértelmű tendenciák szerint alakultak – a magyarok inkább a térbeli viszonyokat tekintették irányadónak, a lengyelek pedig a szereplők korát és nemét.

2. A kísérlet módszertana

A kutatás célja az volt, hogy megvizsgáljam, milyen hatással vannak a térbeli és társas viszonyok a virtuális használatú T/1. referenciális értelmezésére, illetve ezzel összefüggésben a megnyilatkozás direktívumként vagy kommisszívumként való értelmezésére.

A kutatás egy kísérletről és egy közvetlenül utána lezajlott egyéni interjúból állt. A kutatásban lengyel és magyar anyanyelvű tanulók vettek részt (a koruk: 18–24), mindegyik résztvevő a teszt három eltérő szituációt tartalmazó egy-egy változatát töltötte ki saját anyanyelvén.

A teszt mindkét verziójában az adatközlőknek fel kellett dolgozniuk 3 sematikus szituációt, az egyik egy kollégiumi szobában, a másik egy baráti vacsorán, a harmadik egy vonatfülkében zajlott le. Mindegyik bemutatott helyzetben négy szereplő került az ábrára. A bemutatott egyes helyzetek társas kontextusa ugyanaz volt a teszt A és B verziójában, de a bemutatott helyzetek a szereplők térbeli elrendeződése szempontjából eltérőek voltak.

A vizsgálatban bemutatott helyzetekben az egyik résztvevő az alábbi mondta: *De hideg lett! Nem csukjuk be az ablakot?* (a lengyel változatban: *Ale zrobiło się zimno! Może zamkniemy okno?*). A T/1. virtuális használatát előhívó megnyilatkozás mind a két nyelven konvencionális formája az indirekt kérdésnek, illetve javaslattevésnek.

Természetesen a tesztek nem tartalmazták a változók (a sematikus térbeli és társas elrendeződés) összes lehetséges konstellációját, hanem összesen hat, e tényezők tekintetében eltérő és ugyanakkor egymással összehasonlítható helyzetet. A kutatás kvalitatív jellegű, amely egy kvantitatív szempontokat is érvényesítő kiterjedt kutatást alapoz meg.

A kísérlet során a résztvevők kitöltötték a sematikus szituációkat tartalmazó tesztet, majd egy rövid interjúban rákérdeztem a megadott válaszok motivációira, a válaszokat pedig hangfelvétellel rögzítettem. A vizsgálatokat 2012 és 2017 között végeztem el. A kutatásban összesen 124 résztvevő vett részt, 56 magyar és 68 lengyel anyanyelvű. Az egyes szituációkban részt vevő adatközlők száma miatt a kapott válaszokat össze lehetett hasonlítani a teszt egyes verziói szerint, illetve figyelembe lehetett venni a magyarok és lengyelek között esetleg felmerülő eltéréseket.

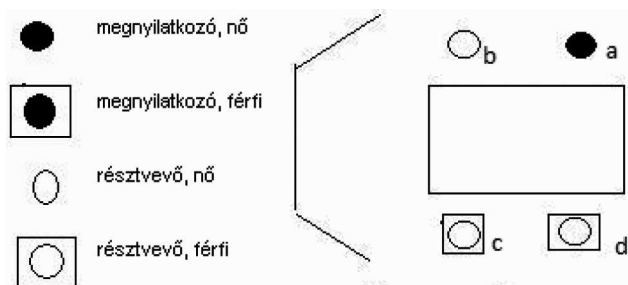
A résztvevők arányait az egyes csoportokban az alábbi táblázat mutatja:

1. táblázat. Adatközlők száma az egyes csoportokban

Résztvevők száma	Magyarok	Lengyelek	Összesen
A teszt	29	33	62
B teszt	27	35	62
összesen	56	68	124

Adatközlők száma			
Teszthelyzet	Beszélőre vonatkozó információk	Magyarok	Lengyelek
kollégiumi szoba A	távol az ablaktól, nő	27	35
kollégiumi szoba B	közel az ablakhoz, nő	29	33
baráti vacsora A	távol az ablaktól, nő	27	35
baráti vacsora B	távol az ablaktól, férfi	29	33
vonatfülke A	közel az ablakhoz, nő, fiatal	27	35
vonatfülke B	távol az ablaktól, nő, fiatal	29	33

A vizsgálat eredményeinek bemutatásánál a beszélő mindegyik helyzetben fekete színnel van jelölve. A sémákon a nőket a karika szimbóluma ábrázolja, a férfiakat pedig négyszög karikával jelöltem, ha a beszélő férfi, a négyszögben fekete színnel kitöltött kör van. Az elemzésben a beszélőt mindig az A betű jelöli. A beszélő mellett ülő résztvevő pedig a B betűt kapott, a C pedig mindig a beszélőhöz képest átlósan lévő résztvevő, a D betűvel pedig a beszélővel szemben lévő résztvevőt jelöltem. A százalékos eredményeket bemutató táblázatokban azoknak a résztvevőnek a szimbólumait húztam alá, akik az ábrán közel voltak az ablakhoz.

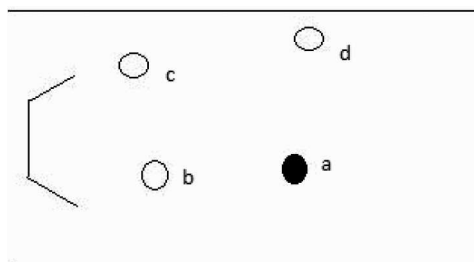

A kísérletben előhívott helyzetek sematikusak, így a tipikus helyzetekhez kapcsolódó, sémákba szerveződő háttér tudást hívják elő, hasonlóképpen, mint az interakcióban előhívjuk a tipikus kontextuális viszonyokra vonatkozó háttér tudásunkat.

3. A vizsgálatok eredményei

3.1. Kollégiumi szoba – A verzió: a beszélő távol van az ablaktól

Az első helyzetben a megnyilatkozás egy kollégiumi szobában hangzik el, ahol azonos nemű és vélhetően hasonló korú személyek tartózkodnak. Az egyetlen releváns kontextuális információ, amely valószínűleg hatással van a jelentés konstruálására, a térbeli elrendeződés, mivel az ábrán látható szereplők nők voltak, tehát tipikus esetekben egy korosztályhoz tartozó nők – így nem jelentek meg az eltérő nemmel, illetve korrall kapcsolatos elvárások.

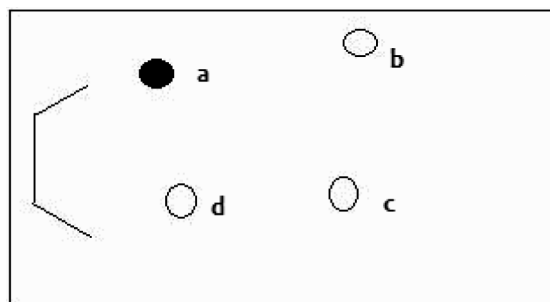
2. táblázat. Kollégiumi szoba, A teszt

Teszt 1 A	Magyarok		Lengyelek		Összesen magyarok és lengyelek		
1	27 adatközlőre	%	1	35 adatközlőre	%	62 adatközlőre	%
A	4	14,8	A	2	5,7	6	9,7
B	11	40,7	B	9	25,7	20	32,3
C	8	29,6	C	9	25,7	17	27,4
D	0	0	D	1	2,9	1	1,6
AD	1	3,7	AD	0	0	1	1,6
BC	2	7,4	CB	5	14,3	7	11,3
BCD	1	3,7	BCD	4	11,4	5	8
ABCD	0	0	ABCD	5	14,3	5	8

A megadott helyzetben a beszélő (A) távol volt az ablaktól, a B és a C résztvevő az ablakhoz közel helyezkedik el, a D résztvevő van a legnagyobb távolságban. A megadott válaszok alapján megállapítható, hogy a domináns tényező a szereplők térbeli elrendeződése volt, pontosabban az ablakhoz való közelségük – a magyarok és a lengyelek esetében a domináns válaszok egyaránt a B és a C szereplőket jelölték meg (magyarok: 70,3% [B, C] + 7,4% [BC]) (lengyelek: 51,4% [B, C] + 14,3% [BC]), akkor is, amikor az adatközlők nem egy konkrét referenst adtak meg, hanem a potenciális referensek körét jelölték ki. A magyarok többször jelölték a beszélő mellett elhelyezkedő és ugyanakkor az ablakhoz közel lévő B szereplőt (40,7%), mint a beszélőhöz képest átlós pozícióban lévő szereplőt (C – 29,6%), aki úgyszintén közel volt az ablakhoz. Lengyelek esetében nem jelent meg ez a különbség (B – 25,7%, C – 25,7%). Magát a beszélőt, aki távol volt az ablaktól, a válaszadók szintén kicsi arányban jelölték meg (magyarok: 14,8%, lengyelek: 5,7%). A jelölések egyértelmű többsége egy konkrét referenst ad meg (magyarok között 85,1%, lengyelek között 60%, összesen pedig 71%), a megnyilatkozást az adatközlők leggyakrabban direktívumként értelmezték, amit nemcsak a százalékos adatok igazolnak, hanem az interjúkban megadott válaszok is. A B és C szereplőket jelölő adatközlők az interjúkban azzal magyarázták a választásukat, hogy ezek a szereplők helyezkednek el a legközelebb az ablakhoz, gyakran kiemelve a résztvevők közötti szimmetrikus viszonyokat.

3.2. Kollégiumi szoba – B verzió: a beszélő közel van az ablakhoz

A második tesztben, a kollégiumi szobai helyzetben a beszélő (A) az ablak mellett volt.

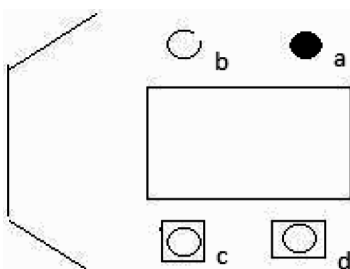
3. táblázat. Kollégiumi szoba, B teszt

Teszt 1 B	Magyarok		Lengyelek		Összesen magyarok és lengyelek		
1	29 adatközlőre	%	1	35 adatközlőre	%	62 adatközlőre	%
A	4	13,8	A	10	30,3	14	22,3
B	0	0	B	2	6	2	3,2
C	2	6,7	C	3	9	5	8
D	21	72,4	D	12	36,4	33	53,2
BCD	2	6,9	BCD	4	12	6	9,7
AD	0	0	AD	1	3	1	1,6
ABCD	0	0	ABCD	1	3	1	1,6

A megadott jelölésekben az egyéni jelölések egyértelműen domináltak – a magyarok esetében az arány 92,9%-ot érte el, lengyelek esetében 81,7%-ot, összesen 86,7%-ot. Az ablakhoz való közelség egyértelmű hatással volt a jelölésekre (A, D pozíció). A magyarok azonban inkább direktívumként értelmezték a kérdés formájú mondatot, a lengyelek nagy arányban magára a beszélőre vonatkoztatták a kérdést (magyarok: 13,8%, lengyelek: 30,3%). A potenciális referensek körét megadó jelöléseket illetően a beszélőt kizáró megoldás volt az, amely jelölést kapott még mind a két csoportban. Általában elmondható, hogy mindkét esetben és mindkét csoportban az ablakhoz közel lévőket jelölték meg, a beszélő ablakhoz való közelsége így jelentős mértékben befolyásolta a választásokat.

3.3. Baráti vacsora – A verzió: női beszélő, távol az ablaktól

A következő helyzetben megadott válaszokra nemcsak a térbeli elrendeződés lehetett hatással, hanem a nem által kiváltott szociokulturális elvárások, azaz sémák is. Az első verzióban megnyilatkozó nő távol ül az ablaktól (A), közel az ablakhoz egy másik nő ül, a beszélő mellett (B), illetve egy férfi a beszélőhöz képest átlósan (C). Távol az ablaktól, szemben a beszélővel pedig ugyancsak egy férfi ül (D).

4. táblázat. Baráti vacsora, A teszt

Teszt 1 A	Magyarok			Lengyelek		Összesen magyarok és lengyelek	
2	27 adatközlőre	%	2	35 adatközlőre	%	62 adatközlőre	%
A	4	14,8	A	3	8,6	3	4,8
B	10	37	B	2	5,7	9	14,5
C	8	29,6	C	19	54,3	35	56,5
D	1	3,7	D	2	5,7	2	3,2
CD	2	7,4	CD	6	17,1	8	12,9
BC	1	3,7	BC	1	2,9	2	3,2
AB	1	3,7	AB	0	0	1	1,6
BCD	0	0	BCD	1	2,9	1	1,6
ABCD	0	0	ABCD	1	2,9	1	1,6

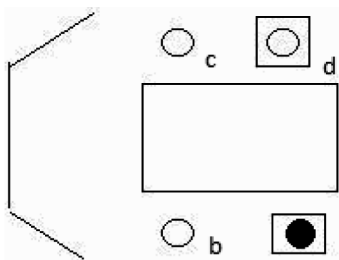
A válaszadók leginkább az ablakhoz közel ülő férfit (magyarok: 29,6%, lengyelek: 54,3%, összesen: 56,5%) adták meg referensként. A megadott válaszok alapján megállapítható, hogy az egyik csoportban a nem volt meghatározó szerepű (lengyeleknél), a másikban (magyaroknál) nem a nemnek volt jelentősebb hatása abban a tekintetben, hogy az ablakhoz közel ülők közül ki kap jelölést. A magyaroknál ugyanis az ablakhoz közel ülők között kicsi volt a különbség (B – 37% vagy C – 29,6%), míg a lengyelek esetében a nem meghatározó szerepű volt (B – 5,7%, C – 54,3%).

A lengyeleknél az első leggyakoribb válasz volt a C (ablakhoz ülő férfi), a második pedig a CD jelölés, mely a férfiakat foglalta magában – 17,1%. A magyarok pedig inkább az ablakhoz való közelséget vették figyelembe (B, C jelölések). A társas tényezők hatása a potenciális referensek jelölésében is látszik – a potenciális referensek jelölésénél főleg a férfiakat adták meg (CD – 7,4% magyarok, CD – 17,1% lengyelek), nem pedig az ablakhoz közel ülőket (BC – 3,7% magyarok, 2,9% lengyelek). A kapott válaszokban az egyéni szereplők jelölése megint csak dominál (magyarok: 85,1%, lengyelek: 74,3%, összesen: 79%). A válaszok megmutatják, hogy az adatközlők jellemzően utasításként értelmezték a megnyilatkozást.

A címzett megjelölésére tehát hatással voltak a térbeli viszonyok, de a nemekkel kapcsolatos szociokulturális elvárások is, amelyeknek a hatása eltért a magyarok és a lengyelek esetében. Mind a két csoportban a C pozíciójú, az ablakhoz közel ülő férfi kapott gyakori jelölést, de a lengyelek jelentősen többször jelölték meg, mint a magyarok. A lengyel választásokat inkább a nemmel kapcsolatos szociokulturális elvárások irányítottak (C, CD válaszok voltak a dominánsak), a magyaroknál a térbeli viszonyok voltak az irányadók (B, C válaszok). Míg C és a D szereplők férfiak (az egyik közel ül az ablakhoz, a másik – D – távol van az ablaktól), a B szereplő, akit a magyarok leggyakrabban jelöltek meg, az ablakhoz közel, a beszélő mellett ülő nő volt.

3.4. Baráti vacsora – B verzió: férfi beszélő, távol van az ablaktól

A bemutatott helyzet második verziójában a férfi beszélő távol ül az ablaktól (A), az ablakhoz közel nők ülnek – az egyik a beszélőhöz képest átlósan (C), a másik a beszélő mellett (B), a szituáció második férfi szereplője a beszélővel szemben, távol ül az ablaktól (D):

5. táblázat. Baráti vacsora, B teszt

Teszt 1 B	Magyarok		Lengyelek		Összesen magyarok és lengyelek		
	29 adatközlőre	%	2	33 adatközlőre	%	62 adatközlőre	%
A	4	13,8	A	4	12	8	12,9
B	8	27,6	B	10	30,3	18	29
C	10	34,5	C	1	3	11	17,8
D	3	10,3	D	6	18,2	9	14,5
BC	2	6,7	BC	3	9	5	8
AD	2	6,7	AD	3	9	5	8
BCD	0	0	BCD	4	12	4	6,5
ABCD	0	0	ABCD	2	6	2	3,2

Mind a két csoportban hasonló arányban jelölték a válaszadók a B szereplőt (a férfi beszélő mellett ülő, ablakhoz közel lévő nő) – a magyarok 27,6%-a, a lengyelek 30,3%-a. A B női szereplő térbeli elhelyezkedése – az ablakhoz képest, illetve a beszélőhöz képest – döntő hatással volt arra, hogy ez volt az egyik domináns válasz. Jelentős különbség mutatkozik azonban a lengyelek és a magyarok között abban, hogy melyik szereplőt jelölték még gyakrabban. A megadott válaszok ugyanazokat a mintázatokat követték, mint az előző helyzetben, tehát a magyarok, inkább az ablakhoz való közelséget vették figyelembe (C – 34,5%), a lengyelek pedig a nemmel kapcsolatos szociokulturális elvárásokat (D – 18,2%).

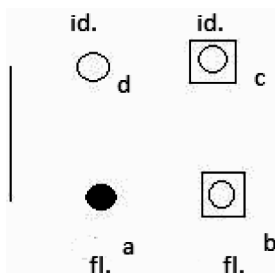
A potenciális referensek jelölése vagy a térbeli elrendeződés szerint alakult (BC), vagy nemek szerint (AD), és mind a két csoportban ugyanilyen arányú jelölést kaptak. A lengyel adatközlők válaszaiban viszont megjelentek olyan csoportok, amelyek a magyarokéban nem, tehát a beszélőt kizáró csoport (BCD), illetve mindegyik szereplőt belefoglaló csoport (ABCD) – összesen 18%, ami, bár kisebb mértékben, de jellemezte az előző helyzetet is (tehát a magyar válaszokban nem jelentek meg, a lengyelekében pedig 5,8%-ban). A fentebb ismertetett helyzetben az egyéni jelölések szintén domináltak (magyarok: 86,2%, lengyelek: 63,5%, összesen 74,2%).

A megadott válaszok alapján tehát megállapítható, hogy a térbeli elrendeződés mellett (a beszélőhöz képest és az ablakhoz képest) fontos tényezők a nemekkel kapcsolatos kulturális elvárások, és amennyiben ezek találkoznak, erősítik egymást. Mind a két szituáció elemzése alapján egyértelműen látszik, hogy a magyarok esetében a térbeli elhelyezkedés volt a domináns, a lengyelek esetében pedig erősebben mutatkoztak meg a nemmel kapcsolatos elvárások.

3.5. Vonatfülke – A verzió: a beszélő az ablakhoz közel ülő fiatal nő

Az utolsó sematikus szituációban a szereplők társas viszonyait a nemmel kapcsolatos elvárások mellett a korrall kapcsolatos elvárások, azaz sémákba rendeződő és így mozgósítható kontextuális ismeretek is szerepet kaptak.

Ebben a helyzetben a beszélő az ablakhoz közel ülő fiatal nő (A), mellette egy fiatal férfi ül (B). A beszélővel szemben, közel az ablakhoz egy idős nő ül (D), illetve a beszélővel szemben, átloasan, távol az ablaktól egy idős férfi (C).

6. táblázat. *Vonatfülke, A teszt*

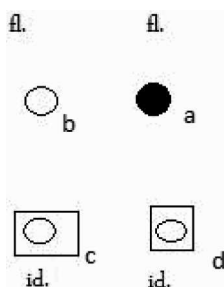
Teszt 1 A	Magyarok		Lengyelek		Összesen magyarok és lengyelek		
	27 adatközlőre	%	3	35 adatközlőre	%	62 adatközlőre	%
A	6	22,2	A	12	34,3	18	29
B	3	11,1	B	14	40	17	27,4
C	1	3,7	C	1	2,9	2	3,2
D	14	52	D	6	17,1	20	32,3
CD	1	3,7	CD	0	0	1	1,6
BCD	1	3,7	BCD	0	0	1	1,6
ABCD	0	0	ABCD	2	5,7	2	3,2

A modellált helyzetben a magyar adatközlők nagy része a beszélővel szemben lévő idős nőt (D) jelölte meg (52%). A lengyelek azonban inkább a B szereplőt választották (40%), tehát a beszélő mellett ülő fiatal férfit. A magyarok választása mellett az ablakhoz való közelség, illetve a beszélőhöz képest való elrendeződés szólt, a lengyelek választása mellett pedig elsődlegesen a korrall kapcsolatos elvárások, amely választást elősegítette a B résztvevő neme is, illetve a beszélő melletti pozíciója is. Az egyéni jelölésekből a legkevesebben (a magyarok és a lengyelek esetében egyaránt) a C szereplő kapott, tehát az ablaktól távol ülő idősebb férfi. Érdekes összevetni ezt a magyarok csoportjában legnépszerűbb választással, tehát a D pozícióval (idősebb nő, de ablakhoz közel ülő, a beszélővel szemben), ami arra utal, hogy a térbeli viszonyok felülírták a nemmel kapcsolatos elvárásokat. A lengyelek esetében az első választásuk a B szereplő volt (beszélő mellett ülő fiatal férfi, távol az ablaktól), akit a C-hez képest előnyben részesítettek. E választás alapján megállapítható, hogy a nemmel és a korrall kapcsolatos elvárások voltak a legfontosabbak (a D szereplő az ablakhoz közel ülő, de idős nő). Az előző helyzetekhez képest a legnagyobb arányban itt fordultak elő az egyéni szereplők jelölései (magyarok: 89%, lengyelek: 94,3%, összesen: 91,9%). Mind a két csoportban viszonylag nagy arányban magát a beszélőt jelölték meg (A résztvevő – magyarok: 22,2%, lengyelek: 34,3%), vélhetően az ablakhoz való közelsége miatt, illetve a korrall kapcsolatos

elvárások miatt, így a megnyilatkozás komisszívumként való értelmezése, bár nem dominál, de más helyzetekhez képest viszonylag magas arányú.

3.6. Vonatfülke – B verzió: a beszélő az ablaktól távol ülő fiatal nő

Az utolsó helyzetben a beszélő az ablaktól távol ülő fiatal nő (A), mellette és az ablak mellett egy fiatal nő ül (B). A beszélővel szemben, távol az ablaktól egy idős férfi ül (D), illetve a beszélővel szemben, átlósan, közel az ablakhoz egy másik idős férfi (C),

7. táblázat. Vonatfülke, B teszt

Teszt 1 B	Magyarok		Lengyelek		Összesen magyarok és lengyelek		
	29 adatközlőre	%	3	33 adatközlőre	%	62 adatközlőre	%
A	2	6,7	A	3	9	5	8
B	20	69	B	15	45,5	35	56,5
C	5	17,2	C	2	6	7	11,3
D	1	3,45	D	1	3	2	3,2
AB	1	3,45	AB	2	6	3	4,8
BC	0	0	BC	1	3	1	1,6
BCD	0	0	BCD	4	12	4	6,5
CD	0	0	CD	5	15,2	5	8

A jelölések alapján nyilvánvaló, hogy a B szereplő ablakhoz való közvetlen közelsége hatással volt arra, hogy a válaszadók többsége őt jelölte meg (magyarok: 69%, lengyelek: 45,5%). A B szereplő kiválasztására azonban hatással lehetett még az is, hogy hasonlóképpen a beszélőhöz fiatal volt, illetve mindketten nők voltak. A beszélőhöz képest való elrendeződés sem jelentéktelen – az A szereplő a B szereplő mellett ült, ami tovább erősítette a közösségérzetet. Figyelemre méltó azonban, hogy a beszélővel szemben ülő idős férfiakból az A szereplőhöz átlósan, de az ablakhoz közel ülő férfi kapott több jelölést (magyarok: 17,2% lengyelek: 6%) – itt megint a térbeli elrendeződés vált elsődlegessé a magyarok csoportjában, a lengyelek csoportjában pedig a nemmel kapcsolatos elvárások, ami a CD szereplők jelölésén látszott meg (lengyelek esetében a CD jelölés a második legnépszerűbb jelölés volt 15,2%-kal). Mind a két csoportban (a magyaroknál és a lengyeleknél is) a közös nem és a koron alapuló csoportos jelöléssel is találkozunk (AB – 6%), illetve a lengyeleknél még a CD (15,2%) jelöléssel, illetve a lengyel válaszadóknál megjelent még a beszélőt kizáró BCD jelölés (12%), amely egyáltalán nem szerepelt a magyaroknál. A válaszadók ebben a helyzetben is az egyéni jelöléseket preferálták (magyarok: 96,35%, lengyelek: 63,5%).

4. Összegzés

A vizsgálatok eredményei megmutatták, hogy az adatközlők a T/1.-t tartalmazó megnyilatkozást főleg egyéni résztevevőkre vonatkoztatták, a megnyilatkozást pedig leginkább direktívumként értelmezték.

8. táblázat. Egyéni szereplők jelölése

Teszt	Beszélő pozíciója az ablakhoz képest	Magyarok	Lengyelek
kollégiumi szoba	A	88,8	57,1
kollégiumi szoba	<u>A (közel)</u>	86,2	81,7
baráti vacsora	A	85,1	74,3
baráti vacsora	A	86,2	63,5
vonatfülke	<u>A (közel)</u>	89	94,3
vonatfülke	A	96,35	63,5

A legegységesebb válaszokat pedig akkor kaptuk, amikor a megadott jellemzők leginkább eltérők voltak. Az interjúkban a válaszadók legegységesebbnek találtak azokat a szituációkat, ahol a kor és a nem is megjelent tényezőként. Az első szituáció (kollégiumi szoba) okozta a legnagyobb értelmezési problémákat, erre a válaszadók az interjúkban is reflektáltak.

Az adatközlők választásaira az ablaktól való távolság hatással volt, és e tényező konzekvensen a leginkább a magyar adatközlők esetében hatott, amit az interjúk is igazolnak – a közelség a megadott válasz indoklásaként felhozott elsődleges érv volt. A lengyelek esetében pedig először a korról, majd a nemmel kapcsolatos elvárások bizonyultak erősebbnek, és az interjúkban megadott válaszokban is ezt mutatták elsődlegesnek (ha csak a nem jelenik meg, akkor a nem, ha a kor is megjelenik, akkor a kor válik elsődlegessé).

Az eredmények anyagában a válaszadók gyakran jelölték a D és a B pozíciót, tehát a beszélővel szemben lévő (D) vagy a beszélő mellett lévő (B), ritkábban pedig az átlós pozícióban lévő C szereplőt. Ezt azonban felül tudta írni az ablakhoz való közelség (főleg magyar adatközlők esetében), illetve a korról és nemmel kapcsolatos elvárások.

Amennyiben csak a térbeli elrendeződést kellett figyelembe venni (kollégiumi szoba) nem jelentek meg különbségek a domináns választások tekintetében a magyarok és a lengyelek között. Amikor viszont a térbeli viszonyok mellett figyelembe kellett venni a nemet (baráti vacsora) vagy a nemet és a kort (vonatfülke), eltérések jelentek meg, de gyakran a választások fedték egymást, csak más-más arányokban.

A lengyel adatközlők válaszaiban nagyobb arányban jelentek meg a potenciális referenseket megadó jelölések, több konstellációt különítettek el – az elrendeződési elv szerint pedig elsődleges a nem és a kor volt, másodlagos pedig a térbeli elrendeződés.

Mind a két csoportban (a magyarok és a lengyelek esetében is) az A szereplő (beszélő) hasonló arányú jelölést kapott az egyes helyzetekben, bár a magyarok jellemzően kisebb arányban értelmezték kommisszívumként, azaz javaslatként, engedélykérésként az adott megnyilatkozást.

A kutatás arra mutat rá, hogy a virtuális használatú T/1. többféle módon értelmezhető, a társas és térbeli kontextuális tényezők hatással vannak az értelmezésre, az azonban, hogy melyik elsődleges, kultúrafüggő is lehet. A tanulmányban bemutatott vizsgálatok eredményei igazolják a hipotéziseket, további, mennyiségileg megnövelt vizsgálatokat igényel viszont a beszélőn kívüli szereplők elrendeződésének a hatása. Továbbá az elmélyített interjúk nemcsak az alkalmazott megnyilatkozás cselekvésvértékéről adhatnak információt, hanem a T/1. deiktikus értelmezéséről is.

SZAKIRODALOM

- Adler, Rolnad – Rosenfeld, Lawrence–Proctor, Russel. 2011 (2007). *Relacje interpersonalne. Proces porozumiewania sie. (Interplay: The Process of Interpersonal Communication. Tenth Edition)* Rebis, Poznań.
- Bjorthen, Kaja 2010. On how we interpret plural pronouns. *Journal of pragmatics* 42: 1799–815.
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Fischer, Jena.
- Croft, William 2009. Towards a social cognitive linguistics. In: Evans, Vyvyan – Poursel, Stephanie (eds.): *New directions in cognitive linguistics*. John Benjamins, Amsterdam, 395–420.
- Crisp, J. R. – Hewstone, M. 2001. Multiple categorization and implicit intergroup bias: Differential category dominance and the positive-negative asymmetry effect. *European Journal of Social Psychology* 31: 45–62.
- Crisp, J. R. – Hewstone, M. 2006. Multiple social categorization, process and social consequences. In: Crisp, J. R. – Hewstone, M. (eds.): *Multiple social categorization. Process, models and applications*. Psychology Press, Hove and New York, 149–66.
- Jobst Ágnes 2007. A mi mint a hatalom és szolidaritás névmása. *Magyar Nyelvőr* 131: 29–47.
- Kugler Nóra – Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar Grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 152–74.
- Kwitakowska, Anna 2009. Kategoryzacje społecznie skrzyżowane: o tym, czy „prawie my” znaczy to samo co „my”, a „niezupełnie oni” to samo co „oni”, oraz o innych osobliwościach kategoryzacji społecznych. In: Kossakowska, M. – Kofta, M. (eds.): *Psychologia poznania społecznego*. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 295–312.
- Laczkó Krisztina 2006. *A magyar névmási rendszer – nyelvtan és funkció*. Martin Opitz Kiadó, Budapest.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2015. „évek óta mást se csinálunk”. A többes szám első személyű deiktikus elemek működésének vizsgálatához. In: Bárh M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna (szerk.): *A nyelv dimenziói: Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. ELTE, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 501–14.
- Lysakowski, Tomasz 2005. *Wpływowe osoby. Gramatyka i perswazja*. Wydawnictwo Swps Academica, Warszawa.
- Marmaridou, Sophia S. 2000. *Pragmatic meaning and cognition*. John Benjamins, msterdam, Philadelphia.
- Sidnell, Jack 2009. Deixis. In: Verschueren, Jef – Östman, Jan-Ola (eds.): *Key notions for pragmatics*. Handbook of pragmatics highlights 1. 114–138. John Benjamins, Amsterdam, Philadelphia, 114–38.
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 136: 311–32.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2017. *Pragmatika*. Kézirat. In press.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. *Kognitív szemantika*. Konstantin filozófus Egyetem, Nitra.
- Veres-Guáspiel, Agnieszka 2011. A tegező és nemtegező formák használata a magyar és a lengyel egyetemisták nyelvében. *THL2: A magyar nyelv és kultúra tanításának szakfolyóirata. Journal of teaching Hungarian as 2nd Language and Hungarian Culture* 1–2: 38–55.
- Veres-Guáspiel, Agnieszka 2012a. A személyközi viszonyok megjelenésének elkerülési stratégiái In: Parapatics Andrea (szerk.): *Féltun 7. Az ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskolájának konferenciája. 2011. október 6–7., Budapest 2012*. http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk11/Veres-Guáspiel_KESZ.pdf.
- Veres-Guáspiel, Agnieszka 2012b A tegező és nemtegező formák használata a magyar anyanyelvűek és magyarul tanuló lengyelek körében In: Koutny Ilona – Dávid Mária – Németh Szabolcs – Paweł Kornatowski (szerk.): *Magyar–lengyel kapcsolatok: kontrasztív nyelvészeti, irodalmi és kultúrális kutatás I*. ProDruk, Poznań, 38–47.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, London.

Agnieszka Veres-Guáspiel

lektor

Jagelló Egyetem, Nyelvészeti Intézet, Magyar Tanszék

SUMMARY

Veres-Guśpiel, Agnieszka

The effect of contextual factors on the referential interpretation of virtually used first person plural forms

The paper focuses on the construal of WE in a specific virtual usage, reflecting the physical and social worlds of the intersubjective context (cf. Verschueren 1999). From the social cognitive point of view adopted here (Croft 2009), interpersonal relations are formed and re-negotiated dynamically. The utterances do not express *a priori* existing interpersonal relations, but rather construe them as discourse unfolds. In this context, WE has remarkable semantic potential and its use is strongly context-dependent (Björten 2010, Marmaridou 2000), often expressing the social attitude of the speaker. The empirical research presented here on the referential processes of WE in a specific virtual usage reveals its capacity to express social attitude deixis and its dependence on basic contextual components. The paper is based on experimental data gathered between 2012 and 2016 from Polish and Hungarian native speakers (86 responders in total), who were asked to mark on three different schemas the reference of WE in the following utterance: *It's cold in here. Why don't we close the window?* The schemas showed different spatial and interpersonal information (position of the participants, their age and sex, basic information about their relationship). After the test part the participants were asked to justify their choices. Based on the answers it was possible to identify if the responder interpreted the utterance as a directive or a commissive speech act, which also had an influence on the interpretation of WE. The findings show that virtual usage is influenced not only by interpersonal but also by spatial relations. The processing of spatial position plays a major role in the referential interpretation of WE when the participants come from similar socio-cultural backgrounds. By contrast, in cases where sex and age differences are pronounced, information pertaining to the social world of the discourse has a higher impact on referential interpretation; nevertheless, some significant differences can be observed regarding which spatial relations or social relations had a major impact.

Keywords: virtual use of WE, spatial relations, social relation, intersubjective context, referential interpretation, attitude deixis, social deixis, personal deixis, cross-categorization

Korpuszneveink helyesírásáról

1. Bevezetés

Manapság már magától értetődőnek számít az a gyakorlat, hogy a nyelvleírás, a különféle nyelvészeti kutatások nagy mennyiségű elektronikus szöveget tartalmazó adatbázisokra, korpuszokra támaszkodnak. Fontos felhívni a figyelmet arra a kettősségre, hogy a *korpusz* szó a nyelvtudományban kétféle értelemben is használatos. Az Idegen szavak szótára (Tolcsvai Nagy 2007) – számos más területen használt jelentés mellett – az alábbi két értelmezését adja meg:

1. 'meghatározott módszerrel és előismeretekkel összegyűjtött nyelvi vagy irodalmi adatmennyiség, amely a tudományos kutatás vagy vizsgálat alapja'
2. 'számítógépre vitt és elemző programokkal előzetesen feldolgozott, további kutatásokra (pl. gyakorisági vizsgálatokra) alkalmas különböző szövegtípusokból gyűjtött szövegmennyiség'

A számítógépes nyelvészet csak a 2. jelentésben meghatározott kritériumoknak megfelelő szöveggyűjteményeket nevezi korpusznak, vagyis (a Magyar nemzeti szövegtár korpuszdefiníciójára támaszkodva) olyan – ténylegesen előforduló – írott vagy lejegyzett beszélt nyelvi adatok gyűjteményét, ahol a szövegeket valamilyen szempont szerint válogatják és rendezik, feltüntetik a szövegek bibliográfiai adatait, és jelölik a szövegek szerkezeti egységeit (bekezdés, mondat), továbbá bármilyen egyéb annotációt is tartalmazhatnak (pl. szófaji címkézés, morfológiai elemzés stb.). Fontos különbség a kétféle értelmezés között, hogy míg a 'valamilyen kutatás alapjául szolgáló gyűjtött adatmennyiség' értelemben a korpusznak nem feltétlenül szükséges elektronikus formájának lennie, lehet például papíralapú, kéziratos is, addig a számítógépes nyelvészetben használt *korpusz* terminus magában foglalja azt, hogy elektronikus formájú adatmennyiségről van szó. Jelen dolgozat a továbbiakban kizárólag a második jelentésben használja a *korpusz* műszót.

A korpuszok természetesen nem összefüggő szövegeként olvasandók, hanem azt a célt szolgálják, hogy megadott kritériumoknak megfelelő szavakat vagy szókapcsolatokat keressünk bennük. A korpuszoknak fontos tartozéka az úgynevezett keresőfelület, lekérdezőfelület, amelynek segítségével beállíthatjuk azokat a feltételeket, amelyeknek megfelelő eredményeket szeretnénk kapni.

1.1. A Nemzeti korpuszportál

Az elmúlt két évtizedben több, különféle célból készült korpusz látott napvilágot, ezek (kevés kivétellel) publikusak, szabadon felhasználhatók (esetleg előzetes, ingyenes regisztrációt igényelnek). Annak érdekében, hogy minél több magyar nyelvű, szabadon hozzáférhető korpusz megtalálható legyen egy helyen, 2015 novemberében létrejött a Nemzeti korpuszportál, amely az MTA Nyelvtudományi Intézetének honlapjáról érhető el (Sass 2017). A Nemzeti korpuszportál mellett a Nyelvtudományi Intézet honlapjának Adatbázisok menüpontjából is számos elektronikus szövegtár, tágabb értelemben vett adatbázis is elérhető.

2. Problémafelvetés, célok

Mínthogy a korpuszok a nyelvészeti kutatásoknak manapság elengedhetetlen segédeszközei, a kutatási beszámolóknak is jelölni kell, mely korpuszok szolgálták az adott kutatás forrásául. Ezért célszerű, hogy a korpusznevek egységes (és normatív) helyesírással legyenek feltüntetve. A korpusznevek a tulajdonnevek egy sajátos alcsoportját alkotják, az akadémiai helyesírási szabályzat által felsorolt tulajdonnévtípusok közül a címekhez lehet őket besorolni, ilyenformán tehát (ha nem is explicit módon) létezik normatív helyesírási szabályozás a korpusznevek írásmódjára.

Hogy miért szükséges mégis foglalkozni a korpusznevek helyesírási kérdéseivel, annak az oka, hogy részint a korpusznevek írásmódja a gyakorlatban meglehetősen ingadozást, bizonytalanságot mutat; részint pedig mert az úzus erősen hajlik a többtagú korpusznevek csupa nagybetűs írásmódjára, ami azonban korántsem tekinthető normatívnak.

A dolgozatban bemutatom a létező korpusznelvezések lehetséges típusait a Nemzeti korpuszportál és egyéb források alapján, ismertetem az írásgyakorlatban megfigyelhető tendenciákat, végül javaslatot teszek a korpusznevek egységes, normatív írásmódjára. Mivel a több tagból álló korpusznelvezések meglehetősen hosszúak, ezért ezekre többnyire rövidített formában (többnyire betűszókkal, szóösszevonásokkal) szokás hivatkozni. A dolgozatban kitérek az elnevezések rövidített formáinak írásmódjára is.

3. A létező korpusznelvezések főbb típusai

A Nemzeti korpuszportál jelenleg tizenegy korpusznevet tartalmaz. A Nyelvtudományi Intézet Adatbázisok menüpontjából további korpuszok, adatbázisok érhetők el, felvettem továbbá adataim közé a nyilvánosan nem elérhető Pázmány-korpuszt is (Endrédi 2016), illetve a készülő Magyar orvosi nyelv korpuszát is (Kuna 2016; Kuna–Kocsis–Ludányi 2017). Az 1. táblázat összefoglalva

tartalmazza azokat a korpuszokat, amelyek vizsgálatom anyagát képezik. A táblázatban a korpuszokat adatolt írásmódjukkal tüntetem fel, vagyis abban a formában, ahogy a Nemzeti korpuszportálon, illetve az Adatbázisok oldalon előfordulnak. Ez többnyire azonos a korpuszok saját lekérdezőfelületén szereplő írásmóddal, de előfordulhat az is, hogy eltér a kettő. Ez az ingadozás jól mutatja a korpusznevek írásmódja körüli bizonytalanságot. A táblázat harmadik oszlopában az adott korpusz alternatív elnevezése olvasható.

1. táblázat. *A vizsgálat korpusznevek teljes és rövidített formáinak adatolt írásmódja (a Nemzeti korpuszportál és a Nyelvtudományi Intézet honlapjának Adatbázisok menüpontja alapján)*

A korpuszelnevezés adatolt írásmódja	Rövidített formában	Alternatív elnevezés
„új” Magyar történeti szövegtár	MTSZ	
Mikes-szótár		
Magyar Nemzeti Szövegtár	MNSZ2	
Történeti Magánéleti Korpusz		Ó- és középmagyar történeti magánéleti korpusz
Ómagyar korpusz		Régi magyar konkordancia
Budapesti Szociolingvisztikai Adatbázis	BUSZI	
Hunglish Korpusz		
Mazsola		
Webkorpusz		
Magyar Nemzeti Szövegtár	MNSZ1	
Magyar történeti szövegtár		A magyar nyelv nagyszótárának korpusza
Orwell: 1984		
Magyar spontán beszéd adatbázis	BEA	
E-Szókincs		
Uralonet		
Pázmány Korpusz		
Magyar orvosi nyelv korpusza		Magyar orvosi nyelvi korpusz

A korpuszelnevezéseket felépítésük szempontjából háromféle csoportba sorolhatjuk. Az egyes típusoknál tárgyalom továbbá a felmerülő helyesírási kérdéseket.

3.1. Egytagú korpusznevek

Kevés ilyen típusú korpusznév létezik. Ilyen például a *Mazsola*, a *Webkorpusz*, az *Uralonet* és az *E-Szókincs*, bár az utóbbi nem is nevezhető igazán korpusznak, hanem inkább egyfajta adatbázisnak. Mivel azonban vizsgálatom szempontjából e különbség nem releváns, a továbbiakban eltekintek a különbségtételtől. Az ilyen típusú korpusznevek helyesírása nem különösebben problémás, mivel a többtagú korpuszelnevezések írásgyakorlatában megfigyelhető, minden tagot nagy kezdőbetűvel író gyakorlat értelemszerűen itt nem fordulhat elő. Egyedül az *E-Szókincs* helyesírása vet föl kérdéseket, nem tűnik ugyanis indokoltnak az *e-* 'elektronikus' előtagot követő nagy *sz*. Mivel az *e-* előtag szorosan összekapcsolódik az azt követő utótaggal, összetételről van tehát szó, amely kötőjelet tartalmaz, az utótagot nem kell nagy kezdőbetűvel írni. (Az *e-* előtagos neologizmusok helyesírási kérdéseiről l. Sóllyom 2012.)

3.2. Tulajdonnévvel alkotott összetételek mint korpusznevek

Ebbe a típusba sorolható a normatív helyesírású *Mikes-szótár*, valamint a *Pázmány-korpusz*. Ez utóbbi esetén a csupa nagybetűs *Pázmány Korpusz*, illetve a címszerű *Pázmány korpusz* írásmód váltakozik egymással, akár egy szövegen belül is (l. Endrédi 2016), amely egyértelműen jelzi az írásmód körüli bizonytalanságot. A minden tagot nagy kezdőbetűvel írás nem normatív, mivel a korpusz elnevezések nem állandó, hanem egyedi címek (hasonlóan a könyvek, cikkek, képzőművészeti alkotások, zeneművek címéhez). A *Pázmány* és a *korpusz* szavak közti kapcsolat többféleképpen értelmezhető: amennyiben minőségjelzős (kijelölő jelzős) szerkezetnek tekintjük az alakulatot, ahol a minőségjelző tulajdonnév (vö. *Pista bácsi*), úgy védhető a *Pázmány korpusz* írásmód (a jelzett szó, a korpusz fogalomkörét leszűkíti a Pázmány nevű egyedre, vagyis a korpuszok közül a Pázmány elnevezésű). Valószínűbbnek tűnik azonban, hogy jelentésszűkítő összetételről van szó: 'olyan korpusz, amelyet a Pázmány egyetemen hoztak létre, ehhez az egyetemhez köthető korpusz', így célszerűbbnek tűnik a tulajdonnévvel alkotott összetételek szokásos írásmódja, a kötőjelezés: *Pázmány-korpusz*.

3.3. Többtagú korpusznevek

Korpuszneveink legnagyobb része több tagból áll. Grammatikai felépítésük alapján két csoportot különíthetünk el: nagyobb részük minőségjelzős szerkezet (többszörösen bővített jelzővel), kisebb részük birtokos jelzői alárendelő szintagma.

a) Minőségjelzős szerkezetek

Az általam vizsgált korpusznevek közül ebbe a csoportba tartozik (maradva az adatolt írásmódnál): *Magyar történeti szövegtár*, *Magyar Nemzeti Szövegtár*, *Történeti Magánéleti Korpusz*, *Ómagyar korpusz*, *Budapesti Szociolingvisztikai Adatbázis*, *Ó- és középmagyar történeti magánéleti korpusz*, *Régi magyar konkordancia*, *Magyar orvosi nyelvi korpusz*.

b) Birtokos jelzői alárendelő szerkezetek

Ide sorolható *A magyar nyelv nagyszótárának korpusza*, illetve a *Magyar orvosi nyelv korpusza* elnevezés (utóbbi esetben a határozott névelő nem része a korpusz nevének). Az orvosi nyelvi korpusz előfordul *Magyar Orvosi Nyelv Korpusza* formában is, l. Kuna 2016.

A többtagú korpusznevek esetén az a tendencia figyelhető meg, hogy a két-, de különösen a gyakori háromtagú alakulatok írásmódja általában állandócím-szerű, vagyis az úzus a korpusznév minden tagjának nagy kezdőbetűs írását részesíti előnyben: *Magyar Nemzeti Szövegtár*, *Történeti Magánéleti Korpusz*, *Budapesti Szociolingvisztikai Adatbázis*. Ennek oka valószínűleg az angol írásmód hatása, mivel az angol nyelvterületeken ez a forma a szokásos: *British National Corpus*, *Cambridge International Corpus*, *Brown University Standard Corpus of Present-Day American English*, bár ez a tendencia más nemzetek korpuszainál is megfigyelhető: *Tycho Brahe Parsed Corpus of Historical Portuguese*, *Das Deutsche Referenzkorpus*. A magyar korpusz elnevezések írásmódja is (nem biztos, hogy tudatosan) feltehetőleg a nemzetközi gyakorlathoz kíván igazodni.

Ha azonban a korpusznév háromnál több tagú, az írásgyakorlat inkább a (normatív) címszerű írásmód felé hajlik: *Ó- és középmagyar történeti magánéleti korpusz*.

A kezdőbetűket tekintve megfelelő a *Magyar spontán beszéd adatbázis* írásmódja, azzal a kiegészítéssel, hogy a (*spontán beszéd*) + *adatbázis* alakulat írásmódjakor az AkH. 141. b) pontját kell alkalmazni (a szabályzat korábbi kiadása ezt mozgószabálynak nevezte). A javasolt írásmód ennek megfelelően: *Magyar spontánbeszéd-adatbázis*. Megjegyzendő, hogy a teljes korpusznév ritkán használatos, általában a rövidített formában, *BEA*-ként hivatkoznak rá készítői és a használói. Ez a gondolat át is vezet a következő témához, a rövidítésekhez és a mozaikszókhöz.

4. A korpusznevek rövid formái

Miként a gyakrabban használt szótáraknak is megvannak a szakmában megszokott, közkeletű rövidítései (*Értsz.*, *ÉKSz.*, *TESz.* stb.), a korpusznelvezéseknek is léteznek rövidített formái: *MNSZI*, *MNSZ2*, *BUSZI* stb. A szótárrövidítésekkel szemben – amelyek valódi rövidítések, vagyis nem lexémaértékűek (felolvasáskor és toldalékoláskor mindig a teljes formát vesszük alapul), a korpusznelvezések rövidített formái mozaikszók. Többnyire betűszók: *MNSZ*, *MTSZ* (= Magyar Történeti Szövegtár), de szösszevonás is akad köztük: *BUSZI*. (Bár ez utóbbinak a rövidített formája nem a korpusz lekérdezőfelületének elkészítésekor keletkezett, hanem jóval korábban, még a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú munkálatai során [Váradai 2003].) A korpusznelvezések rövid formáinak kiejtése is a mozaikszókra jellemző: [emenesz], [emtéesz], [buszi], vagyis ezek az elnevezések lexémaértékűek.

Ha a korpusz teljes formájának írásmódja címszerű, vagyis csak az első kezdőbetű a nagy, célszerűnek látszik a rövidített formát is ennek megfelelően jelölni: *MNSz.*, *MTSz.*, ebben a formában jobban beleillenek a szótárak közkeletű rövidítéseinek sorába. Ugyanakkor az is igaz, hogy az *MNSz.* forma nem valódi rövidítés abban az értelemben, hogy a kiejtése gyakran [emenesz], a toldalék kapcsolása sem a teljes formához történik: nem **MNSz.-ban*, hanem *MNSz.-ben*. Így hasonlít például a *kft.* szóhoz, amely formailag rövidítés, kiejtése viszont a betűszókéhoz hasonlatos: [káefté]. A rövidítések és a mozaikszók között azonban nem olyan éles a határ, az *MNSz.* írásmód (rövidítésszerű helyesírás, betűszószerű kiejtés) véleményem szerint így is célszerűbb, mivel jobban illeszkedik a filológiában szokásos rövidítések sorába, mint a mozaikszavas megoldás. (Bár az utóbira sem mondhatjuk, hogy nem normatív, már csak azért sem, mert a rövidítések, mozaikszók terén egyébként sem beszélhetünk merev szabályokról, legfeljebb tendenciákról, kialakult szokásokról).

5. Összefoglalás:

helyesírási javaslatok a korpusznelvezések írásmódjához

A korpusznevek helyesírását nem tárgyalja külön a hatályos akadémiai helyesírási szabályzat, ám a címek helyesírásával foglalkozó fejezet elég támpontot nyújt a kérdésben (AkH. 196–198.). A szabályzat kétféle címtípust különböztet meg: az állandó címeket és az egyedi címeket. Az egyes típusok helyesírása tükrözi a két típus jellegbeli kettősségét. Az időbeli rendszerességgel megjelenő kiadványok (újságok, folyóiratok) címei az állandó címek, ezeknek minden tagját nagy kezdőbetűvel írjuk. A korpusznelvezések azonban nem ebbe a csoportba tartoznak, hanem egyedi címeknek minősülnek, akárcsak az irodalmi művek, a cikkek, a képzőművészeti alkotások, a zeneművek, a műsorszámok stb. Az állandó címet viselő kiadványok tartalma ugyanis időről időre változik, míg a korpuszokra ez nem áll – eltekintve attól, hogy tartalmukat időnként bővítik újabb feldolgozott szövegekkel, mint ahogy például az *MNSz.* esetén is történt, valamint attól, hogy léteznek úgynevezett monitorkorpuszok is, amikor a régebbi tartalmakat újabakra cserélik oly módon, hogy a korpusz mérete ne változzon (a monitorkorpuszokról bővebben l. Szirmai 2005: 32, 171; Pajzs 2004). Ha a korpusznelvezéseket tehát egyedi címeknek tekintjük, akkor az írásmódjukra vonatkozó helyesírási szabály az, hogy típustól függetlenül csak az első szót írjuk nagy kezdőbetűvel: *Mazsola*, *Pázmány-korpusz*, *Magyar nemzeti szövegtár*, *Magyar történeti szövegtár*, *A magyar orvosi nyelv korpusza*. A tudomány nemzetközi színterein, ahol a tudományos kommunikáció nyelve az angol, a magyar korpuszok angol elnevezései használatosak: *Hungarian National Corpus*, *Hungarian Historical Corpus*, ezek esetében természetesen várható – igazodva a nemzetközi gyakorlathoz – a csupa nagy kezdőbetűs írásmód. Fontosnak tartom azonban, hogy a magyar nyelvű tudományos életben a magyar helyesírás rendszeréhez igazodva az egyedi címek írásmódját kövessük. Javaslatomat megerősíteni látszik az a tény is, hogy az AkH.¹¹-hez készített helyesírási segédkönyv, az *Osiris Helyesírás* (OH.) is ezt az írásmódot alkalmazza. Nem tér ugyan ki explicit módon a korpusznevek írásmódjára sem a szabálymagyarázó, sem a szótári részében, de az előszóban, amikor a példaanyag forrásait ismertetik a szerzők, következetesen címszerű írásmódot alkalmaznak: *Magyar nemzeti szövegtár*, *Magyar történeti szövegtár* (Laczkó–Mártonfi 2004: 12).

Bizonyos korpuszok esetén fontos lehet a verziószám feltüntetése is, például a *Magyar nemzeti szövegtár* újabb változata (Oravecz–Váradi–Sass 2014) olyan nagy mértékű változásokat tartalmaz az elődjéhez képest (Váradi 2002), hogy a korpusz második verziójaként szokás rá hivatkozni, megkülönböztetendő a sokkal kisebb méretű, elavultabb keresőfelülettel rendelkező első változattól. A verziószám feltüntetése véleményem szerint abban a formában lenne célszerű, miként az az akadémiai helyesírási szabályzatok, értelmező szótárak kiadászámának megjelölésekor szokásos. Ha az akadémiai helyesírási szabályzat tizenegyedik kiadásának közkeletű jelölése *AkH.*¹², a Magyar értelmező kéziszótár 2. kiadásáé pedig *ÉKSz.*², akkor ennek analógiájára a Magyar nemzeti szövegtár második verziójának a rövidítése lehetne *MNSz.*²

Jelen tanulmányban áttekintettem a legismertebb magyar nyelvű korpuszok alapján a főbb korpusznév típusokat és az írásgyakorlatban megfigyelhető helyesírási tendenciákat. Beillesztve a korpuszneveket a hatályos akadémiai szabályozás által felsorolt tulajdonnévtípusba (címek), javaslatokat fogalmaztam meg a korpuszok helyesírásával kapcsolatban. Tettem mindezt annak reményében, hogy idővel az írásszokás is szentesíti majd azokat.

SZAKIRODALOM

- AkH. = Magyar Tudományos Akadémia 2015. *A magyar helyesírás szabályai*. Tizenkettedik kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Endrédy István 2016. *Nyelvtechnológiai algoritmusok korpuszok automatikus építéséhez és pontosabb feldolgozásukhoz*. PhD-értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest. Elérhető: https://itk.ppk.hu/uploads/articles/163/file/doi_Disszert%C3%A1ci%C3%B3_EIG_pdf_A.pdf.
- Kuna Ágnes 2016. A Magyar Orvosi Nyelv Korpusza. *Magyar Orvosi Nyelv*, 27–31.
- Kuna Ágnes – Kocsis Zsuzsanna – Ludányi Zsófia 2017. A Magyar orvosi nyelv 16–17. századi alkorpusza. Tervezet, átirás, annotálás. In: Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 239–53.
- OH. = Laczkó Krisztina–Mártonfi Attila 2004. *Helyesírás*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Oravecz, Csaba – Váradi, Tamás – Sass, Bálint. 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Calzolari, Nicoletta – Choukri, Khalid – Declerck, Thierry – Loftsson, Hrafn – Maegaard, Bente – Mariani, Joseph – Moreno, Asuncion – Odijk, Jan – Piperidis, Stelios (eds.): *Proceedings of Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2014)*, 1719–23.
- Pajzs Júlia 2004. A korpuszalapú szótárírás alternatívái. In: Tóth Szergej – Földes Csaba – Főris Ágota (szerk.): *Lexikológiai és lexikográfiai látkép: problémák, paradigmák, perspektívák*. Fasciculi Linguistici Series Lexicographica, Szeged, Generália, 134–41.
- Sass Bálint 2016. Nyelvészeti szövegkeresők, Nemzeti Korpuszportál. *Magyar Tudomány*, 798–808.
- Sólyom Réka 2013. E-előtagú neologizmusaink szemantikájáról. In: Váradi Tamás (szerk.): *VI. Alkalmazott Nyelvészeti Doktoranduszkonferencia*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 156–64.
- Szirmai Monika 2005. *Bevezetés a korpusznyelvészetbe*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2007. *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Váradi Tamás 2002. The Hungarian National Corpus. In: *Proceedings of the Third International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC 2002)* (Las Palmas, 2002. május 29–31.). ELRA, Párizs, 385–9.
- Váradi Tamás 2003. A Budapesti Szociolingvisztikai Interjú. In: Kiefer Ferenc – Siptár Péter (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 339–59.

Ludányi Zsófia
tudományos munkatárs
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

*Ludányi, Zsófia***On the spelling of names of corpora**

Linguistic research today is often based on electronic corpora containing large amounts of text (e.g. Hungarian National Corpus, Hungarian Historical Corpus). The spelling of names of corpora, however, exhibits quite some indeterminacy: for names consisting of several words, it is typical that each word is capitalised, but other irregular forms also occur. The paper investigates the names of the most widely known Hungarian corpora from the point of view of normative orthography. Suggestions are made concerning a uniform spelling of names of corpora that is in line with the rules of Hungarian orthography. Furthermore, orthographic issues concerning the abbreviations of corpus names are also discussed.

Keywords: corpora, orthography, proper names, spelling of titles, abbreviations

Veszelszki Ágnes: *Netnyelvészet. Bevezetés az internet nyelvhasználatába*. L'Harmattan, Budapest, 2017, 385 oldal

Digitális nyelvhasználat: bevezetés és azon túl

Míg angol és német nyelven számos, a digitális kommunikáció nyelvi-szemiotikai ismérveit dokumentáló, illetve elemző dolgozat született már (néhány kiváló példa: Herring–Stein–Virtanen eds. 2013; Marx–Weidacher 2014; Dürscheid–Frick 2016), magyar nyelven csupán három nagyobb volumenű netnyelvészeti munka jelent meg. Bódi Zoltán *A világháló nyelve* című monográfiájában (2004) egy szociolingvisztikai kutatás eredményeit mutatja be, a Balázs Gézával közösen szerkesztett *Az internetkorszak kommunikációja* című kötete (2005) pedig többségében kvalitatív elemzéseken alapuló tanulmányokat tartalmaz. Az ezredforduló utáni évek hangulatjel-használatának korrajzát adja Bódi Zoltán Veszelszki Ágnessel közösen írt *Emotikonok* című könyve (2006), amely – Balázs Géza szavait idézve – „a nemzetközi és magyar szemiotikában, írástörténetben, írásjeltörténetben páratlan munka” (Balázs 2006: 502). A hazai digitális kommunikáció-kutatás nem túl gazdag, de egyre növekvő szakirodalmát színesítik a (nem csak) netnyelvészeti ismeretanyagban bővelkedő *Informatikai technológia és nyelvhasználat* (Balázs szerk. 2002), az *Új jelenségek a magyar nyelvben* (Balázs–Grétsy szerk. 2004), valamint az *Internet – Iskola – Anyanyelv* (Biró–Bodó szerk. 2016) című kötetek is.

Veszelszki Ágnes *Netnyelvészet* című monográfiája aktualitása és komplexitása révén a fenti köteteket meghaladó hiánypótló alkotás: a témát átfogóan és körültekintő részletességgel, különböző nyelvészeti területek (pl. grammatika, lexikológia, pragmatika) szemszögéből tárgyalja, az elemzések gondolatmenetét pedig a legfrissebb nemzetközi – elsősorban német és angol – kutatások eredményeinek az ismertetése mellett rendkívül gazdag nyelvi és vizuális példaanyaggal egészíti ki.

Az egy évtized (2006–2016) kutatómunkájának eredményeit felölelő hat fejezet alaposan átgondolt koncepció mentén rendeződik a könyvben: 1. Bevezető: Az infokommunikáció és a digilektus; 2. A digilektus mint nyelvváltozat; 3. A digilektus jellemzői; 4. A digilektus (és hatásai) két kérdőíves vizsgálat tükrében; 5. A digilektus hatása a nem digitális médiumokra – korpuszvizsgálatok alapján; 6. Összegzés és következtetések. Továbbmutató kutatási lehetőségek.

Az első fejezet (11–33) a kötet módszertani keretét és a téma elméleti megalapozását adja. A szerző célkitűzései között nemcsak a digitális nyelvhasználat jellemzőinek a feltárása, hanem az internetes kommunikáció más médiumokra gyakorolt hatásának a vizsgálata is szerepel. Az alkalmazott módszerek – korpuszvizsgálat, kérdőíves felmérés, megfigyelés és terepmunka (11) – helytállóak, a kutatás összetett, interdiszciplináris jellegénél fogva kölcsönösen kiegészítik egymást.

A netnyelvészet mint kutatási terület körülhatárolását a szerző több szempontból is problémásnak látja: „Egyrészt a netnyelvészet interdiszciplinaritása miatt a különféle fókuszoktól függően eltérő elnevezések és határvonalak adódnak, másrészt nyelvenként, nyelvészeti iskolánként, sőt szerzőnként is más-más elnevezéseket találunk, harmadrészt pedig egy folyamatos változásban lévő vizsgálati anyagról beszélünk” (Veszelszki 2017: 22–3; 2015, 2016). Míg egyes szerzők a kutatás tárgyának különböző ismérvek (pl. eszközhozkötöttség, digitális médium, írott vagy beszélt nyelvi jelleg, hibriditás) alapján történő körülhatárolására külön terminusokat hoznak létre (pl. Bódi 1998: *írott beszélt nyelv*; Crystal 2001: *netspeak* 'netnyelv, netbeszéd'; Érsok 2003: *virtuális írásbeliség*), addig mások (elsősorban: Schlobinski 2001 és Dürscheid 2003) a digitális kommunikációs formák sokszínűsége és a különböző szituációk (döntések) alapján meghatározott egyéni nyelvhasználat miatt elutasítják az ezzel járó (vagy inkább: sugallt) „általánosításokat”. Veszelszki a könyvében egyik megközelítés mellett sem foglal egyértelműen állást, sokkal inkább szintetizálja a kettőt: „Meglá-

tásom szerint éppen ez a heterogenitás és a különféle mintákat magába olvasztó jelleg a digitális kommunikáció sajátja. Ennek megnevezésére javaslok a *digilektus* terminust” (23).

A kötet legfőbb hozadékát a második fejezet adja (35–57), amelyben a szerző a hazai és külföldi munkákból levont konzekvenciák alapján egy új elméleti modell bevezetését javasolja: „A digilektus saját fogalmam a (tágabb értelemben vett) számítógép közvetítette kommunikáció (CMC, computer-mediated communication) nyelvhasználati módjának, egy új nyelvváltozatnak a megnevezésére” (36). Akad ugyan, aki ellenzi a digitális kommunikáció nyelvhasználatának lektusként való kezelését (vö. Szabó 2012), Veszelszki mégis meggyőzően érvel a digilektus nyelvváltozati státusa mellett. Felvázolja a lektusok rendszerét, osztályozásának lehetséges módozatait (36–8), majd Trudgill nyelvváltozat-definíciójával alátámasztja terminusának létjogosultságát: a nyelvváltozat „a nyelv bármely fajtájára – dialektusra, kiejtésváltozatra, szociolektusra, stílusváltozatra vagy regiszterre – vonatkozhat, amelyet a nyelvész külön entitásként kíván tárgyalni” (Trudgill 1997: 63, idézi: Veszelszki 2017: 38).

Veszelszki szerint a digilektusra fókuszáló függően szociolektusként, mediolektusként, de akár stílusréteggént is tekinthetünk. A szerző elméleti alapvetéseit (gondolat kísérleteit) a következőképp foglalhatjuk össze (38–41): A digilektus mint szociolektus egy bizonyos társadalmi csoporthoz, főleg (de nem kizárólag) a fiatalabb generációkhoz vagy – a csoportot még tágabban értelmezve – a számítógépet különböző tevékenységekre (pl. munkára, szórakozásra) használókhoz köthető nyelvváltozat; mint mediolektus (a műszó Löfflertől származik, 1985) a kommunikáció közvetítő közege, a médium – elsősorban a számítógép – által „determinált” lektus; mint stílusréteg pedig nem társadalmi, de nem is területi alapon (Trudgill 1997: 63; Wardhaugh 1995: 48), hanem történelmileg kialakult és funkcionálisan elkülöníthető közlésmód (Szathmári 2004: 198). Veszelszki a három megközelítés közül ez utóbbi mellett foglal állást; a szociolektust túl tágának (a digilektus nem csak a fiataloké), a mediolektust pedig leegyszerűsítőnek tartja (a digilektus hatással van a nem digitális médiumokra is).

A digilektus szövegtípusait (más terminussal: műfajait, diskurzusait, kommunikációs formáit) a szerző úgy különbözteti meg a hagyományos szövegtípusoktól, hogy a tercier médium címző alá rendezi őket. Ez azt jelenti, hogy „mind a produkció, mind a recepció oldalán szükséges valamilyen technikai eszköz jelenléte” (42). Az egyes műfajokat Veszelszki öt kritérium alapján, kontinuumszerűen tipizálja: 1. aszinkron–szinkron; 2. tervezett–spontán; 3. nem korlátozott terjedelem – korlátozott terjedelem; 4. nyilvános–magán; 5. anonim – nem anonim (Veszelszki 2011: 59; 2017: 44). Külön esetekben (44–57) tárgyalja az e-mail; a fórum; a blog, a vlog, a tweet; a poszt és a komment; a cset és az instant üzenetküldők; az sms és az mms; valamint a hashtag általános és nyelvi jellemzőit. Megállapítja, hogy az aszinkron (nem egyidejű) kommunikációs formák (pl. e-mail, fórum) szerepét mára a szinkron (egyidejű) műfajok (pl. tweet, komment) vették át (19).

A szerző a digilektust a kötet harmadik, egyben legnagyobb fejezetében (59–170) különböző szempontok alapján vizsgálja. A pragmatika, illetve szövegtenet hatáskörén belül (59–66) foglalkozik a digitális kommunikációra jellemző beszélői konstellációkkal (egy az egyhez, egy a többhöz, több az egyhez, több a többhöz), a nézőponttal, amellyel kapcsolatban megállapítja, hogy a „digilektushoz kötődő megnyilatkozás referenciális központja egocentrikus szerveződésű” (61); a tematikus progresszióval, ezen belül a lineáris és rekurzív tematikus váltásokkal; a fatikus funkció kiemelt szerepével (pl. a köszönéssel, az elbúcsúzással, az egyetértéssel); a különösen anonim kommunikációs műfajokra jellemző általános tegeződéssel; valamint a beszélgetés közegére reflektáló metatémákkal.

A digitális nyelvhasználat szókinésbeli jellemzői között Veszelszki az idegen (elsősorban angol) nyelvi hatást, az új szóalkotásokat és kollokációkat, az informatikai szókinészet, a töltelékzavakat, valamint az egyéni és csoportnyelvi elemeket vizsgálja (67–74).

A digilektus grammatikai jellemzőit bemutató egység nemcsak a fejezetnek, hanem a kötetnek is a legalaposabban kidolgozott része (74–132). A szerző saját gyűjtésből származó magyar példanyaggal illusztrálja (80–3) a beszélt nyelv egy német szakmunkában (Fiehler–Barden–Elstermann–Kraft 2004: 213–20) kijelölt tizenöt különböző funkcionális egységét. Ez alapján Veszelszki arra a következtetésre jut, hogy „grammatikai szempontból a digilektus szövegei a beszélt nyelvhez közelítenek” (83). Részletesen foglalkozik az új nyelvváltozat karakterszám-csökkentő technikáival, ne(t)ologizmusaival és szóalkotásmódjaival. Mivel a dolgozat terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé a digilektus szintaktikai jellemzőinek átfogó kidolgozását (84), a szerző két, a lehetséges

kutatási irányvonalakat kijelölő esettanulmányt közöl ezen a ponton (lásd: a témaismétlő szerkezet, valamint az *asszem* grammatikalizációja; 106–32).

Mivel a legtöbb netnyelvészeti munka a hálókommunikáció formai-írástechnikai jellemzőit vizsgálja (133), a kötet csak röviden tér ki azok elemzésére (fonetikus írásmód, kis- és nagybetű, interpunkció, illetve karakterhalmozás; 133–9).

A fejezet a digitális térben egyre fontosabb szerepet betöltő képi kommunikáció „egysége-iról” – az emotikonokról, a kép-szöveg kapcsolatokról, a reakciógifekekről és a mémekről – is szolgálat érdekes információkat (140–55). Például: Beszélhetünk-e képi fordulatról? Hogyan jött létre az összmiley? Van-e különbség férfiak és nők emotikonhasználatára között? Meddig „él” egy mém?

A negyedik fejezet két kérdőíves kutatás eredményeit mutatja be (171–220). Az első, papíralapú felmérésben (171–85) a szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen hatással van a számítógép- és mobiltelefon-használat az általános iskolások írásmódjára (171). A kérdőív válaszaiból kiderül például, hogy a diákok 80%-a gondolja úgy, hogy másképpen ír a billentyűzeten, mint kézzel (176). Csaknem ugyanezt az eredményt hozta a Szerdi Ilonával közösen végzett online kérdőíves felmérésünk is, amelyben egy, a – véleményem szerint – lényegét tekintve hasonló kérdésre (*Létezik-e Ön szerint netnyelv?*) a kitöltők (nem csupán diákok) 81%-a válaszolt igennel (Istók–Szerdi 2016: 62). Ezek az eredmények azt a nem mindenki által vallott, de a kötetben is említett nézetet igazolják, hogy a digitális kommunikációnak lehetnek „sajátos, műfajtól független nyelvi jellemzői” (35). Az online közegben „másképpen író” diákok – ahogyan Veszelszki nevezi őket – főként a rövidítések és a csupa kisbetűk használatában, valamint az írásjelek mellőzésében látják – ismét a szerző szavait kölcsönözve – a „hagyományos” írástól való eltérést (176). Ennek oka szerintük főleg a gyorsaságra való törekvés, a figyelmetlenség és a csoportidentitás kifejezése (177).

A második, online kérdőíves felmérés adatközlőinek nyílt végű kérdésekre adott válaszaiból megismerjük a cset és az sms leggyakoribb rövidítéseit (200): *h* (*hogy vagy ha*); *asszem* (*azt hiszem*); *mindl* (*mindegy*); *sztm* (*szerintem*); *vok* (*vagyok*); *lol* (*ang. laughing out loud* ’hangosan felnevet’). A „hosszabb” válaszokból az is kiderül (201), hogy a rövidítések használata partnerfüggő, konzekvens mellőzésük legfőbb mozgatórugói pedig a különböző nyelvi ideológiák (pl. ny. homogenizmus, ny. platonizmus, ny. standardizmus, ny. purizmus). A következő, ötödik fejezet szempontjából releváns adatok, hogy a digitális kommunikációra jellemző rövidítéseket a kitöltők 35%-a használja kézírásban is, különösen igaz ez a fiatalokra, akik általában toleránsabbak a rövidebb szóalakokkal szemben (203). A papírra írt szövegek használati köre a „magánjellegű, gyakran önmaguk számára készített szövegekre korlátozódik” (203): például előadásjegyzet, vázlat, napló, feljegyzés, iskolai diák-diák kommunikáció (203–4). Az emotikonok használatát a legtöbben az informális szituációkhoz kötik (sms, cset, e-mail, üzenőfal, kézzel írt levél, jegyzet vagy feljegyzés; 212–3), érdekes adat viszont, hogy a szövegformától is független hangulatjel-kerülők aránya a 10%-ot sem éri el (210, 213).

Az ötödik fejezetben a szerző korpuszvizsgálatok alapján kutatja a digilektus nem digitális médiumokra gyakorolt hatását (221–54). Megállapítja, hogy „nemcsak a digilektusra hatnak más kommunikációs formák” (242), hanem a digilektus is hatással lehet a spontán társalgásra (222–5), a kézzel írt (225–42) és a nyomtatott szövegekre (különösen a reklámyelvre; 243–54). Nemzetközi viszonylatban is (tudomásom szerint) páratlan teljesítmény Veszelszki azon empirikus vizsgálata (225–42), amelyben a szerző gimnazisták és egyetemi hallgatók összesen több ezer oldalnyi füzetét, jegyzetét, valamint azok közt talált kézzel írt leveleit („dialógusleveleit”) tekinti át, illetve elemzi a kötet harmadik fejezetében felállított szempontok alapján.

Az utolsó fejezetben Veszelszki összegzi kutatásainak eredményeit, ismerteti az azokból levont konzekvenciákat, majd kijelöli a további kutatások lehetséges irányvonalát (255–7). A vizsgálatok eredményei számos, más kutatási területen is felhasználhatók (256). Különösen gyümölcsöző lehet az egyes nyelvi jelenségeknek a digilektusból származó (napjaink diákjait motiváló) példákkal való szemléltetése a magyarórán (lásd: Szerdi 2016, 2017a, 2017b).

A sokszínű kutatások mellett a csaknem félezer hivatkozott tétel (259–82) és a mellékletben közzétett hatalmas nyelvi és vizuális példaanyag (287–370) is növeli a monográfia értékét. A kötetet jó szívvel ajánlom a vizsgálati terület iránt érdeklődő kutatóknak (nyelvészeknek, szociológusoknak, etnográfusoknak stb.), a szakdolgozatuk témáját kereső főiskolai és egyetemi hallgatóknak, valamint azoknak, akik közelebbről is szeretnék megismerni a Veszelszki által digilektusnak elnevezett új nyelvváltozatot. A számítógéphez és mobiltelefonhoz kapcsolódó nyelvhasználati mód

tudományos szempontú elemzésének fontosságáról tanúskodik a 21. század diákjainak digitális eszközökhöz fűződő viszonya is: „Ha nem lenne mobilom, hát olyan nem lenne xD” (184).

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2006. Recenzió: Bódi Zoltán – Veszelszki Ágnes. Emotikonok. *Magyar Nyelvőr* 130: 502–5.
- Balázs Géza (szerk.) 2002. *Informatikai technológia és nyelvhasználat*. Trezor Kiadó, Budapest.
- Balázs Géza – Bódi Zoltán (szerk.) 2005. *Az internetkorszak kommunikációja*. Gondolat – Infonia, Budapest.
- Balázs Géza – Grétsy László (szerk.) 2004. *Új jelenségek a magyar nyelvben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Biró A. Zoltán – Bodó Julianna (szerk.) 2016. *Internet – Iskola – Anyanyelv. A média hatása a gyermekekre és fiatalokra*. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Bódi Zoltán 1998. Internetes kommunikáció – beszédkommunikáció. In: Gósy Mária (szerk.): *Beszédutazás '98. Beszéd, spontán beszéd, beszédkommunikáció*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 178–88.
- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve. Internetező és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bódi Zoltán – Veszelszki Ágnes 2006. *Emotikonok. Érzelemkifejezés az internetes kommunikációban*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest.
- Crystal, David 2001. *Language and the Internet*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dürscheid, Christa 2003. Netzsprache – ein neuer Mythos. In *Mediensprache.net*. URL: <https://www.mediensprache.net/archiv/pubs/2409.pdf> (utolsó letöltés: 2017. 08. 28.)
- Dürscheid, Christa – Frick, Karina 2016. *Schreiben digital. Wie das Internet unsere Alltagskommunikation verändert*. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart.
- Érsök Nikolett Ágnes 2003. Írva csevegés – virtuális írásbeliség. *Magyar Nyelvőr* 127: 99–104.
- Fiehler, Reinhard – Barden, Birgit – Elstermann, Mechthild – Kraft, Barbara 2004. *Eigenschaften gesprochener Sprache*. Gunter Narr Verlag, Tübingen.
- Herring, Susan – Stein, Dieter – Virtanen, Tuija (eds.) 2013. *Pragmatics of Computer-Mediated Communication*. De Gruyter, Berlin.
- Istók Béla – Szerdi Ilona 2016. Az internetes nyelvhasználat napjainkban: di(gi)glosszia, minimalektus, net-sztenderd? In: Juhász György et al. (szerk.): *A Selye János Egyetem 2016-os Nemzetközi Tudományos Konferenciájának tanulmánykötete*. Selye János Egyetem, Komárom, 58–74.
- Löffler, Heinrich 1985. *Germanistische Soziolinguistik. Grundlagen der Germanistik*, 28. Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- Marx, Konstanze – Weidacher, Georg 2014. *Internetlinguistik. Ein Lehr- und Arbeitsbuch*. Narr Verlag, Tübingen.
- Schlobinski, Peter 2001. Rezension. David Crystal: Language and the Internet. In: *Mediensprache.net*. URL: <http://www.mediensprache.net/en/literatur/rezensionen/docs/1452.pdf> (utolsó letöltés: 2017. 08. 28.)
- Szabó Tamás Péter 2012. Hatásvadász nyelvészet. *Nyelv és Tudomány*. URL: <https://www.nyest.hu/hirek/hatasvadasz-nyelveszet> (utolsó letöltés: 2017. 08. 29.)
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemlélítve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szerdi Ilona 2016. A neologizmusok tanításának problémái és lehetőségei a szlovákiai magyar anyanyelvoktatásban. In: Tóth Péter – Makó Ferenc – Varga Anikó (szerk.): *Empirikus kutatások az oktatásban és a pedagógusképzésben*. Óbudai Egyetem TMPK, Budapest, 429–47.
- Szerdi Ilona 2017a. *A lexikális jelentésviszonyok tanítása multimediális szövegekkel*. Az Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban IV. c. konferencián elhangzott előadás kézirat. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2017. április 28.
- Szerdi Ilona 2017b. *Helyesírás-tanítás digitális szövegekkel*. A Selye János Egyetem Magyar Nyelv és Irodalom Tanszékén működő Variológiai Kutatócsoport szerkesztés alatt álló tanulmánykötete. Kézirat.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó, Szeged.
- Veszelszki Ágnes 2011. Digitális kommunikáció és nyelvtudomány. In: Balázs Géza (szerk.): *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter, Budapest, 56–60.
- Veszelszki Ágnes 2015. Megfontolások a digitális kommunikáció pragmatikai leírásához. In: Bárdosi Vilmos (szerk.): *A nyelvi pragmatika kérdései szinkrón és diakrón megközelítésben*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 239–50.
- Veszelszki Ágnes 2016. A netnyelvészet terminológiai és kronológiai áttekintése. In: Balázs Géza (szerk.): *Jelentés a magyar nyelvről, 2010–2015*. 56–73.
- Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris – Századvég, Budapest.

Istók Béla

doktorandusz

Selye János Egyetem

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

Szikszaíné Nagy Irma: Költészet és játék. A játékoság stíluslehetőségei a magyar költészetben. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2016. 562 lap

„Minden, ami költészet, játékból lett” – idézi Huizingát Szikszaíné Nagy Irma munkájának a költői nyelvi játékokat teremtő tényezőket bemutató fejezetében (59). Ha elfogadjuk Huizinga tételének igazságát – ehhez egyébként az ismertetendő kötet maga is kiváló bizonyíték –, akkor azt is igazolva láthatjuk, hogy mennyire szükséges volt már, hogy magyar nyelven is elkészüljön egy szisztematikus áttekintés a költészet és a játék összefüggéséről (vö. pl. Morice 2002; Anz–Kaulen ed. 2009).

A „Minden, ami költészet, játékból lett” tételből következik az is, hogy a jelen esetben kimeríthetetlenül nagy témáról van szó. Ezért is különösen dicséretes a vállalt feladat konkretizálása, precíz egyértelműsítése: „A könyv célja megmutatni a nyelv játékképző erejét, megismertetni a nyelvi játék működési mechanizmusát, feltérképezni a költők által létrehozott nyelvi játéklehetőségeket: az univerzálisakat és a nyelvspecifikusakat, feleletet találni a nyelvi játék miértjének és hogyanjának kérdésére, valamint számtalan példával szemléltetni a költői nyelvi játékoságot, mert ez közelebb visz a szöveg és a stílus megértéséhez” (7). Az így megjelölt témaköröket kilenc nagy fejezetben dolgozza ki a szerző (az első rész A könyv tárgya, anyaga, célja, módszere című bevezetés; 7–8).

A 2–4. fejezet alapozó, elméleti jellegű – ugyanakkor számos költői példával! –, ezekben folyamatosan szűkítve a kört jut el Szikszaíné Nagy Irma a költői nyelvi játékokig: először általában tárgyalja a játékot, majd a nyelvi játékokról és végül a költői játékról ad alapos, rendszerező áttekintést. A játék című fejezet (9–14) először különböző szakirodalmi vélekedések alapján értelmezi a játék fogalmát, majd a játékot mint költői témát mutatja be. A 3. fejezet (A nyelvi játék; 15–56) első egysége ugyancsak szakirodalmi vélekedéseket foglal magában, majd a nyelvi játékok területeit és teremtő tényezőit tárgyalja: a mindennapi nyelv játékait, a célzottan nyelvi játékos verseket és a slam poetryt. A költői nyelvi játék című fejezet (57–98) először magát a címbe fogalmat értelmezi, majd a következő szempontokat alkalmazva bontja ki a jellemzést: a költői nyelvi játékokat teremtő tényezők, pszichológiai megközelítés, alkotói nézőpont, szakirodalmi vélekedések, a tipizálás lehetőségei, a költői nyelvi játékok szöveghegyeinek hangulata.

Az 5–8. fejezet jól áttekinthető, világos rendszerezésben és számos találó példával mutatja be a költői nyelvi játékok fő típusait. A Költői játékok a különböző nyelvi szinteken című, 5. fejezet (99–406) a következő főbb típusokat tárgyalja: (5.1.) nyelvi játék a hangokkal, (5.2.) a morféimákkal, (5.3.) szójáték, vagyis nyelvi játék a szavakkal, (5.4.) nyelvi játék a frazémákkal, (5.5.) játékoság a mondatalkotásban, (5.6.) a szövegalakításban és (5.7.) intertextuális szövegjátékok. Ezeken a nagyobb típusokon belül különböző további altípusokat is bemutat a szerző. Példaként most csak a hangokkal való nyelvi játékok altípusait idézem, ezek is mutatják a rendszerezés gondosságát, komplexitásra törekvő részletességét: bravúros, játékos végrímek, játékos alliterációk, játékos hatású hangalakzatok, tréfás játék a hangokkal, a hangutánzás mint játék, a prozódia mint játék, a verszene mint játék, eszperantó nyelv és „társai”, nyelvtörő, játék a magyar kiejtési módokkal, makaronikus költészet, halandzsza, anagramma, palindrom, akrosztikon. A 6. fejezet (407–58) a stílusesszövegeket vizsgálja mint a nyelvi játékok eszközeit: a képekkel, az alakzatokkal, illetve a stílustípusokkal, a stílusrétegekkel és a stílusárnyalatokkal való játék lehetőségeit bemutatva. A 7. fejezet (459–68) az onomasztikai játékokat, a 8. (469–80) pedig a helyesírással való játékot tárgyalja. A költői nyelvi játékok különleges alkalmait, a poétai versenyeket, pályázatokat, a verses levelezést stb. mutatja be a 9. fejezet (481–534).

Kiemelkedő jelentőségű a tanulságokat összegző 10. fejezet (535–52), amelynek fontosságát már a cím is jelzi: A költői nyelvi játékok célja, szerepe, hatása és tanulmányozásának haszna. Innen legalább néhány, a továbbgondolásra vagy a téma jövőbeni kutatásához alapul veendő megállapítást mindenképpen érdemes kiemelni. Például a szövegegész, a szöveggörnyezet és a befogadói folyamatok meghatározó szerepének hangsúlyozását: „vannak olyan nyelvi formák, amelyek eredendően játékosak akusztikai, szemantikai vagy grammatikai szerkesztettségük folytán. Ugyanakkor általában a szöveggörnyezetben válik játékosá egy-egy nyelvi elem. A befogadó azt érzi nyelvi játéknak, amely szokatlan toldalékolású, meglepő önellentmondású, váratlan szókapcsolású, nyelvi innovációt mutató, bravúros nyelvkezelésű, kreativitást eláruló, szemantikai és stíláriális összeférhetlenséget megjelenítő fordulatú, meghökkenítő képtelenségű, abszurdításig vitt túlzású, tréfás, parodisztikus stílusú, intertextusra rájátszó, feltűnő formai megjelenítésű” (539). Szikszaíné Nagy Irma – bár igen részletes, logikus tipológiát ad – fontosnak tartja azt is rögzíteni, hogy „a költői nyelvi játéklehetőségek a ha-

tártalan kreativitás miatt kimeríthetetlenek, így csak jelzésszerűen lehetett a típusait itt bemutatni. Ráadásul a rendszer tisztaságát megkérdőjelezi az a tény, hogy egymásba csúsznak a feltételezett kategóriák: egyszerre hangeseres alakzat és szóösszetétel (*népaláfutás* – Parti Nagy Lajos: Garnidallam); antonim szavakkal oximoron keletkezik (*Szabadrabok* – Nagy Gáspár) stb.” (547). Az univerzalitás és a nyelvspecifikusság ugyancsak lényegi kérdéséről a következőképpen foglalja össze a tanulságokat: „a kötetben bemutatott költői nyelvi játékok típusai többnyire univerzálisak, csupán a hangzók időtartamára és a mássalhangzók hangszalagműködésére alapozók számíthatók nyelvspecifikusan magyaroknak. Noha a nyelvi játékok univerzálék, mégis lefordíthatatlanok más nyelvre, mert az univerzálisak nyelvi kifejezőeszközei is nyelvenként eltérőek lehetnek” (549). A líratörténeti változások kérdéséről azt állapítja meg, hogy a költészetre mindig is jellemző volt a nyelvi játék, viszont bizonyos korokban dominánsabban jelentkezett a játékosság. „A barokk korban ez a betű- és szójátékok kedvelésében mutatkozott meg. A modern költészet különböző irányzatai, különösen az avantgárd, a neoavantgárd és a posztmodern sok játékformát élesztett fel, illetve erre építve teremtett újat” (549). A motiváló tényezőket így összegzi: „a költő nyelvi játékok keletkezésének több motiváló tényezője lehet: a kíváncsiság: mennyire hajlékony a nyelv a gondolatközlésben; az utazási hajlam: a stílusutánzásban és a stílusparódiában mennyire lehet követni a költőelődöt, illetve elszakadni tőle; lázadás: szembenállás az elődök művészetfelfogásával; humorérzék: a komikus tartalomhoz megtalálni a bravúros formát; játékosság: újszerű formák kipróbálására” (549). Szintén termékeny, továbbgondolásra igencsak érdemes szintézis e részben a költői nyelvi játékok szerepének általános jellemzése. Eszerint a szerep típusonként változik, például „a ritmus, a zeneiség, a hangok tréfás felhasználása, a játékos hangutánzás, az alliteráció, a bravúros rímek többnyire csak esztétikai és expresszív szerepet töltenek be; az eszperente nyelv, a halandzsza, a nyelvtörők, tréfás hangulatot keltenek, az eufemisztikus szóhasználat a dolgok, tettek élet kívánja elvenni, ezzel szemben az utóbbi időben divattá vált szabadszájúság, obszcenitás diszfemizációval alulstilizál [...] Ráadásul minden egyes játékos nyelvi adat sajátos, egyedi funkcióhoz juthat jellegéből és szövegkörnyezetéből adódóan. Sőt egyetlen nyelvi formán belül több játékos megoldás az alakot multifunkcionálissá teszi” (550). A kötetet a szakirodalom-jegyzék (553–62) zárja, amely természetesen jól használható a téma további feldolgozásához.

Végezetül néhány szerintem különösen fontos általános jellemzőről szeretnék szólni. Az első a funkcionális megközelítés igénye: a könyv egészére jellemző a funkció keresése, a bemutatott nyelvi jelenségek szerepének feltárására való törekvés. Szintén lényeges és általános jellemző a szakirodalom különösen alapos, körültekintő felhasználása. Itt érdemes megemlíteni azt is, hogy a tudományos szakmunkák mellett gyakran idéz a szerző maguktól az alkotóktól, a játékot teremtő költőktől, ezek az idézetek is fontos adalékok a költői nyelvi játékok jobb megismeréséhez. A munka érdemeként, eredményeként említhető az is, hogy a számos példa által egyes költői életműveket (itt csak néhány különösen gyakran idézett szerzőt említve: Kovács András Ferenc, Lackfi János, Nagy Gáspár, Parti Nagy Lajos, Petri György, Varró Dániel), sőt sajátos szempontja szerint az egész költészetet is új tükrőben látatja, és ezáltal érdemben bővíti tudásunkat.

Szikszainé Nagy Irma munkája alapmű a további, a költői nyelv játékosságának témájában folyó kutatásokhoz. Emellett azonban nagyon hasznos kézikönyv egyes költők egyéni stílusának jellemzéséhez, stílusanalíziséhez, a magyar nyelv és irodalom oktatásához – és nem utolsósorban: érdekessége, remek példái révén az irodalom, az olvasás megszerettetéséhez.

SZAKIRODALOM

- Anz, Thomas – Kaulen, Heinrich (ed.) 2009. *Literatur als Spiel. Evolutionsbiologische, ästhetische und pädagogische Konzepte*. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
 Morice, Dave 2002. *The Dictionary of Wordplay*. Teachers & Writers Collaborative, New York.

Pethő József
 főiskolai tanár
 Nyíregyházi Egyetem
 Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A magyar nyelv és a tudományok

Szabó T. Attila-ösztöndíj

*Si non marte, arte!
Kard helyett tudást!*

A Szabó T. Attila-ösztöndíjat (SZTAD) a nyelvész Szabó T. Attila (1906–1987) emlékére alapították a Szabó-Törpényi és a Borhidi-Thury nagycsaládok, olyan 45 év alatti szakemberek támogatására, akik a magyar tudományos nyelv igényes használatát, fejlesztését fontosnak tartják.

A díjat az MTA magyar szaknyelvi elnöki bizottságával (MTA-MSzEB) és az Erdélyi Múzeum Egyesülettel (EME) együttműködve a Magyar Nyelvtudományi Társaság (MNYT) iktatja díjai közé, és a Magyar Nyelvészeti Kutatóállomások Hálózatának (TERMINI) elismeréseként ítéli oda 2018-tól kezdődően, minden év márciusában.

Az ösztöndíjra minden év január 30-ig a szad.termini@gmail.com elektronikus levelezési címen jelölhetnek az alapítók, az együttműködők (MTA-MSzEB, EME, MNYT, TERMINI), valamint egyetemi tanszékek vezetői, a magyar szaknyelv fejlesztésére hivatott folyóiratok és kiadók főszerkesztői (Magyar Tudomány, Erdélyi Múzeum, Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr, Magyar Orvosi Nyelv, Magyar Jogi Nyelv, Természet Világa, Élet és Tudomány, tudományos és tankönyvkiadók stb.), illetőleg az általuk felkért szakemberek.

Az ösztöndíj odaítéléséről a SZTAD kuratóriuma dönt a következő szempontokat értékelve:

1. magyar szaknyelvi tudatosság;
2. magyar szaknyelvi munkásság;
3. magyar szaknyelv-történet, például az Erdélyi magyar szótörténeti tár (SZT) és a helynévtár (EHA) nyomtatott és digitális (<http://mek.oszk.hu/08300/08370/pdf/index.html>, [http://\[-\] eha.elte.hu](http://[-] eha.elte.hu), <http://emsz.db.iif.hu/cgi-bin/emsz.cgi>) használata;
4. az eurázsiai szaknyelvekkel való kapcsolatok kutatása, különös tekintettel a magyarsággal együtt élő népek szaknyelveiből való fordításra;
5. egyéb, a bíráló által kiemelt szempontok (pl. „kiberblogger szempontok” stb.).

ASZTAD a Termini Egyesület–Szabó T. Attila-ösztöndíj számláján (OTP 11713012–21450833) alkalmi és/vagy rendszeres adományokkal gyarapítható a kedvezményezett (SZTAD) és az adományozó adatainak feltüntetésével. Alapja 2017 novemberében 1 300 000 forint. A mindenkori alap 10%-a fordítható évente díjazásra.

A SZTAD első bejelentésére az alapítók részéről 2017. szeptember 23-án került sor a sukorói református templomban, hivatalosan pedig ez év október 13-án a Magyar Nyelvstratégiai Intézet és a Termini Nyelvi Kutatóhálózat sárospataki konferenciáján.

A Szabó T. Attila-ösztöndíj kuratóriuma